

**Studies over de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg**

Redactie:

Prof. dr. Ad Knotter (SHCL), voorzitter

Dr. Willibrord Rutten (SHCL), secretaris

Prof. dr. Theo Engelen (RU)

Dr. Ben Gales (RUG)

Prof. dr. Ernst Homburg (UM)

Dr. Jos Perry (UM)

Prof. dr. Leo Wessels (OU)

Dr. Sophie Bouwens (Avans Hogeschool Breda)

Beeldredactie:

Drs. Paul Arnold (SHCL)

**Studies over de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg LVII**

Onder redactie van Ad Knotter en Willibrord Rutten

Cip-gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Studies

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. -Dl. 4 (1959) - ...-
Maastricht: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
ISSN 0923-2842
Verschijnt jaarlijks
Jaarboek LVII-2012/ onder red. van A. Knotter en W.J.M.J. Rutten
Siso limb 939 UDC 949.294(058) NUGI 641
Trefw.: Limburg; sociaal-economische geschiedenis; jaarboeken

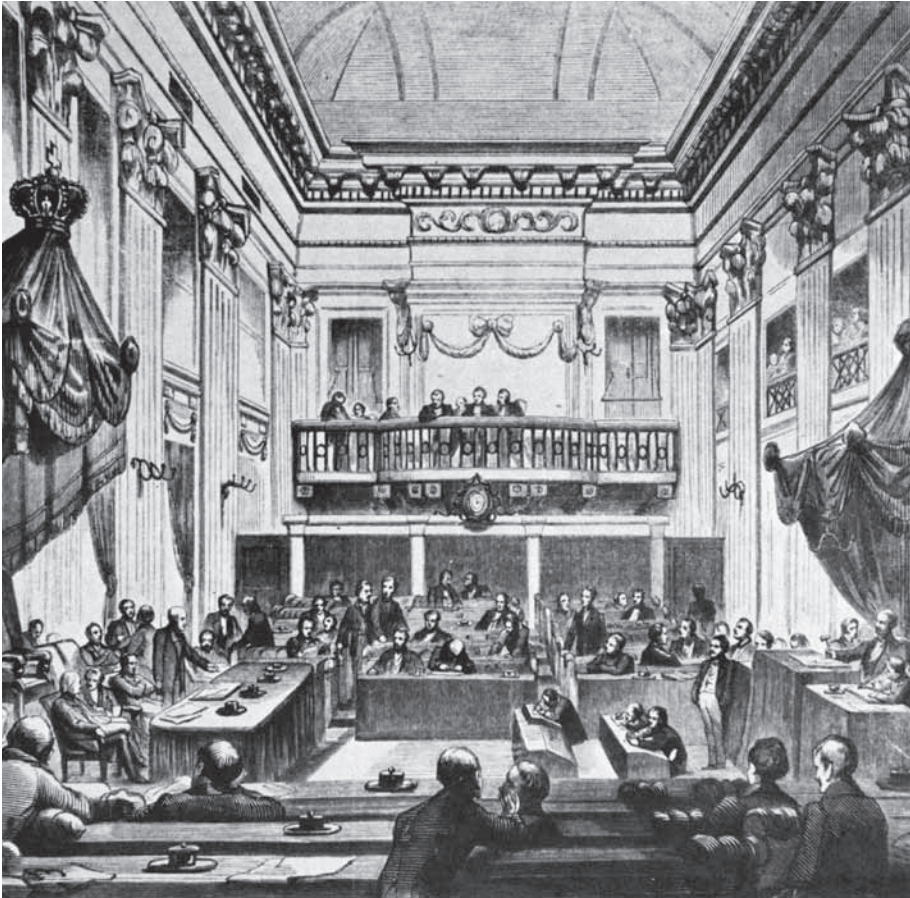
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publishers.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever richten.

© 2012 Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Sint Pieterstraat 7, 6211 JM Maastricht
Kopijverzorging: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Fotoreproducties: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Omslag en typografie: Océ Business Services, Maastricht
Drukwerk: Océ Business Services, Maastricht
Bindwerk: Océ Business Services, Maastricht

Inhoud

Ad Knotter Limburg en andere buitenprovincies. Perifere oppositie en Nederlandse staatsvorming in de jaren 1840	3
Bart Delbroek Belgisch-Limburg gedurende de negentiende eeuw: de moeilijke genese van een moderne arbeidsmarkt	13
Thijs van Vugt In en uit het Boschstraatkwartier. Mobiliteit en levensloop van twee families uit een Maastrichtse arbeiderswijk in vijf generaties	47
Peter Ekamper en Frans van Poppel Liefde met en zonder grenzen. De geografische horizon van huwelijkspartners in Limburg in de negentiende en vroege twintigste eeuw	79
Eva-Maria Roelevink Een Nederlandse steenkolenmijn op Duitse bodem: de Steenkolen Handels-Vereeniging verwerft de mijn Sophia-Jacoba te Hückelhoven (1917)	105
Rüdiger Haude Annexatie en regionale identiteit. De Annexatie-Enquête van de Werkgemeenschap Limburg in 1945	131
Joeri Januarius Helden, machines en vooruitgang? Visuele representaties in gedenkboeken van Belgisch- en Nederlands-Limburgse mijnbedrijven	153
Over de auteurs	171
Fotokatern m.m.v. Boy Gerrits	173
Jaarverslag 2011	187

De Tweede Kamer had rond het midden van de negentiende eeuw nog in hoge mate het karakter van een deftige herensociëteit. Uit: Algemene Geschiedenis der Nederlanden 12, Nieuwste Tijd: Nederland en België 1840-1914 (Haarlem 1977).

Ad Knotter

Limburg en andere buitenprovincies. Perifere oppositie en Nederlandse staatsvorming in de jaren 1840¹

België-Rijnland-Nederland

Op 18 augustus 1840 publiceerde de Groningse radicale journalist Eillert Meeter de volgende oproep in zijn krant *De Tolk der Vrijheid*:

Welaen! Belgen, Hollanders en bewoners van den Nederrijn, gij die door de natuur aen elkander gehecht zijt om maer een broedervolk uijt te maken, vereenigt u ... en de verkwikkende zon zal weldra hare schitterende stralen werpen op het federatief gemeenebest der vereenigde Belgische, Hollandsche en Rhijnsche Nederlanden.

In het nummer van 13 oktober stond een aan *Le Patriote Belge* ontleend artikel, waarin de strijd tussen België en Nederland werd betreurd en eveneens op aaneensluiting van Nederland, België en het Rijnland werd aangedrongen. Het was de bedoeling een federatieve republiek te vormen onder het motto: 'Democratie; Regtstreeksche verkiezingen; Petitioneren'. In het nummer van 21 januari 1841 werd een stuk overgenomen uit het Belgische blad *L'Éclaireur*, waarin werd beweerd dat de tegenstelling tussen Nederlanders en Belgen geen bestaansrecht had, maar alleen die tussen aristocraten en democraten. Meeter zelf verklaarde in 1842:

Die hiërarchische schakel der zamenleving, waar langs ieder, in gewone tijden, moet opklimmen, is mij hinderlijk. Gelukkig zoude ik geweest zijn in de dagen van Napoléon, van de Belgische revolutie en dergelijken.²

Deze Groningse radicaal blijkt dus, vanuit het hoge noorden, veel sympathie op te kunnen brengen voor de Belgische ultraliberalen die mede aan de wieg hadden gestaan van de jonge Belgische staat. Meeter was een radicale representant van het Groningse, vooral Oost-Groningse liberalisme dat in deze jaren opkwam onder de boerenstand, die in de decennia daarvoor sterk aan economisch gewicht had gewonnen. Onder leiding van herenboeren als Geert Reinders uit Warffum en Jan Freerks Zijlstra uit Beerta werd vanaf 1830 actie gevoerd tegen onder meer heerlijke rechten en voorrechten, en tegen voor de boeren drukken- de belastingen. Er werden ook politieke eisen gesteld, zoals rechtstreekse verkiezingen, weliswaar met censuskiesrecht, en ministeriële verantwoordelijkheid.³

1 Voordracht op het symposium 'Integratie van nationale periferieën: Zuid-Limburg, Oost-Groningen, Zeeuws-Vlaanderen' op 1 maart 2012 ter gelegenheid van het aftreden van drs. G.C.J. van der Velde als voorzitter van het SHCL.

2 Ontleend aan M.F.J. Robijns, *Radicalen in Nederland (1840-1851)* (Leiden 1967) 109-112 en 100.

3 *Ibidem*, 93-98.

Tijdens een volksdemonstratie voor democratische hervormingen op 16 maart 1848, werd de radicale publicist Adriaan van Bevervoorde op de schouders door de straten van Den Haag gedragen. Prent, collectie Spaarnestad Photo.

Anders dan de Belgische en later Limburgse oppositie, waarover later meer, bleef de Groningse in het algemeen opereren binnen het Nederlandse staatsverband, maar de hierboven geciteerde uitlatingen van Eillert Meeter laten zien dat dit ook in Groningen niet zonder meer vanzelfsprekend was. Zijn afkeer van de aristocratie en de autocratische regering in Den Haag had zich niet alleen vertaald in het streven naar een andere inrichting van de Nederlandse staat, maar tevens in een oproep tot stichting van een geheel nieuwe staat in de vorm van een Belgisch-Nederlands-Rijnlandse republiek. En hij stond daarin niet alleen: ook onder Belgische democraten bestond daarvoor veel sympathie. In 1848 was er in Brussel een republikeinse vereniging 'Belgo-Rhénan-Néerlandais' werkzaam, die ijverde voor de totstandkoming van één grote republiek, bestaande uit België, Nederland en het Rijnland. Ook de Nederlandse radicaal Adriaan van Bevervoorde, een geestverwant van Meeter, die nauwe relaties met de Belgische democraten onderhield, was hier lid van.⁴ In dit revolutiejaar verbleven veel Rijnlandse radicalen in ballingschap in Brussel – Karl Marx is de bekendste – en een nauwe verbinding ligt alleen al daarom voor de hand. De Rijnlandse revolutionairen waren voor de afscheiding van het Rijnland van het reactionaire Pruisen, in de vorm van een zelfstandige republiek of aansluiting bij België of Frankrijk.⁵ Het maakt duidelijk dat sommige radicale opposanten openstonden voor heel andere staatkundige verbanden dan de bestaande.

4 *Ibidem*, 233-234; J.C. Boogman, *Nederland en de Duitse Bond 1815-1851* (Groningen/Djakarta 1955) 375; Hermann von der Dunk, *Der deutsche Vormärz und Belgien 1830-1848* (Wiesbaden 1966) 350-351.

5 *Ibidem*, 351.

Het Limburgse separatisme

Ook in Limburg bestond er in deze jaren een sterke liberale stroming, met grote sympathie voor de Belgische revolutie. Een aanzienlijk deel van deze liberalen had zich na de overgang van het oostelijk deel van Limburg naar het Hollandse regime in 1839 in België gevestigd om daar mee te helpen aan de opbouw van de nieuwe staat in liberale zin, zoals de Maastrichtenaar Theodoor Weustenraad, waaraan Lou Spronck zijn proefschrift heeft gewijd.⁶ Anderen bleven in de jaren 1840 vanuit liberale beginselen streven naar een zelfstandig Limburgs hertogdom, naar analogie van Luxemburg, maar in verbinding met België of met de Duitse Bond, vooral toen die laatste in 1848 een liberale staatsinrichting leek te gaan krijgen. Het streven naar liberale hervormingen, oppositie tegen de Hollandse grondbelastingen door de Limburgse grootgrondbezitters, en het Limburgse autonomiestreven, ook wel separatisme genoemd, waren hier onlosmakelijk met elkaar verbonden. Ook voor deze Limburgse liberalen was de bestaande Nederlandse staat niet het vanzelfsprekende uitgangspunt van hun hervormingsstreven. Hun sympathie kon gemakkelijk overgaan naar een ander staatsverband, als zij dachten dat hun liberale uitgangspunten daarmee beter gediend zouden zijn.

De geschiedschrijving over het zogenaamde Limburgse separatisme uit de jaren 1840 is nogal vertroebeld door nationaal-socialistische en Duits-nationale pogingen deze voor te stellen als een beweging *Heim ins Reich*. De voorman van de separatisten, baron van Scherpenzeel-Heusch, zou de leider van een Limburgs *Außendeutschtum* zijn geweest, of op zijn minst in een soort nationale *Schwebelage* hebben verkeerd. Hij zou volgens deze geschiedschrijvers in 1848 *auch dem Volkstum nach* Duitser hebben willen worden. Deze opvatting is al in 1955 afdoende weerlegd in de dissertatie van Boogman over Nederland en de Duitse Bond.⁷ Ik zie ook geen aanwijzingen dat het separatisme een uiting was van een Limburgs regionaal besef, hooguit heeft het dat besef mede vormgegeven. Veel wezenlijker, en hierin volg ik Boogman, is het verband met het vroege liberalisme, dat in deze jaren overal in Nederland opkwam en in België mede aan de basis had gestaan van de Belgische Revolutie. Uit een levensbeschrijving van de Limburgse parlementariër Franz Corneli door Lei Heijenrath, die ik in manuscriptvorm mocht lezen, blijkt dat er continuïteit was tussen zijn liberale oriëntatie, opgedaan in zijn Luikse studententijd, zijn sympathie voor de Belgische opstand – hij was in de jaren 1830 als Limburger lid van het Belgische parlement –, zijn aansluiting bij de liberale oppositie in de Nederlandse Tweede Kamer onder leiding van Thorbecke in de jaren 1840, en zijn steun aan het Limburgse autonomiestreven in deze jaren.⁸ En hij was niet de enige in Limburg.

6 Lou Spronck, *Theodoor Weustenraad (1805-1849) en de 'Percessie van Scherpenheuvel'* [Maaslandse Monografieën 72] (Hilversum 2009).

7 Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 372.

8 Lei Heijenrath, *Franz Corneli (1800-1855), parlementariër, en het streven naar staatkundige zelfstandigheid voor Limburg* (niet uitgegeven manuscript 2012).

Ook de andere voormannen van de zogenaamde separatisten waren politiek gevormd door het oppositionele liberalisme in België, voorafgaand aan de Belgische revolutie. Het waren veelal grootgrondbezitters die hun verzet tegen de Hollandse belastingen verbonden met een streven naar politieke zeggenschap en autonomie. Net als in Groningen is het verzet tegen hoge lasten en het streven naar liberale hervormingen hier onlosmakelijk met elkaar verbonden. Scherpenzeel was, aldus Boogman, 'vervuld van de vrijheidsidealën die Europa in 1848 in hun ban hielden' en 'ten volle overtuigd van de voortreffelijkheid van het Belgische staatsbestel'.⁹ In het roemruchte Frankfurter Parlement, waarin hij in 1848 als vertegenwoordiger van Limburg werd gekozen, sloot hij zich aan bij de linkse fractie.¹⁰ Zijn vrijzinnigheid op politiek gebied blijkt onder meer uit de door hem opgestelde petitities vanuit Limburg aan het Parlement in Frankfurt, waarin hij de Duitsers aanspoort te gaan op de weg der politieke vrijheid. Volgden zij het lichtend voorbeeld, door de Belgen in 1830 gegeven, aldus Scherpenzeel, dan konden zij erop rekenen dat de Limburgers, die tijdens een negenjarige vereniging met hun zuidelijke verwanten de zegeningen van een vrijzinnig regime hadden leren kennen, hun trouwe medestrijders zouden blijven.

België-Rijnland-Limburg

Scherpenzeel was niet primair voorstander van aansluiting van Limburg bij Duitsland, maar van een statengemeenschap van bovennationale structuur. Zijn doel was in feite dat Limburg samen met de Rijnprovincie een deel van België zou gaan vormen.¹¹ In het Rijnland bestond veel sympathie voor de Belgische opstand, zowel bij katholieken als bij liberalen, mede gevoed door een anti-Pruisische gezindheid. Andersom speelde het idee ook in het jonge België. De Belgische radicaal-democratische katholiek Adolph Bartels was in 1838 een campagne gestart voor een Rijnlands-Belgische federatie en riep samen met Louis de Potter op tot revolutie in het Rijnland naar Belgisch voorbeeld. Hun ideaal was een aaneensluiting van Frankrijk, België, Holland en het Rijnland als democratische republieken.¹²

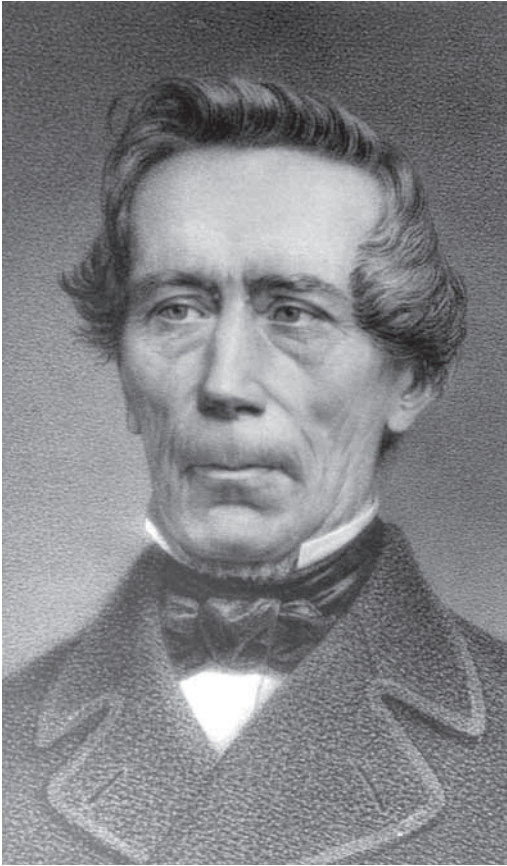
En hier zijn wij weer terug bij onze Groningse radicaal Meeter en zijn medestanders. In het linkse milieu van de jaren 1840 blijkt er dus, zowel in Groningen en Limburg als in België, een stroming te zijn geweest voor een federatief staatkundig verband met het Rijnland, hetzij in de vorm van aansluiting van heel Nederland, zoals voorgestaan door Meeter en ook door de Belgische 'Association Belgo-Rhénan-Néerlandais', hetzij alleen met een van Nederland afgescheiden Limburg. De opvattingen van de Limburgse separatisten passen dus binnen ideeënvorming in wijder verband. Doorslaggevend lijkt mij de verbinding met

9 Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 336.

10 *Ibidem*, 370-372.

11 *Ibidem*, 373.

12 *Ibidem*, 103; Von der Dunk, *Deutsche Vormärz*, 201-203, 285.

Portret van mr. Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872).

Foto: J. van Rhijn, ca. 1868. Collectie Spaarnestad Photo.

de wens tot politieke hervormingen in liberale, of bij de radicalere elementen zelfs in democratische zin. Een autonoom Limburg, liefst in verbinding met het Rijnland en België, was daartoe een middel. Dat verklaart de ogenschijnlijk opportunistische houding van Limburgse politici als bovengenoemde Franz Corneli, die het lidmaatschap van het Belgische parlement na 1840 zonder probleem wisselde voor het Nederlandse, daar de voorstellen voor een hervorming van het Nederlandse staatsbestel van Thorbecke *cum suis* volop steunde, maar tegelijk voorstander was van een autonoom hertogdom Limburg. Dat kon allemaal, omdat het hem primair ging om politieke hervormingen.

Het verklaart bovendien waarom er van een autonomiebeweging in Limburg niets meer werd vernomen na het bereiken van die hervormingen in de grondwet van 1848. Geschiedschrijver Franquinet meende in 1933 dat de rust was weergekeerd, omdat 'de zeer vrijzinnige Nederlandsche Grondwet van 1848 in Limburg velen, die zich voordien liever van Nederland zouden hebben afge-

scheiden, met onze Regeering verzoend [had]'.¹³ De nieuwe liberale grondwet werd in Limburg volop gesteund, en daarbij werd expliciet verwezen naar de ervaringen in de Belgische periode. Het Limburgse kamerlid Swart zei in oktober 1848: 'Limburgs ingezetenen verlangen in het bezit te worden gesteld van die staatkundige regten, welke zij gedurende omtrent negen jaar hebben genoten, en welke hun door de thans aangeboden wetsontwerpen kunnen worden verzekerd'. De leider van de afscheidingsbeweging, Van Scherpenzeel Heusch, verklaarde dat de pijn van het mislukken daarvan werd verzacht doordat Nederland inmiddels een meer liberale grondwet had aangenomen. Andere separatisten lieten zich in gelijke zin uit.¹⁴ Limburg was 'Thorbecke-country' geworden. De wortels daarvan liggen in de decennia daarvoor. Er is een duidelijk verband tussen de sympathie voor de Belgische Revolutie in de jaren 1830, de steun voor het autonomiestreven in de jaren 1840, en de liberale gezindheid van Limburg na 1848.

Limburgse heethoofden

Het is moeilijk iets te zeggen over de opvattingen van de Limburgers achter de spraakmakende politici, zoals gezegd vooral grootgrondbezitters, maar er zijn veel aanwijzingen dat de sympathie voor het progressieve gedachtegoed wijdverspreid was. Neem bijvoorbeeld de Maastrichtse sociëteit Momus. De gouverneur berichtte in 1841 dat 'de hoofden van dat gezelschap tot zeer liberale begrippen overhellen en onder de zoogenaamde *têtes chaudes* kunnen gerekend worden'.¹⁵ Momus introduceerde het carnaval in Maastricht in navolging van Keulen, en ook daar waren de carnavallisten democratisch gezind. In 1848 werd na het uitbreken van de februarirevolutie in Frankrijk bij verschillende gelegenheden in Maastricht 'vive la république' geroepen.¹⁶ Eind mei berichtte de politie zelfs over een 'democratische vereeniging' in Maastricht, met vertakkingen in Frankrijk, Duitsland en België, die vanuit het Rijnland in Nederland zou willen infiltreren.¹⁷ Waarschijnlijk gaat het hier om de *Association Démocratique* die in november 1847 te Brussel mede door Karl Marx was opgericht, en waarvan ook de hierboven genoemde Van Bevervoorde lid was.¹⁸ Deze *Association Démocratique* had afdelingen in veel Belgische plaatsen en ook in het Rijnland, onder meer in Keulen.

In 1848 wist de autonomiebeweging flink wat mensen te mobiliseren op het platteland, zoals in Heerlen, waar tijdens een volksoploop mensen in rode broe-

13 E. Franquinet, 'Limburg in zijn verhouding tot den Duitschen Bond', *Publications* 69 (1933) 87-94, aldaar 94.

14 Eric Lemmens, *Aan Vorst en Vaderland gehecht, doch tevreden zijn zij niet. Limburgse politici in Den Haag 1839-1918* (Amsterdam 2004) 183-184.

15 Geciteerd door Rob van der Heijden, *Maastricht en de separatistische dreiging: de reacties van de inwoners van Maastricht op het Nederlands gezag en het Limburgs separatisme in de jaren 1839-1848* (doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht 1988) 82.

16 *Ibidem*, 177-178.

17 *Ibidem*, 184, 189.

18 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 42.

ken rondliepen uit sympathie voor de Franse revolutionairen. Iemand wilde een rode vlag planten en er werd 'leve de republiek' geroepen.¹⁹ Ook in Noord- en Midden-Limburg werd deze leuze her en der gehoord en op deuren geschreven, bijvoorbeeld in Horst, Gennep en Roermond.²⁰ Na een separatistische manifestatie van Scherpenzeel in Roermond werd de *Marseillaise* gezongen en 'vivent les Belges' geroepen.²¹ In de sympathie voor België meende het dagblad *De Limburger* 'een algemeene geneigdheid voor hare vrijzinnige instellingen te ontdekken'.²² In België, dat weer sterk onder invloed van Frankrijk stond, had het politieke liberalisme na de Belgische Revolutie een sterke positie en het is geen wonder dat het nabije Limburg hierdoor werd beïnvloed. De onrust in Limburg kan evenmin worden los gezien van de beweging in het naburige Rijnland, waar de liberale en democratische oppositie in de jaren 1840 een brede aanhang verwierf.²³

De 'as Amsterdam-Den Haag' en de liberale oppositie in de 'buitenprovincies'

Gezien de geografische positie en voorgeschiedenis waren deze grensoverschrijdende invloeden erg belangrijk om het specifieke karakter van de Limburgse autonomiebeweging te verklaren, maar het is niet het hele verhaal. Wij moeten ook de verhoudingen in het binnenland in ogenschouw nemen. De Nederlandse staat verkeerde in deze jaren in wat Boogman noemt 'een identiteitscrisis'.²⁴ De economie stagneerde, met name in het Hollandse centrum, en de Hollandse elite, die het in Nederland voor het zeggen had, kenmerkte zich door een conservatieve, in zichzelf gekeerde mentaliteit. Het is de tijd van de Jan Salie-geest. Onder de leidende handelskringen in Holland bestond een klein-Nederlandse houding, zowel in de binnenlandse als in de buitenlandse politiek. In een nostalgisch terugverlangen naar de Gouden Eeuw werden alle kaarten gezet op de Hollandse maritieme en commerciële belangen. Vanuit deze optiek was de aanhechting van Limburg aan Nederland een anomalie, die aan deze belangen niets kon bijdragen. In 1839 was een aantal leden van de regering in Den Haag van mening dat

19 Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 340, noot 1. Zie ook Van der Heijden, *Maastricht en de separatistische dreiging*, 150.

20 J. Hesen, *De separatistische beweging in Limburg. Achtergronden en geschiedenis, met nadruk op het jaar 1848 en in hoofdzaak gericht op het westelijk deel van Noord-Limburg* (scriptie Nijmegen z.d.) 22-23; A.J. Geurts, 'Stemming en stemming maken. Noordoost-Limburg in het voorjaar van 1848', in: *Maaslands Melange. Opstellen over Limburgs verleden Dr. P.J.H. Ubachs aangeboden bij gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag* (Maastricht 1990) 262-274, aldaar 265; *idem*, 'Politieke commotie te Roermond in het voorjaar van 1848', in: *Roermond. Stad met een verleden. Negen hoofdstukken over Roermondse geschiedenis* (Roermond 1985) 177-200, aldaar 181.

21 Van der Heijden, *Maastricht en de separatistische dreiging*, 150.

22 Geciteerd door *idem*, 150.

23 Vgl. Jonathan Sperber, *Rhineland Radicals. The Democratic Movement and the Revolution of 1848-1849* (Princeton 1991).

24 J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum 1978) 9 e.v.; zie ook: *idem*, 'The Dutch Crisis in the Eighteen-Forties', in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann (eds.) *Britain and the Netherlands. Papers delivered to the Oxford-Netherlands Historical Conference 1959* (Londen 1960) 192-203.

die toevoeging volstrekt af te raden was. Men achtte ze voor Nederland onraadzaam, als de deur openend voor nieuwe moeilijkheden wegens taal, godsdienst en dergelijke, en bij de stemming der Limburgsche bevolking ligtelijk kunnende leiden tot versterking van de oppositie.²⁵

In 1848, op het hoogtepunt van de Limburgse autonomiebeweging, was de ministerraad niet onverdeeld negatief over een mogelijke afscheiding. Minister van financiën Van Bosse stelde zelfs voor Limburg aan Duitsland af te staan in ruil voor concessies van Pruisen op het gebied van de Rijnvaart, op dat moment een *hot issue* in de handelspolitiek. Ook de overige ministers voelden er om die reden niets voor om wegens Limburg in conflict met Duitsland te raken.²⁶ In de Hollandse pers en in de daardoor gevoede publieke opinie werd deze opvatting gedeeld. In de bekende brochure over *De Limburgsche Kwestie* uit 1848 betoogde J.H.G. Boissevain, telg uit een Amsterdams koopmansgeslacht en hoofdredacteur van de *Arnhemse Courant*, dat de Nederlandse handelsbelangen het beste gediend waren met het afstaan van Limburg, 'een uitwas van ons land, dat onze beste sappen verteert'.²⁷ Vanuit deze optiek, die de economische belangen van het centrum gelijkstelde aan die van Nederland als geheel, was er in de Limburgse periferie weinig te winnen.

In Den Haag waren de Hollandse, of beter Amsterdamse, handelsbelangen dominant. Alleen al het feit dat de staatsinkomsten voor een groot deel afhankelijk waren van de door Amsterdamse kooplieden gerunde Nederlandsche Handelmaatschappij maakt dat duidelijk. Theo van Tijn heeft deze symbiose gekwalificeerd als de conservatieve 'as Amsterdam-Den Haag', die in Nederland de dienst uitmaakte.²⁸ Maar in de jaren 1840 ontstond er in sommige plaatsen buiten Holland een nieuwe economische dynamiek: in Noord-Brabant en Twente werd de textielindustrie een bron van welvaart, het Gelderse Arnhem groeide in deze jaren uit tot populaire residentiestad, en in Groningen, speciaal Oost-Groningen, bloeide de landbouw. Juist in deze dynamische buitenprovincies won het liberalisme, soms met een democratische ondertoon, aan kracht. Oppositionele bewegingen richtten zich tegen de conservatieve 'as Amsterdam-Den Haag' en eisten politieke hervormingen om ook hun belangen tot gelding te kunnen brengen. Daarbij speelde verzet vanuit de regio tegen 'Den Haag' een rol, maar men wilde vooral meer zeggenschap in het staatsbestuur. Daardoor ontstond er ook een nationaal verband tussen deze regionale opposities, onder leiding van Thorbecke. Zoals we hebben gezien, lag dat voor de wetsverzetting in 1848 in het separatistische Limburg anders.

25 ARA, BuZ, inv.nr. 1716, Brief van de voorzitter van de ministerraad aan de koning, 25 juli 1839, no. 9, geheim. geciteerd door Van der Heijden, *Maastricht en de separatistische dreiging*, 44.

26 Lemmens, *Aan Vorst en Vaderland gehecht*, 125; Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 432.

27 *Ibidem*, 351-342; Lemmens, *Aan Vorst en Vaderland gehecht*, 125.

28 Th. van Tijn, 'The Party Structure of Holland and the Outer Provinces in the Nineteenth Century', in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann, *Britain and the Netherlands, Volume IV, Metropolis, Dominion and Province. Papers delivered to the Fourth Anglo-Dutch Historical Conference* (Den Haag 1971) 176-207.

Toch kan Limburg in mijn optiek als een specifieke variant in deze perifere oppositie worden gezien. In ieder geval had het de liberale oriëntatie daarmee gemeen. In de eerste decennia na 1848 bleef de machtsbasis van de liberalen in de ‘buitenprovincies’ in stand, met daarbij nu dus ook Limburg. Dit alles veranderde pas toen de katholieken zich vanaf het eind van de jaren 1860 met de protestanten gingen verenigen in de schoolstrijd. In dat verband moet ook worden gewezen op de pauselijke encycliek *Quanta Cura* uit 1864, die het liberalisme afwees. Tot dan toe was er voor katholieken geen kerkelijke belemmering om liberaal te stemmen. De strijd tussen secularisme en confessionalisme begon nu de overhand te krijgen, ook in Limburg, waar het electoraat geleidelijk naar rechts opschoof, maar niet zonder politieke strijd. Aansluiting bij de katholieke partij, en later de katholieke zuil, werd van toen af aan de vorm waarin de politieke integratie van Limburg in Nederland tot stand kwam.

Centrum en periferie in de politieke sociologie

De overgang van politieke partijvorming op basis van tegenstellingen tussen centrum en periferie naar die op basis van conflicten tussen kerk en staat, zoals in de schoolstrijd, past in een algemeen patroon van negentiende-eeuwse staats- en partijvorming in Noordwest-Europa dat voor het eerst is beschreven door de Noorse politieke socioloog Stein Rokkan. Rokkans model richt zich op ruimtelijke en temporele verschillen in politieke mobilisatie. In de politieke geschiedenis van de meeste Noordwest-Europese landen was er een opeenvolging van verschillende soorten maatschappelijke strijdpunten (in het Engels *cleavages*). In chronologische volgorde waren dat: territoriale conflicten tussen een economisch en politiek machtscentrum aan de ene en zich emanciperende perifere regio's aan de andere kant, daarna conflicten over de relatie tussen kerk en staat, bijvoorbeeld in het onderwijs, en vervolgens, nadat er een industriële arbeidersklasse was ontstaan die haar belangen in partijvorming ging articuleren, conflicten tussen kapitaal en arbeid over de organisatie van de arbeidsmarkt en de inrichting van een verzorgingsstaat. Deze fundamentele tegenstellingen leidden elk tot afzonderlijke partijvorming, maar niet op een eenduidige wijze. Oudere conflicten werkten ook later nog door. Er ontstond daardoor een specifieke configuratie per land: in sommige landen overheerste partijvorming op regionale, in andere op religieuze, en in weer andere op klassenbasis, of een combinatie daarvan.²⁹

Wat ons hier in het bijzonder interesseert zijn de *cleavages* op basis van de tegenstelling tussen centrum en periferie. In het proces van staatsvorming in de negentiende eeuw werden nationale machtscentra gevormd die hun wil trachtten op te leggen aan het hele territorium van de staat en die ook de inwoners buiten het centrum voor de natiestaat probeerden te mobiliseren. Dat proces

29 Peter Flora e.a., *State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe. The Theory of Stein Rokkan* (Oxford 1999); zie ook: Lauri Karvonen en Stein Kuhnle (eds.) *Party Systems and Voter Alignments Revisited* (Londen 2001).

lokte weerstand uit in de vorm van oppositionele bewegingen die hun specifieke regionale belangen in het centrum tot gelding wilden brengen en daarvoor politieke condities wilden creëren, bijvoorbeeld door middel van vrije verkiezingen of uitbreiding van het kiesrecht. Dat zien wij in Nederland in de jaren 1840 in de opkomst van het liberalisme in de 'buitenprovincies'. Maar volgens Rokkan kon dit ook leiden tot het ontstaan van bewegingen die verder gingen en streefden naar een federale staat, autonomie of afscheiding. De kans daarop was het grootste als er een grote culturele afstand was tussen het centrum en het perifere gebied, gecombineerd met een geringe mate van verkeer en communicatie met het centrum en juist veel met externe culturele of economische centra, en met een geringe wederzijdse economische afhankelijkheid.³⁰ Het is duidelijk dat Limburg in de beginjaren van de in 1839 nieuwgevormde Nederlandse staat aan al deze voorwaarden voldeed. Als wij de redenering van Rokkan volgen was het dus niet verwonderlijk dat de perifere oppositie hier de vorm aannam van een autonomiebeweging. Wat meestal wordt aangeduid als Limburgs 'separatisme' was in deze redenering geen uiting van regionalisme of regionaal chauvinisme, maar maakte deel uit van een bredere liberale beweging, die in 1848 overal in Europa zou doorbreken, ook in Nederland. De door Rokkan geschetste condities waren na 1848 natuurlijk niet verdwenen, maar de nationale en internationale constellatie was toen zodanig veranderd dat Limburg zijn regionale eigenheid voortaan politiek moest en kon articuleren binnen het kader van de nationale staat. De spanning tussen regionale, grensoverschrijdende en nationale oriëntaties, zoals die zich in de jaren 1840 had gemanifesteerd, bleef echter in wisselende intensiteit kenmerkend voor de Limburgse geschiedenis.

30 Seymour Martin Lipset en Stein Rokkan, 'Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction', in: *idem* (eds.), *Party Systems, and Voter Alignments: Cross-National Perspectives* (New York 1967) 1-64, aldaar 42.

Bart Delbroek

*Belgisch-Limburg gedurende de negentiende eeuw: de moeilijke genese van een moderne arbeidsmarkt*¹

‘Pays de sable, de landes, de bruyères à perte de vue, et parmi ce désert, de loin en loin de véritables oasis, des villages charmants, un air de bien-être et de vie pleine.’² Zo beschreven de landbouwkundigen P. Joigneaux en L. Delobel in 1859 de Limburgse Kempen. Ook andere auteurs hadden een duidelijke voorliefde voor dit ‘tijdloze en romantische Limburg’:

Il se dégage de ces landes marécageuses des alentours de Genck un charme robuste qui captive les yeux, une mélancolie franche et superbe qui remplit le cœur. Nulle part, la morne sévérité des terres incultes ne se montre avec un caractère plus empoignant et une beauté plus complète...³

Bij toeristen en landschapsschilders was de regio een populaire trekpleister. Beïnvloed door het Frans impressionisme vonden in het laatste kwart van de negentiende eeuw – mede doordat de streek door de aanleg van spoorwegen beter ontsloten werd – zoveel kunstenaars hun weg naar de Genkse heide, dat er soms van de ‘Genker schildersschool’ wordt gesproken.

Vanaf het einde van de negentiende eeuw ontstond het beeld dat de traditionele Kempen door de toenemende industrialisatie aan het verdwijnen was. Vooral de ontdekking van steenkool in 1901 en de verwachte uitbouw van een grootschalige steenkoolindustrie leidden tot een beeldvorming – vaak uitgesproken Vlaamsgezind – van een bedreigde, sterk geïdealiseerde en statische agrarische maatschappij: ‘Ook de Kempen moeten ten onder. Het maagdelijk lieve Kempenland zal vierkant ’t onderste boven gekeerd en onteerd worden, met het ophalen van den ondergrond naar boven. Dra ligt Limburg dood en begraven...’⁴ Het lijkt geen twijfel dat de vestiging van de Limburgse steenkoolindustrie een drastische kentering betekende in het gehele socio-economische leven van de streek, maar om daar een tijdloze maatschappij tegenover te stellen gaat voorbij aan de historische realiteit. De Kempen had reeds vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw een aantal veranderingen ondergaan,

1 Deze bijdrage is gebaseerd op een hoofdstuk uit mijn onuitgegeven proefschrift ‘In de put: het dagelijkse functioneren van de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in Belgisch Limburg, 1900-1966’ (Vrije Universiteit Brussel 2011).

2 P. Joigneaux en L. Delobel, *L’agriculture dans la Campine* (Brussel 1859) 213.

3 L. Dommartin, *La Campine limbourgeoise* (s.l., s.d.) 2.

4 R. Van Woensee, *De koolmijnen in de Kempen* (Brecht 1903) 5. Zie over deze beeldvorming onder meer: Eric Vanhaute, ‘Moge de Kempenaar nooit ontaarden. 19de eeuwse heimatschrijvers in het offensief’, *Taxandria: jaarboek van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van de Antwerpse Kempen* 58 (1986) 83-110; Glenn Geeraerts, *De wereld van de Kempische mijnwerker: een verkennend onderzoek naar de literaire beeldvorming over de Belgisch-Limburgse steenkoolmijnen tot ca 1960* (licentiaatsverhandeling, Leuven 2003); *Waar de dag nacht is. De steenkoolmijnen in de literatuur* (Hasselt 1988).

die steeds ingrijpender werden en waardoor de rurale samenleving geleidelijk desintegreerde. Vooral de vestiging van grootschalige bedrijven uit de chemische en non-ferro industrie in het noorden en iets later van de steenkoolindustrie in het midden van de provincie gaven hierbij de doorslag.

Op termijn waren de effecten het grootst in de landbouw. In zijn bekende studie over de landelijke bevolking in de Kempen uit 1906 beschreef de Leuvense hoogleraar Emiel Vliebergh deze ontwikkeling als volgt: 'Geene landbouwstreek van België is in de negentiende eeuw meer vooruitgegaan dan de Kempen, en, nergens in België, is de toestand van de landelijke bevolking meer verbeterd'.⁵ Vliebergh zag wel de invloed van de nieuwe verkeerswegen in de provincie, maar onderschatte schromelijk dat de werkgelegenheid in de nijverheid voor veel Limburgers een bron van extra inkomsten ging vormen.⁶

Eric Vanhaute heeft in zijn studie over de Antwerpse Kempen aangetoond dat de ontmanteling van de rurale, intern georiënteerde arbeids- en inkomenscircuits erg traag verliep door de veerkracht en het aanpassingsvermogen van de traditionele economische structuren. Ondanks een groeiend verborgen arbeidsreservoir in de landbouwsector en een toename van het aantal *multiple job holders* bleef de agrarische activiteit nog lang centraal staan in het rurale overlevingsmechanisme.⁷ Het aandeel van de landbouwbevolking in de totale Limburgse bevolking (in 1895 35,57 procent) toont aan dat het desintegratieproces in Limburg aan het begin van de twintigste eeuw nog niet was voltooid.⁸ Dit zou de arbeidsmarktomstandigheden waarmee de steenkoolindustrie in de streek werd geconfronteerd tot aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog kleuren.

In dit artikel worden de belangrijkste kenmerken van het rurale overlevingsmechanisme in de Limburgse Kempen en de elementen waardoor het systeem in toenemende mate onder druk kwam te staan aan een onderzoek onderworpen. De ontwikkeling van de Limburgse Kempen in de negentiende eeuw kan ruwweg verdeeld worden in drie fases, gelijklopend met de algemene conjunctuurbeweging in België. De agrarische crisissen van circa 1850 en circa 1880 vormen hierbij de breuklijnen. Eerst zullen de algemene omstandigheden op het vlak van de infrastructuur, landbouw en nijverheid in de regio aan het begin van de negentiende eeuw worden behandeld. Vervolgens komen de eerste initiatieven tot ontwikkeling van de regio aan bod met hun impact op land-

5 Emiel Vliebergh, *De landelijke bevolking der Kempen gedurende de negentiende eeuw: bijdrage tot de economische geschiedenis* (Brussel 1906) 3-4.

6 De geringe aandacht voor de industriële ontwikkeling is een constante in Vlieberghs publicaties, die in de eerste plaats een pleidooi voor het beschermen van het platteland inhielden. Zijn publicaties waren duidelijk op maat geschreven van de Kerk en de boerenbond, waarvan hij in 1917 ondervoorzitter werd. Zie: P. Dewever, *De streek kan haar volk niet voeden* (Tienen 2001) 25-30.

7 Eric Vanhaute, *Heiboeren: bevolking, arbeid en inkomen in de 19de eeuwse Kempen* (Brussel 1992).

8 Ter vergelijking het aandeel van de landbouwbevolking in de andere Belgische provincies: Antwerpen (15,54 procent), Brabant (16,74 procent), West-Vlaanderen (23,72 procent), Oost-Vlaanderen (23,35 procent), Henegouwen (12,87 procent), Luik (10,55 procent), Luxemburg (39,29 procent), Namen (23,02 procent). *Annuaire statistique de la Belgique – 1900* (Brussel 1901) 272.

Boortoren op de heide bij Eijsden, omstreeks 1800. Pas met de komst van de mijnen werd het gebied ontsloten. Uit: *De Koolputters, Geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers 2, Voorgeschiedenis en pioniers* (Zwolle 2005).

bouw en nijverheid. De landbouwcrisis van 1880 en de groei van de industriële bedrijvigheid vormen een derde aandachtspunt. Vooral de opkomst van de chemische en non-ferro industrie – de eerste moderne en grootschalige nijverheid in de streek – is hierbij van belang. Tenslotte zal ik de impact van deze ontwikkelingen op de demografische samenstelling van de bevolking beschrijven. Op die manier kan inzicht worden verworven in de arbeidsmarktomstandigheden waarmee de nieuwe steenkoolindustrie in de eerste decennia van de twintigste eeuw werd geconfronteerd.

Subsistentielandbouw in een geïsoleerde streek: 1800-1845

De Kempense agrarische activiteit

De Limburgse Kempen was in de eerste helft van de negentiende eeuw een erg geïsoleerde streek met een uitgesproken ruraal karakter. De weinige aanwezige nijverheid was ambachtelijk en hoofdzakelijk autarkisch. Stedelijke nijverheidscentra zoals in de Antwerpse Kempen, hoe bescheiden deze ook waren, bestonden in Limburg niet.⁹ Hoewel het onderzoek naar agrarische bezitsstructuren een complexe aangelegenheid is, wordt over het algemeen in de literatuur gesteld dat het merendeel van de boeren in de Limburgse Kempen eigengeërfd was en over zo'n 3 tot 5 hectare land beschikte. Het hoge aandeel van eigenaren werd als een typisch gegeven voor weinig vruchtbare streken beschouwd en was volgens E. Vandervelde vooral te wijten aan de nog beperkte invloed van het stedelijke grootgrondbezit op de prijzen van onroerend goed.¹⁰

9 Zie hierover: R. Baetens, *Industriële revoluties in de provincie Antwerpen* (Antwerpen 1984).

10 Vliebergh, *De landelijke bevolking*, 48; Jan Craeybeckx, 'De agrarische depressie van het einde der XIXe eeuw en de politieke strijd om de boeren (Ie deel)', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* 4 (1973) 191-230, aldaar 199; Emile Vandervelde, *La propriété foncière en Belgique* (Parijs 1900) 305. De helft van alle Limburgse landbouwbedrijven was kleiner dan 5 hectaren. In het arrondissement Hasselt, waartoe de Limburgse Kempen overwegend behoorden, was dit zelfs drievierde. *Statistique de la Belgique. Industrie. Recensement général de 1846. Tôme IV* (Brussel 1851) 68, 207.

Dit traditionele beeld wordt echter aangevochten door E. Vanhaute. Vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw zou er in de Kempen sprake zijn van een sterke achteruitgang van het aantal eigenaren. Dat de idee van de Kempische eigenaar toch bleef voortleven kan opnieuw worden toegeschreven aan de katholieke politieke strategieën. Niettemin bleef ook in de tweede helft van de negentiende eeuw nog steeds meer dan 40 procent van de landbouwgronden in de Antwerpse Kempen in eigendom bewerkt. Rekening houdend met de andere bezitsstructuren in Haspengouw zou dit aandeel voor de Limburgse Kempen wellicht nog hoger liggen.¹¹

De Kempense agrarische activiteit was gebaseerd op het gemengd bedrijf, waarbij de graancultuur de centrale plaats innam. Rogge en boekweit vormden de belangrijkste teelten, hoewel de laatste gaandeweg aan belang inboette gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw. De teelt van aardappelen en haver kende daarentegen in diezelfde periode een opmars. De opbrengsten op de onvruchtbare gronden waren evenwel bijzonder laag. De veeteelt was onlosmakelijk verbonden met de graanteelt omwille van de noodzakelijke mestvoorziening, die door de povere bodemkwaliteit een arbeidsintensief maar cruciaal aspect van het landbouwbedrijf vormde. Ook was het vee onmisbaar voor de noodzakelijke trekkracht en voor eigen gebruik of voor de markt bestemde producten als vlees, zuivel, wol en huiden. De Kempense landbouw kende een hoge bezettingsgraad van vee (de verhouding van stuks vee tot de bevolking), vooral dankzij de rundvee- en schapenteelt. Vanhaute wijst voor de regio Turnhout in de Antwerpse Kempen op een verhouding van 100 à 120 stuks per 100 inwoners in het begin van de negentiende eeuw, terwijl het Vlaamse gemiddelde 25 à 30 op 100 zou bedragen.¹² Voor de Limburgse Kempen mag wellicht van gelijkaardige verhoudingen worden uitgegaan.

Hoewel ook de schapenteelt tot het midden van de eeuw een aanzienlijke rol speelde in de Kempense landbouw, was met een bezetting van 40 tot 70 procent vooral rundvee van cruciaal belang: 'Le bétail constitue la ressource principale du cultivateur campinois, puisqu'il retire de l' étable et de ses produits, lait et beurre, ses moyennes de subsistance'.¹³ De nadruk lag eerder op de mestbevoorrading en zuivelproductie, en niet zozeer op de kweek. De uitbating van een boerderij gebeurde meestal slechts met gezinsleden. 'Le cultivateur campinois exécute, autant que possible, les travaux de la ferme avec le secours des membres de sa famille. Il n'a recours à des personnes étrangères qu'en cas de nécessité absolue'.¹⁴ Vast personeel kreeg onder die omstandigheden de voorkeur, dagloners bleven de uitzondering. Door de beperkte aanwezigheid van grote bedrijven en van arbeidsintensieve culturen was de kans op een stabiel bestaan als landarbeider klein, zeker omdat de lonen bijzonder laag waren. In 1830 bedroegen deze voor mannen per dag 0,51 frank met voeding en 0,86 frank

11 Vanhaute, *Heiboeren*, 194-197.

12 *Ibidem*, 103.

13 B. Van De Poel, *Esquisse d'une monographie géographique de la Campine* (Leuven 1932) 100.

14 *Monographie agricole de la région de la Campine* (Brussel 1899) 34.

Turf vermengd met mest vormde eeuwenlang het enige middel om aan de Kempense zandgrond een pover bestaan te ontfutselen. Uit: De Koolputters. Geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers 2, Voorgeschiedenis en pioniers (Zwolle 2005).

zonder, wat door verschillende auteurs als amper toereikend voor het bestaansminimum werd beschouwd.¹⁵ Voor vrouwelijke landarbeiders was dit respectievelijk 0,32 en 0,61 frank, wat voor beide categorieën steeds een 10 cent onder het nationale gemiddelde was.¹⁶ Mede wegens de moeilijke bereikbaarheid van de regio, stond alles in het teken van de zelfvoorziening. Dit werkte het uitblijven van rurale loonarbeid in de Kempen in de hand.

Een tweede onmisbare schakel in het Kempense agrarische bedrijf vormden de uitgestrekte heidegronden. De heide was in de eerste plaats nodig als bron van meststoffen voor de zogenaamde potstallen, stallen met uitgediepte bodems waarin het rundvee nagenoeg permanent werd gestald. Een stal diende dagelijks aangevuld te worden met dennennaalden en heideplaggen, wat na enkele maanden een natuurlijke meststof opleverde die geschikt was voor de arme zandgronden. Ook schapen liet men meestal maar een halve dag grazen, zodat ook het grootste gedeelte van hun mest in de stallen terechtkwam. Het maaien en afsteken van heideplaggen was erg arbeidsintensief en vereiste

¹⁵ G. Braive, 'Le monde paysan Belge de 1830 à 1870', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 4 (1973) 176.

¹⁶ *Statistique de la Belgique. Agriculture. Recensement général de 1846. Tôme I* (Brussel 1850) CCX.

bijzonder grote oppervlakten heideland, maar was door de lage grondproductiviteit pure noodzaak. Niettemin waren er steeds tekorten aan mest, zodat een doorgedreven bemesting van de beste gronden noodgedwongen ten koste van de bebouwing van andere gronden moest gaan. Ook de andere woeste gronden werden door de landbouwbevolking benut. In de moerassige gebieden en beemden werd hooi gewonnen als wintervoer voor het vee en turf gestoken als brandstof. Ook de imkerij op de heide was tot in de tweede helft van de negentiende eeuw wijdverspreid. Tenslotte leverden de woeste gronden ook de bouwmaterialen voor de bouw van de hoeve. Gezien het belang van de heide voor de dorpseconomie, was het gebruik ervan streng gereguleerd, wat niet kon verhinderen dat er geregeld conflicten tussen gemeenten uitbraken over het gebruik en de afbakening van de heide.¹⁷

Wel diende de bevolking, om een bestaansminimum te garanderen, gedurende de negentiende eeuw in toenemende mate naar ambachtelijke bezigheden te zoeken als bron van neveninkomsten, hetgeen door Vanhaute ook voor de Antwerpse Kempen werd geconstateerd. Het ontbreken van voltijdse werkgelegenheid in de landbouw en een verdere toename van de rurale arbeidsoverschotten door de bevolkingsgroei leidden tot de groei van het aantal 'losse' arbeidskrachten. Deze dienden zich met een combinatie van taken binnen en buiten het landbouwbedrijf van een inkomen te verzekeren. Werk in de huisnijverheid, seizoensarbeid of tijdelijke openbare werken, dat de band met de traditionele agrarische organisatie niet verbrak, werd hierbij het vaakst aangewend.¹⁸ Deze afhankelijkheid van een aanvullend inkomen beperkte evenwel de tijd die gespendeerd kon worden aan structurele verbeteringen in de landbouw, zeker omdat deze op de arme zandbodems bijzonder arbeidsintensief waren.¹⁹ Primitieve landbouwtechnieken en het gebrek aan middelen maakten dat alle pogingen tot de geleidelijke verbetering van de bodem kleinschalig bleven.²⁰ De burgemeester van Grote-Brogel schreef:

Il n'y a pas de progrès, plutôt recul à constater dans notre agriculture de la Campine; pas de nouvelles cultures et il n'y a pas de nouvelles à entreprendre pour combattre la crise, parce qu'elles exigent des dépenses que le cultivateur n'est pas en général capable de faire.²¹

De door ontginningen ontstane groei van het areaal bouw- en weidegrond werd overtroffen door de toename van de bevolking en het aantal landbouwbedrijven.²²

17 L. Allemeersch, J. Geusens, e.a., *Heide in Limburg* (Tielt 1988) 11-17.

18 Vanhaute, *Heiboeren*, 140.

19 W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen. Deel 2 (1632 tot ca 1918)* (Assen 1983) 207.

20 F. Monkhouse, *The Belgian Kempenland* (Liverpool 1949) 53-57.

21 *Commission du Travail instituée par arrêté royal du 15 avril 1886. VI. Enquête agricole. Réponses aux questionnaires arrêtés par la Commission* (Brussel 1887-1890), 295, geciteerd in: Craeybeckx, 'De agrarische depressie', 211.

22 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, 211.

Infrastructuur en nijverheid

Het isolement van de regio was in de eerste plaats te wijten aan het gebrek aan verkeersinfrastructuur. Voor 1830 werd Limburg slechts ontsloten door zo'n 150 km rijkswegen, voornamelijk in het zuidelijke gedeelte van de provincie en gericht op de economische centra Luik en Maastricht. De versnippering van de bestuurlijke eenheden in de streek gedurende de achttiende eeuw had tot een chronische achterstand in het onderhoud van de wegen geleid. De diverse overheden die het gebied tijdens de negentiende eeuw bestuurden hadden tegenstrijdige belangen bij de ontwikkeling van een wegennetwerk. De Nederlanders stelden zich erg terughoudend op over de aanleg van kanalen en spoorwegen, voornamelijk omwille van de concurrentie van Antwerpen met de Nederlandse havens. Na de Belgische onafhankelijkheid was de geplande expansie van de Limburgse infrastructuur vaak in strijd met Luikse belangen.²³ Vooral de wegen in het zuiden van de provincie waren sterk georiënteerd op Luik, waardoor de aantrekkingskracht van dit sterk expansieve industrie centrum nog werd verhoogd. In de arrondissementen Hasselt en Maaseik bevond zich in 1839 zelfs geen enkele verbeterde buurtweg, en het ontbrak zowel gemeentebesturen als welgestelde burgers blijkbaar aan enig initiatief.²⁴ Tot 1850 bleef de weg, die sinds de tweede helft van de achttiende eeuw Hasselt met 's-Hertogenbosch verbond, de enige grote verkeersroute door dit gebied. De afscheiding van Nederland-Limburg in 1839 en de jarenlange moeizame verhoudingen tussen België en Nederland sneden de streek bovendien af van het handels- en nijverheidscentrum Maastricht, en zo van toegang tot het dichterbevolkte en rijkere gebied over de Maas, waardoor de streek nog meer op zichzelf werd teruggeworpen.²⁵ Ook de herhaaldelijke militaire aanwezigheid tussen 1800 en 1840 vormde een rem op de ontwikkeling.

Hasselt, dat na de onafhankelijkheid als voorlopig administratief centrum functioneerde, werd na 1839 definitief de provinciehoofdplaats, maar was nooit in staat de motorfunctie van Maastricht over te nemen. Terwijl deze laatste stad in 1815 meer dan 18.000 inwoners telde was Hasselt met zo'n 6.500 inwoners niet meer dan een bescheiden provincie stad. Ondanks een zekere expansie door de uitbouw van de stad als administratief centrum werd pas in 1863 de kaap van de 10.000 overschreden. Tot 1872 bleef Sint-Truiden de grootste stad in de provincie. De groei in Hasselt was vooral te danken aan de jaarlijkse geboorteoverschotten, want gedurende vele jaren was er sprake van een negatief migratiesaldo.²⁶ De Hasseltse bedrijvigheid werd ernstig gehinderd door het slechte wegennet en de geringe afzetmogelijkheden in de omliggende regio. De groothandel nam pas in omvang toe na de aanleg van een haven langs het Kempisch

23 M. Van Der Eycken, 'Verkeerswegen als bindteken? Een overzicht van 150 jaar relaties tussen de beide Limburgen op het vlak van de verkeersinfrastructuur', in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen* (Leeuwarden/Maastricht 1989) 69-91, aldaar 70.

24 'Rede van dhr. Gouverneur van de Provincie Limburg bij het openen van de zitting van de Provincieraad 1887', *Procès-verbaux des séances du Conseil* 1887, 11.

25 J. Jansen, 'Industrie en mijnbouw in de beide Limburgen van 1839-1989', in: *Eenheid en scheiding*, 21-24.

26 E. Houtman, 'De geschiedenis van Hasselt, 1831-1918', in: *Hasselt 750 jaar stad* (Brussel 1982) 153.

kanaal, waar vooral granen, hout en steenkool werden verhandeld, hoofdzakelijk voor de bevoorrading van de Hasseltse jeneverstokerijen. Bijgevolg bleef de stad tot het laatste kwart van de negentiende eeuw vooral een verzorgend marktcentrum voor de agrarische producten uit de regio.²⁷

De Limburgse nijverheid was in de eerste helft van de negentiende eeuw zeer beperkt en kleinschalig. De familiale bedrijfjes, hoofdzakelijk gericht op de verwerking van de plaatselijke agrarische producten, hadden een ambachtelijke productiewijze en stelden slechts weinig loonarbeiders tewerk. De nijverheidsenquête van 1820 geeft aan dat de 6.764 bedrijven en werkplaatsen in de toenmalige provincie Limburg – zowel het latere Belgisch- als Nederlands-Limburg – in totaal werk boden aan 6.786 volwassen personeelsleden, een gemiddelde van 1 arbeider per bedrijf.²⁸ De meeste bedrijfjes waren dus eenmanszaken. Van de enkele initiatieven tot ontwikkeling uit de Franse tijd, die zich voornamelijk beperkt hadden tot het huidige Nederlands-Limburg, bleef omstreeks 1820 weinig over, zodat de nijverheid vrijwel geheel was teruggebracht tot een ambachtelijk niveau. Brouwers, schoenmakers, smeden, bakkers, kleermakers waren verantwoordelijk voor het merendeel van de werkgelegenheid in de nijverheid. In deze sectoren was er nauwelijks ruimte voor kinderarbeid: in totaal ging het om 373 kinderen, die alleen werden aangetroffen in enkele min of meer geïndustrialiseerde bedrijfstakken. De werkgelegenheid in de nijverheid was dermate beperkt dat er ook zonder dit goedkope arbeidspotentieel een voldoende groot arbeidsaanbod in Limburg aanwezig was.²⁹ In 1846 bedroeg het aantal nijverheidsarbeiders in Belgisch-Limburg 6.997, nog steeds maar een kleine minderheid (3,76 procent) van het totale inwonersaantal. Het merendeel was nog steeds werkzaam in traditionele ambachtelijke sectoren (zie tabel 1). Op het totaal in de nijverheid actieve arbeidskrachten in heel België bedroeg het aandeel van Limburg slechts 2,23 procent.³⁰ De Brabander wees er echter op dat door problemen in de vraagstelling en de afbakening van de actieve bevolking – de thuisarbeid en transportsector werden niet opgenomen – het aandeel van de industriële werkgelegenheid wellicht te laag is geschat. Zijn eigen berekeningen brachten hem tot een totale werkgelegenheid in de nijverheid van 13.030 personen, nog steeds maar 7 procent van de Limburgse bevolking.³¹

Na de Belgische onafhankelijkheid ontwikkelde zich wel vrij snel een bescheiden sigarenindustrie, hoofdzakelijk in gemeenten nabij de Nederlandse grens. In 1832 richtte een Nederlands firma een eerste fabriek op in Peer, waarna later nog bedrijfjes werden opgestart in Eksel, Hamont, Bree, Neerpelt en Zonhoven. De lage loonstandaard in de streek en het omzeilen van hoge tolmuren vormden de belangrijkste motieven voor de vestiging. De tabaksmokkel in de grensstreek bood bovendien een antwoord op de tekorten aan grondstoffen waarmee

27 *Ibidem*, 143-144.

28 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, 182.

29 *Ibidem*, 181-183.

30 *Statistique de la Belgique. Industrie. Recensement général de 1846* (Brussel 1851) XIII-XV.

31 G.L. De Brabander, 'De regionaal-sectoriële spreiding van de economische activiteiten in België, 1846-1910. Een bronkritische benadering', *Bijdragen tot de geschiedenis* (1978) 97-183.

	1846	1896
Extractieve nijverheid	0	415
Voeding, drank, tabak	2620	3670
Textiel	1096	166
Kleding en schoeisel	2883	4559
Hout en meubelen	2263	2959
Papier, druk, uitgeverij	82	241
Chemie	97	384
Klei, keramiek, glas, cement	398	255
Siderurgie en non-ferro	150	1184
Metaalverwerking	1197	289
Diverse industrieën	283	205
Bouw	1453	1631
Totaal	13030	15958

Tabel 1. De industriële werkgelegenheid in Belgisch-Limburg, 1846-1896

Bron: De Brabander, 'De regionaal-sectoriële spreiding', 156-157.

de Belgische markt na de onafhankelijkheid kampte.³² In 1846 leverden 18 bedrijven uit de tabaksverwerkende nijverheid in Limburg werk aan 64 mannen. De meesten verdienden tussen de 1 en 1,5 frank per dag.³³ De sterkste groei van de sector kwam er evenwel pas na 1850. Door het uitblijven van mechanisering in de sigarennijverheid werd de bedrijfsorganisatie gekenmerkt door een toenemende diffusie. Ook maakten de fabrikanten steeds meer gebruik van thuiswerk, mede om de bijzonder actieve vakbonden van sigarenmakers in de Antwerpse Kempen te omzeilen.³⁴ Het werk vereiste bovendien slechts een beperkte *knowhow* en lage investeringskosten. In 1880 werkten 276 arbeiders in de Limburgse tabaksindustrie, waarvan 110 jonger dan 16 jaar. De lonen van de volwassenen varieerden van 1,5 tot 3 frank, terwijl die van de 16-jarigen zelden meer dan 1,5 frank bedroegen.³⁵ De industrietelling van 1896 vermeldt 574 arbeiders in 26 Limburgse bedrijven, verspreid over de hele provincie. Daarom werden er 331 tewerkgesteld in de vijf grootste ondernemingen, terwijl 12 andere bedrijfjes ieder minder dan tien personeelsleden telden. Daarnaast waren nog 78 arbeiders als *coupeur de tabac* ingeschreven.³⁶

Vanaf de jaren 1840 leverde ook het uitgraven van ijzererts, dat zich op meerdere plaatsen in de Kempen kort bij de oppervlakte bevond, enige werkgele-

32 Vanhaute, *Heiboeren*, 40.

33 *Statistique de la Belgique. Industrie. Recensement général de 1846*, 374-375.

34 M. Van Potteberghe, 'De tabakverwerkende industrie', in: Baetens, *Industriële revoluties*, 223-234.

35 *Industrie. Recensement de 1880 publié par le Ministre de l'Intérieur et de l'Instruction publique* (Brussel 1887) T. III, 600-601.

36 *Recensement général des industries et des métiers (31 octobre 1896). Volume II : répartition par commune des industries et des métiers* (Brussel 1900) 68-69.

genheid op. Bovendien betekende het verwijderen van het erts een drastische verbetering van de bodemkwaliteit. De grootste expansie kwam er vanaf de jaren 1860 toen de Belgische hoogovens met steeds grotere tekorten aan erts geconfronteerd werden. Ook het KB van 1 februari 1859, dat een vrijstelling van scheepvaartrechten voorzag voor het in de Kempen gedolven erts, stimuleerde de exploitatie.³⁷ De optimistische verwachting dat deze ontginning zelfs zou kunnen leiden tot de overplaatsing van de in verval geraakte houtgestookte ijzerindustrie in Namen en Luxemburg naar Limburg – waar er in overvloed goedkoop hout beschikbaar was en de prijzen van gronden en de lonen laag waren – werd echter nooit bewaarheid.³⁸ De ijzerertsexploitatie hield stand tot kort voor de Tweede Wereldoorlog. Aanvankelijk lieten de boeren het erts zonder vergoeding weghalen omwille van de toegenomen waarde van hun verbeterde grond. Later werd een vaste prijs vastgesteld per hectare of per kubieke meter ontgonnen erts.³⁹ Het is duidelijk dat de ijzerertsontginning voor landbouwers een aanzienlijke bron van inkomsten kon vormen. Vanuit het spoorwegstation van Zonhoven werd bijvoorbeeld in 1870 18.950 ton erts naar Luikse en Duitse staalbedrijven getransporteerd.⁴⁰ Dankzij de nijverheidstellingen kan een zeker idee gevormd worden van de omvang van de werkgelegenheid. In 1880 waren op het moment van de telling 147 mannen actief bij drie ondernemingen, waarvan de twee grootste in Zonhoven.⁴¹ In 1895 was het aantal ontginningsmaatschappijen gestegen tot 11, die op dat moment 247 mannen tewerkstelden, vooral als grondwerker. Het werk vond plaats in ploegen, die vergoed werden volgens een akkoordloon per kubieke meter of door middel van collectieve stuklonen. Ondanks lange werkdagen tot 12 uur, verdiende het merendeel van deze grondarbeiders minder dan 2 frank per dag.⁴²

Een specifieke nijverheid voor Hasselt was het stoken van jenever. Die maakte sinds het einde van de achttiende eeuw snel opgang wegens een rationelere bedrijfsvoering en een zuinigere stookmethode dan die van de traditionele plattelandsstokerijen.⁴³ Vooral de Franse periode was relatief gunstig door het wegvallen van de Nederlandse concurrentie. Hetzelfde gebeurde opnieuw na de Belgische onafhankelijkheid. Toch speelden gedurende de negentiende eeuw bevoorradingsproblemen en het fiscale regime de jeneverstokerijen herhaaldelijk parten, wat duidelijk blijkt uit de schommelingen van het aantal bedrijven. In 1802 telde men in Hasselt 23 stokerijen, in 1813 waren dit er 19. In 1816 waren 65 personen actief in 24 stokerijen, terwijl in 1829 22 bedrijven 72 arbeiders tewerkstelden.⁴⁴ De werkgelegenheid bleef met een gemiddelde van

37 C. Brockmans, *Beringen: stad en buitingen* (Paal 1986) 237.

38 *Ibidem*, 236.

39 Zo werd rond 1870 reeds tot 1.000 Belgische frank per hectare betaald. Vliebergh, *De landelijke bevolking*, 69, vermeldt een contract uit 1903 waar de prijs werd vastgelegd op 2,25 frank per kubieke meter ontgonnen erts.

40 *Ibidem*, 169; 'Ijzerertsexploitatie in Limburg', *De Tijdspiegel* (Hasselt) november 1951, 212.

41 *Industrie. Recensement de 1880*, T. II, 27.

42 *Recensement général des industries et des métiers (31 octobre 1896)*, *passim*.

43 Jansen, 'Industrie en mijnbouw', 19.

44 J. Grauwels, 'Hasselt in de Franse en Hollandse tijd', in: *Hasselt 750 jaar stad* (Brussel 1982), 100.

Reclameaffiche van de jeneverstokerij Joseph Theunissen in Hasselt, omstreeks 1910. Uit: M. Bussels [et al.], Hasselt 750 jaar stad 1232-1982 (Brussel 1982).

zo'n drie personen per bedrijf dus eerder bescheiden. Vooral de hoge belastingen werkten remmend. In 1816 werd in Hasselt ongeveer 15.000 hectoliter jenever geproduceerd, terwijl de productiecapaciteit meer dan het dubbele zou bedragen. Er werd dan ook meermaals gepleit voor gunstigere tarieven. Zo wees de Hasseltse *sous-préfet* de minister van Binnenlandse Zaken in 1809 erop dat de jeneverstokerij een aantal nuttige nevenactiviteiten met zich meebracht. Met de draf – het residu van het gestookte graan – kon vee worden vetgemest, wat dan weer extra mest opleverde voor de ontginning van nieuwe landbouwgronden. Sinds 1800 waren zo in de omgeving van Hasselt meer dan 120 hectaren grond vruchtbaar gemaakt.⁴⁵ Deze langzaam verlopende ontginning had het voordeel dat een groot deel van de gemene gronden voorlopig nog beschikbaar bleef voor gebruik door de bevolking.⁴⁶

De grootste bloei van de jeneverstokerij vond plaats in de jaren 1850-1870. Toen nam de Hasseltse jenever een marktaandeel van 13 à 15 procent van de Belgische productie voor haar rekening. Deze expansie was in de eerste plaats toe te schrijven aan de verbeterde verkeersinfrastructuur, waardoor de aanvoer van grondstoffen en de export van jenever en slachtvee beduidend goedkoper werd. Ook werden de installaties geleidelijk gemoderniseerd. Tussen 1846 en 1864 nam het aantal stoommachines toe van één tot 12. Vanaf 1880 geraakten de jeneverstokerijen echter geleidelijk in het slop. De tewerkstelling van 324 personen in 1880 liep terug tot 211 in 1910. De Hasseltse stokers weigerden gebruik te maken van de goedkopere maïs- en melassedistillatie, en hoewel de uitbreiding van het veebestand de verlieslatende jeneververkoop een tijdlang kon compenseren, was de nijverheid op termijn niet meer in staat te concurreren. Slechts enkele bedrijven konden door de overschakeling naar de productie van likeuren overleven.⁴⁷

Kortom, de Limburgse Kempen was rond het midden van de negentiende eeuw een erg geïsoleerde streek gedomineerd door subsistentielandbouw die werd aangevuld met een zeer beperkte huisnijverheid, vooral gericht op eigen verbruik. Er bestond nauwelijks enige industrie in de Limburgse Kempen. Zowel de ertsontginning en de sigarennijverheid als de jeneverproductie wonnen pas aan belang na 1850. Er werd nauwelijks stoomkracht gebruikt.⁴⁸ Dit ontlokte de arrondissementscommissaris van Hasselt in 1850 de volgende uitspraak: 'L'esprit industriel est rare, beaucoup trop rare dans le Limbourg; il faut tâcher de l'y rappeler ; il faut surtout empêcher par tous les moyens possibles qu'il ne rende le dernier souffle là, où il respire encore un peu'.⁴⁹

45 D. Borgions, *Bijdrage tot de kennis van het sociaal-economisch leven te Hasselt tijdens de Franse tijd* (licentiaatsverhandeling, Leuven 1955) 57.

46 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, 139.

47 P. Keunen, *De geschiedenis van de Hasseltse jeneverstokerijen (1830-1914)* (licentiaatsverhandeling, Leuven 1979).

48 A. Van Neck, *Les débuts de la machine à vapeur dans l'industrie 1800-1850* (Brussel 1979) 475 en 477.

49 A. Dusar, 'De nijverheidsrevolutie', in: *Limburg* (Brussel 1953) 166.

Het openbreken van de dorpsgemeenschap op nationaal initiatief, 1845-1880

De ontginning van woeste gronden

Vanaf het midden van de negentiende eeuw zien wij in Limburg zowel een algemene verbetering van de levensomstandigheden als een toename van de loonarbeid. Dit was voornamelijk een gevolg van overheidsinitiatief.⁵⁰ De regering had een extensief programma opgesteld van ontginning- en bevoeiingswerken als antwoord op de industriële en agrarische crisis van de jaren 1840. Vooral de wet van 25 maart 1847 omtrent de ontginning van woeste gronden was hiervan een cruciaal onderdeel. Eerdere pogingen tot ontginning van deze gronden tijdens de Nederlandse periode hadden niet veel resultaten opgeleverd, vanwege de weigerachtige houding van de gemeenten om hun eigendommen te verkopen. De verkoop leidde meer dan eens tot verzet bij de inwoners.⁵¹ Het precaire evenwicht tussen de oppervlakte van het bouwland en de beschikbare heidegronden betekende dat het agrarisch bedrijf geen bruuske wijzigingen in deze verhoudingen kon verdragen. Met de nieuwe wet konden de gemeenten verplicht worden woeste gronden zoals heide, broeklanden en gemene weiden te koop aan te bieden. Kopers hadden de verplichting deze gronden binnen een bepaalde termijn te ontginnen, zo niet riskeerden ze de vernietiging van de koopovereenkomst. Daartegenover stond een tijdelijke vrijstelling van lasten. De onderliggende idee was dat zo de onmacht of weerstand van de lokale landbouwbevolking kon worden overwonnen.

De wet bleef niet zonder gevolgen. In 1846 was er nog 68.807 hectaren woeste grond in Limburg, waarvan 57,699 hectaren eigendom waren van de gemeenten. Dit betekende dat 28,5 procent van de Limburgse bodem nog niet in cultuur was gebracht. Vijftig jaar later was het totale areaal woeste gronden nog 39.388 hectaren, een vermindering van bijna 43 procent. De gemeenten beschikten nog over 24.464 hectaren.⁵² Tussen 1846 en 1880 nam het aandeel van de heidegronden af van 31,8 procent tot 20,6 procent, terwijl de beboste oppervlakte steeg van 8,7 procent tot 18 procent.⁵³ Een gevolg was onder meer dat de waarde van de heidegronden aanzienlijk toenam. In 1840 betaalde men gemiddeld 40 frank per hectare en in 1850 was deze prijs reeds verdrievoudigd.⁵⁴ Toch gebeurde het ontginnen van de woeste gronden niet in de mate die men zich aanvankelijk had voorgesteld. Tussen 1847 en 1866 werd er jaarlijks zo'n 1.600 hectaren grond gewonnen, maar hiervan kreeg slechts een zesde een bestemming als akkerland. Een derde werd weiland, terwijl de helft werd bebost. Een gedeelte van de toename van het bouwland was te danken aan de drooglegging van moerassige gebieden. Na 1866 viel het tempo van de uitbreidingen van de landbouw- en

50 G. Vols, *Het ontstaan van de maatschappelijke werken in Limburg in het kader van het sociaal-economisch gebeuren van de negentiende eeuw* (Hasselt 1969) 10.

51 Vliebergh, *De landelijke bevolking*, 52-53.

52 *Statistique de la Belgique. Agriculture. Recensement général de 1895. Partie analytique*, 481 e.v.

53 F. Vanduffel, *Industrialisatie en verandering: Lommel tussen 1890 en 1914* (Assen 1983) 7.

54 Vliebergh, *De landelijke bevolking*, 161.

weidegronden sterk terug.⁵⁵ Het bebossingbeleid van de gemeenten bleef wel succesvol. Door ze zelf te ontginnen, werden de gemeenten niet verplicht hun woeste gronden te verkopen, en de nieuwe bossen vormden een extra bron van inkomsten voor de gemeentekas. Veel van deze naaldbossen leverden het noodzakelijke hout voor de Waalse steenkoolindustrie, en zouden dit in de twintigste eeuw ook voor het Limburgse bekken gaan doen. In totaal werden tussen 1847 en 1900 in Limburg 21.152 hectaren woeste gronden omgezet in bossen, tegenover slechts 6.109 hectaren in landbouwgrond.

Met het aanleggen van extensieve irrigatiesystemen hoopte de overheid op een toename van het aantal weidegronden – de zogenaamde wateringen, die bijzonder geschikt waren voor de productie van hooi – en daarmee ook van de veestapel. Die zou dan weer grotere voorraden mest moeten opleveren voor het akkerland. Met water van het Kempisch kanaal en de Zuid-Willemsvaart zou zo'n 25.000 hectaren grond bevoeid moeten worden, maar een overschatting van de capaciteit van deze kanalen leidde ertoe dat de onderneming in 1860 met 3.068 hectaren geïrrigeerde gronden stilviel.⁵⁶ Ook een landbouwkolonie in Lommel behoorde tot één van de vele groots opgezette ontginningsprojecten. Deze zou de eerste van een hele reeks van koloniën moeten worden. Hiermee werd een gelijkaardig initiatief uit de Nederlandse periode overgenomen.⁵⁷ Vanaf 1850 werden in Lommel 20 staatshoeven gebouwd, die werden verpacht aan Oost- en West-Vlaamse kolonisten. Het project faalde echter door te strenge pachtvoorwaarden en de ontgoocheling van de kolonisten over de moeilijke levensomstandigheden.⁵⁸

De grootste impulsen voor de aangroei van het landbouwareaal kwamen van de kleine ontginners en niet van de grote projecten, waaruit blijkt dat de als inert en conservatief beschouwde rurale structuren dynamischer waren dan vaak gedacht. Vooral het gemeentebestuur van Genk toonde zich zeer actief in het verkopen van woeste gronden in kleine percelen aan de lokale bevolking. Op die manier konden ook de minder gegoede landbouwers eigendom van een lapje grond verwerven. Tussen 1840 en 1900 werden zo'n 1.500 hectaren gemene gronden verkocht aan de lokale bevolking, wat volgens Vliebergh een 150-tal gezinnen in staat heeft gesteld eigenaar te worden. Een 100-tal hiervan zou hierdoor over een voldoende groot inkomen hebben beschikt om niet langer elders te moeten werken.⁵⁹ Vlieberghs opmerking illustreert perfect de mentaliteit van de lokale bevolking, die het landbouwbedrijf als centraal element in de rurale overlevingsstrategieën bleef beschouwen. Zolang ze door een combinatie

55 Monkhouse, *The Belgian Kempenland*, 58.

56 *Ibidem*, 70-75.

57 In 1821 waren in Wortel, in het noorden van de provincie Antwerpen, een landbouwkolonie met 125 kleine hoeven en een tuchtkolonie voor 1.000 bedelaars opgericht. De vele stedelingen die een plaats kregen in de kolonie bleken echter niet geschikt als landbouwers, en het project werd al snel stilgelegd. De landloperskolonie bleef evenwel gehandhaafd. Joignaux en Delobel, *L'agriculture dans la Campine*, 215-227.

58 Vanduffel, *Industrialisatie*, 7.

59 Vliebergh, *De landelijke bevolking*, 99.

van loonarbeid en agrarische arbeid hun totale inkomen konden vrijwaren, bracht de inzet van arbeid in alternatieve circuits geen fundamentele sociaal-economische verschuivingen met zich mee.⁶⁰

De aanleg van nieuwe water-, spoor- en steenwegen

De overheid nam eveneens het voortouw bij de aanleg van nieuwe verkeersinfrastructuur. In 1846 werd het Kempisch kanaal opengesteld voor de scheepvaart. De regering had in 1842 besloten tot de aanleg met een driedelig doel: de verbinding tussen Maas en Schelde, irrigatie ter verbetering van de landbouwuitbatingen en ondersteuning van de nijverheid.⁶¹ De plannen tot de aanleg van een Schelde-Maas-Rijnverbinding stamden al uit de Franse tijd, toen reeds begonnen werd met de aanleg van het *Grand Canal du Nord*. Na de inlijving van Nederland bij Frankrijk in 1811 werd het werk echter gestaakt, zodat maar een klein gedeelte van het kanaal in gebruik kon genomen worden. Met de Zuid-Willemsvaart realiseerde de Nederlandse overheid wel een aansluiting tussen Maastricht en 's-Hertogenbosch, waarmee een onbevaarbaar stuk van de Maas werd omzeild en de toegang tot de Luikse metaalindustrie werd vereenvoudigd.⁶² Het traject van het Kempisch kanaal ging van Antwerpen dwars door de Kempen via Herentals in de richting van de bestaande Zuid-Willemsvaart. Vanuit Lommel was een vertakking aangelegd naar Hasselt via Beringen, die evenwel pas vanaf 1858 in gebruik werd genomen. Het Limburgse provinciebestuur besefte het belang van dit kanaal voor de ontsluiting van de provincie, en had daarom al in 1838 beslist één vierde te betalen van de aflossing op een lening die de nationale overheid diende aan te gaan voor de financiering van dit project.

Ondanks talrijke plannen van zowel gemeentebesturen als de provincie, had ook de ontwikkeling van spoorwegen lang op zich laten wachten. Een gebrek aan financiële middelen bij privéondernemingen en de weinig rooskleurige financiële vooruitzichten van de uitbating lagen hierbij aan de basis. Alleen het korte traject Landen-Sint-Truiden was reeds in 1839 voltooid.⁶³ In 1847 werd het spoor uitgebreid tot Hasselt, gevolgd door een lijn van Hasselt naar Maastricht in 1856, vanwaar ook Aken per spoor bereikbaar was. Vanaf de jaren 1860 werd de Belgisch-Limburgse hoofdstad steeds beter ontsloten met aansluitingen naar Luik, Antwerpen en Eindhoven. Van zeer groot belang voor de latere industriële ontwikkeling van de regio was de aanleg van de lijnen Hasselt-Genk-Maaseik en Herentals-Mol-Neerpelt-Hamont. De laatste maakte deel uit van de zogenaamde IJzeren Rijn.⁶⁴

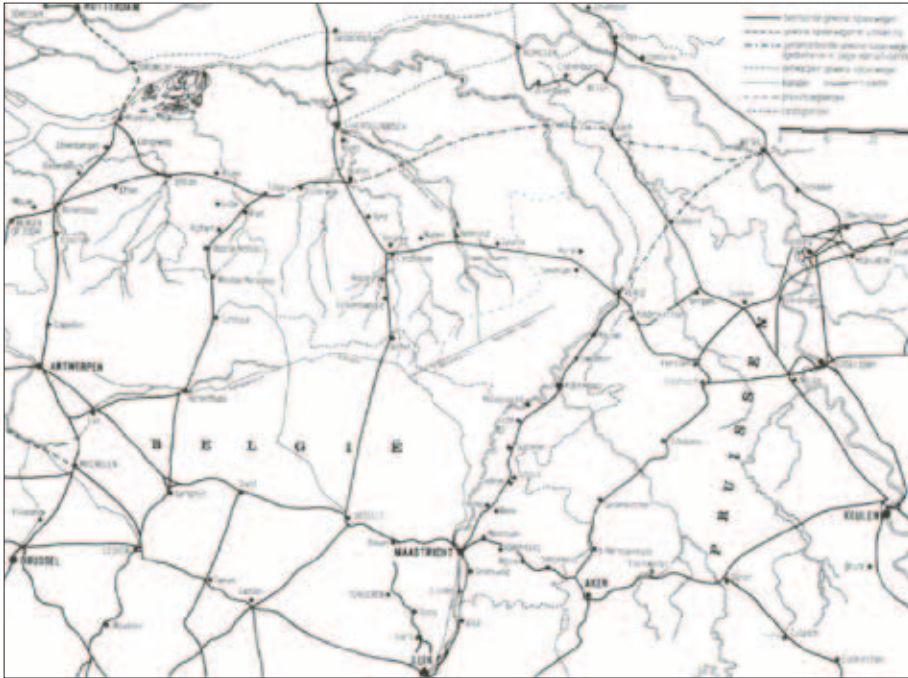
60 Vanhaute, *Heiboeren*, 314.

61 Vols, *Het ontstaan van de maatschappelijke werken*, 12.

62 Van Der Eycken, 'Verkeerswegen', 73.

63 De spoorlijn kwam er ter uitvoering van de wet van 28 mei 1837, waarin werd gesteld dat Limburg en Luxemburg ook op het nationale spoorwegnet aangesloten moesten worden.

64 Monkhouse, *The Belgian Kempenland*, 187.

Figuur 1: De waterwegen en spoorlijnen in het zuiden van Nederland, in het noordoosten van België en in het westelijk Rijnland, ca. 1870

Al deze lijnen werden door private ondernemingen geëxploiteerd, waarbij meer dan eens buitenlands – vooral Duits – kapitaal betrokken was.⁶⁵ De uitbouw van een lokaal spoorwettenwet vond pas plaats na 1885, toen met de oprichting van de Nationale Maatschappij van Buurtspoorwegen een wettelijk kader werd ontworpen.⁶⁶ Op die manier werd ook het platteland geleidelijk meer ontsloten. Ook wat de overige verkeersinfrastructuur betreft werd eveneens een gedeelte van de achterstand ingehaald. De lengte van het wegennet nam stelselmatig toe: van 149 km in 1830 tot 401 in 1860 en 689 in 1900.⁶⁷ Vooral de nieuwe provinciehoofdstad Hasselt werd met onder meer wegen naar Sint-Truiden, Diest, Genk en Maastricht beter ontsloten. In tegenstelling tot andere provincies gebeurde de aanleg van steenwegen in Limburg volledig door de nationale overheid. De eerder aangelegde provinciale wegen bevonden zich na 1839 vrijwel allemaal op Nederlands grondgebied, zodat de provincieraad ervoor koos zelf geen nieuwe wegen aan te leggen. De afhankelijkheid van de nationale overheid bracht wel de nodige vertragingen met zich mee, zodat de provincie achterbleef bij de rest van het land.⁶⁸

65 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, 215.

66 Van Der Eycken, 'Verkeerswegen', 81.

67 Monkhouse, *The Belgian Kempenland*, 160-161.

68 Van Der Eycken, 'Verkeerswegen', 84-85.

De talrijke ontginningswerken en de aanleg van nieuwe verkeersinfrastructuur creëerden heel wat nieuwe werkgelegenheid voor de Limburgse bevolking. In 1850 werd in Limburg voor 224.000 frank aan lonen uitbetaald door ontginningsbedrijven en door de staat.⁶⁹ Vliebergh omschreef de periode als een

tijdstip van groote bedrijvigheid in de Kempen: het graven van kanalen, het aanleggen van wateringen, het bebossen van heigronde, dan ook het maken van kiezel- en kasseiwegen als vereischte en als gevolg van al het andere, dit alles verschaftte veel loon aan den geringen man.⁷⁰

Bovendien lagen de lonen er hoger dan in de landbouw, zodat vele kleine boeren en landarbeiders hun eerdere arbeid opgaven, om al rondtrekkend de ontginningswerken te volgen. Dit leidde er vooral in het noorden van de Kempen toe dat het voor boeren steeds moeilijker werd knechten en meiden te vinden.⁷¹ Mede door het seizoengebonden karakter van het werk aan de ontginningswerken werd dit wellicht toch vooral in combinatie met agrarische arbeid uitgeoefend, waarbij het verborgen arbeidsoverschot van het landbouwbedrijf werd ingeschakeld.⁷²

Landbouw en nijverheid in de Zuid-Limburgse Haspengouw

In de Haspengouw, het zuidelijke gedeelte van Belgisch-Limburg, dat over meer vruchtbare bodems beschikte dan de Kempen, begon rond het midden van de negentiende eeuw de teelt van suikerbieten op grote schaal. Tot dan toe had net zoals in de Kempen de teelt van graan de landbouw gedomineerd.⁷³ De Haspengouwse landbouw werd geleidelijk verder gedifferentieerd door de commerciële fruitteelt, die samen met de afgeleide nijverheden van de stroopfabricage en de mandenvlechterij in het Maasland tijdens het hoogseizoen bijzonder arbeidsintensief was. Wegens de overschakeling naar deze nieuwe teelten kende de regio een volledig andere sociaaleconomische ontwikkeling dan de Kempen. Ze veroorzaakte een ware revolutie in de exploitatiemethoden, die een toenemende efficiëntie, een verhoging van de grondproductiviteit, een verhoogde monetarisering van de landbouw, en een stijging van de materiële welvaart met zich meebrachten.⁷⁴ Tegelijk werd de landbouw kwetsbaarder voor conjuncturele schommelingen, wat duidelijk zou blijken tijdens de crisis van de jaren 1880.

De Haspengouwse eigendomsstructuren verschilden in aanzienlijke mate van die in de Kempen. Gemene gronden waren er uitzonderlijk en het aantal middelgrote exploitaties (25 à 50 hectaren) lag er hoger. Hierbij was meestal een

69 *Exposé de la situation administrative de la province de Limbourg* (Hasselt 1851) 312.

70 Vliebergh, *De landelijke bevolking*, 160-161.

71 *Ibidem*, 131 en 161.

72 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, 212.

73 Vols, *Het ontstaan van de maatschappelijke werken*, 19.

74 E. Vliebergh. *La population agricole de la Hesbaye au XIXe siècle* (Brussel 1909) 74-76.

Fruitplukkers in een hoogstamboomgaard in de Haspengouw, omstreeks 1910. Uit: Veerle Jacobs, Limburgs-Haspengouw, een fruitstreek met traditie (Borgloon 1997).

gedeelte eigendom van de boer en werd de rest in pacht uitgebaat.⁷⁵ Wel vond gedurende de negentiende eeuw een verdere versnippering van het grondbezit plaats, wat vooral te wijten was aan het toenemend gebrek aan, en de stijgende lonen van, landarbeiders. Niettemin bleven de lonen van Limburgse landarbeiders bij de laagste in het land. Bovendien was er vaak onvoldoende werkgelegenheid voor het hele jaar, zodat gedurende bepaalde perioden elders werk gezocht moest worden, aldus Vliebergh:

Quand l'ouvrier agricole a fini les travaux du fermier, vers l'époque du 1er mai, il cherche d'autres occupations: il reprend le métier de maçon ou de briquetier, de scieur de long, ou bien il se rend dans les endroits où l'on exécute de grands travaux, ou encore il travaille à la journée pour des habitants de la commune...⁷⁶

Ook de arbeid in de Luikse en Zuid-Limburgse industrie vormde in toenemende mate voor vele landarbeiders een tijdelijk of definitief alternatief.

De nijverheid in Haspengouw was voornamelijk een afgeleide van de landbouwproductie en was in sterke mate seizoensgebonden. Dit gold onder meer voor suikerfabrieken, die tijdens het seizoen tussen de 125 en 200 arbeiders in dag- en nachtoploegen tewerkstelden. Deze suikerfabrieken waren aanvanke-

⁷⁵ *Ibidem*, 76.

⁷⁶ *Ibidem*, 117.

lijk opgericht door kleine groepen landbouwers. De sterke uitbreiding van de verkeersinfrastructuur, vooral in het zuiden van de provincie, creëerde meer perspectieven voor de afzet van de eigen productie. Net zoals in de Kempen maakten het gebrek aan kapitaal en het uitblijven van technische innovatie fusies noodzakelijk. De industrietelling van oktober 1896 vermeldt vijf suikerfabrieken in Limburg, die op dat moment in totaal 1.000 personen tewerkstelden.⁷⁷ Aan het einde van het bietenseizoen midden december zouden volgens Vols vele van deze arbeiders tijdelijk werk zoeken in de Luikse mijnen en industrie in afwachting van het hervatten van de landarbeid in maart.⁷⁸ De stroopfabricage kende een gelijkaardige evolutie. Deze traditionele huisnijverheid groeide in de tweede helft van de negentiende eeuw uit tot een aanzienlijke industrie, gekenmerkt door een sterk gedecentraliseerde kleinschalige bedrijfsorganisatie. Opnieuw leidden kapitaalschaarste en een verouderd productieapparaat tot een concentratie van de activiteiten in enkele grote bedrijven.

De weigering over te gaan tot mechanisatie vormde ook de aanzet voor het verdwijnen van de stro- en strohoedenvlechterij in de Jekervallei, die sinds 1784 een belangrijke bron van alternatieve inkomsten was voor talrijke boeren. Terwijl de strovlechterij hoofdzakelijk binnenshuis plaatsvond, gebeurde de productie van hoeden in ateliers. Typisch hierbij was de jaarlijkse tijdelijke migratie van jonge hoedenmakers en -maaksters naar verschillende Europese steden, waar hoeden werden gefabriceerd naargelang de lokale smaak. Op termijn was deze activiteit gedoemd te verdwijnen door de toenemende concurrentie met landen als China en Italië. Uit de industrietelling van 1896 blijkt dat niettemin nog steeds 1.313 personen in de huisnijverheid van het strovlechten actief waren, waarvan 95 procent vrouwen. Het was dan ook vooral de angst voor het overbodig worden van deze vrouwen- en kinderarbeid die het uitblijven van mechanisatie in de hand werkte.⁷⁹

De impact van de uitbreiding van het verkeersnet en de ontginningsbeweging bleek in de jaren 1870 vrij beperkt. Vooral de landbouwkolonies liepen op een totale mislukking uit. De succesvolle kleinschalige ontginning door de plaatselijke bevolking daarentegen wijst op de stabiliteit van de rurale overlevingsstructuren en de centrale plaats hierin van het agrarische bedrijf. De vernieuwing van het verkeersnet betekende wel de definitieve ontsluiting van de provincie. Deze bracht in het derde kwart van de negentiende eeuw een zekere uitbreiding van de nijverheid, onder meer in de sigarenindustrie, ijzerertsexploitatie en jenevernijverheid, maar deze bleef gekenmerkt door ambachtelijke productiemethoden. In tegenstelling tot de Kempen – waar zich ondanks het

77 *Recensement général des industries (31 octobre 1896). Volume II*, 18.

78 Vols, *Het ontstaan van de maatschappelijke werken*, 39.

79 Jansen, 'Industrie en mijnbouw', 19. Voor een uitvoerige bespreking van deze nijverheid zie: M. Ansiaux, *Les industries à domicile en Belgique: l'industrie du tressage de la paille de la vallée du Geer* (Brussel 1900). Zie ook: Annemarie Cottaar en Leo Lucassen, 'Naar de laatste Parijse mode. Strohoedenmakers uit het Jekerdal in Nederland 1750-1900', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg XLVI* (2001) 45-82.

tijdelijke acute karakter van de crisis van de jaren 1840 geen decisieve cesuur voordeed – schakelde de landbouw in Haspengouw vanaf de jaren 1850 snel om naar meer commerciële teelten. Afgeleide nijverheden zoals de suiker- en stroopfabricage bleven door hun band met de landbouw sterk seizoensgebonden en boden tijdelijke werkgelegenheid voor vele landarbeiders. Wellicht betekende de arbeid in deze sectoren voor velen van hen ook een eerste stap naar loonarbeid in de Luikse mijnen en industrie.

Structurele verschuivingen in de landbouw en de vestiging van moderne industrie: 1880-1900

De impact van de landbouwcrisis op landbouw en nijverheid

De langdurige landbouwcrisis die zich vanaf 1880 ten volle liet voelen, leidde op termijn tot een aantal structurele verschuivingen in Limburg, zowel in de landbouw als in de industrie. In de landbouw vond vooral in Haspengouw een toenemende specialisatie plaats, waarbij de nadruk lag op slachtveefokkerij, tuinbouw en fruitteelt. De laatste twee konden bovendien profiteren van hun gunstige ligging ten opzichte van hun stedelijke afzetgebieden.⁸⁰ Deze evolutie leidde tot een aanzienlijke afname van de personeelsbehoeften in de landbouw, waarbij vooral de kleine boeren en landarbeiders hard werden getroffen. Tussen 1856 en 1900 liep het aantal landarbeiders terug van 40.000 tot 11.000.⁸¹ De Luikse industrie, waarin in 1900 zo'n 60.000 Vlamingen actief waren, vormde het belangrijkste alternatief, zeker na het invoeren van de goedkope werkmansabonnementen voor het treinverkeer in 1869. In zijn studie over de demografische transitie in het Luikse industriegebied wees Leboutte erop dat: 'la création des abonnements d'ouvriers intensifie encore les migrations pendulaires et favorise l'emigration limbourgeoise'.⁸² Tijdens een zitting van de Provincieraad in 1907 verklaarde de gouverneur dat er in Limburg 3.792 werkmansabonnementen werden afgeleverd voor de naburige provincies, waarvan 3.436 voor Luik.⁸³ Deze pendelarbeid gaf vaak aanleiding tot een permanente migratie, waarmee de band met het land van deze arbeiders meestal definitief werd verbroken. Dit werd in 1910 verwoord door Mahaim in zijn studie over de werkmansabonnementen:

Un grand nombre de ménages d'ouvriers mineurs, originaires de Limbourg, habitent Vottem, Rocour, Ans, Glain [...]. Au début, les pères et les maris sont venus, comme tant d'autres viennent encore, avec le vague espoir peut-être d'un retour à la terre et au pays natal. Puis la lassitude des trajets répétés, les trains rares et les mauvais horaires, les connaissances faites au pays charbonnier, les nouvelles habitudes, ont réussi à

80 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, 234-235.

81 *Ibidem*, 228.

82 R. Leboutte, *Reconversions de la main-d'oeuvre et transition démographique. Les bassins industriels en aval de Liège (XVIIe-XXe siècles)* (Paris 1988) 474.

83 Vols, *Het ontstaan van de maatschappelijke werken*, 37.

détacher définitivement le Campinois. Il y a des séries de maisons, des rues entières peuplées ainsi, dans ces communes, de ménages d'émigrés où l'on entend plus parler flamand que wallon.⁸⁴

Vooral na 1890 nam het aantal migranten in Luik sterk toe. Tussen 1890 en 1899 werd er een positief migratiesaldo van 9,4 procent geregistreerd. Hoewel het merendeel van die migraties over korte afstand binnen de provincie Luik plaatsvond, waren Limburgse inwijkelingen toch voor 10,5 procent verantwoordelijk.⁸⁵ Daarmee werd Zuid-Limburg een deel van de arbeidsmarkt voor de Luikse industrie, waardoor de rekruteringsmogelijkheden van de Limburgse steenkoolindustrie blijvend zouden worden beperkt.

In de Kempen veranderde gedurende de eerste crisisjaren niet erg veel voor de traditionele subsistentielandbouw, omdat die minder gevoelig was voor marktschommelingen. In de daaropvolgende jaren verschoof het zwaartepunt van de productie geleidelijk naar tuinbouw, veeteelt en de teelt van voedergewassen. Dit leidde tot een ommezwaai in de traditionele verhouding tussen akkerbouw en veeteelt, die nu de belangrijkste bron van inkomsten werd. In het laatste kwart van de negentiende eeuw nam de oppervlakte voor graanteelt in Limburg met 7.000 hectaren af.⁸⁶ Wel nam de grondproductiviteit gevoelig toe, mede door een kwalitatieve verbetering van de gewassen. Met de oprichting van landbouwcoöperaties kregen boeren bovendien meer greep op de prijsvorming en konden kunstmest, veevoeders en zaaigoed aan gunstigere prijzen worden aangekocht. De Kempen vormde in dit opzicht op vele vlakken de koploper in de organisatie van het Vlaamse platteland door katholieke groeperingen. Ook de oprichting van de Belgische Boerenbond in 1890, die vooral op het vlak van de voorlichting over rationelere uitbatingmethoden een cruciale rol heeft gespeeld, hoort in deze strategie thuis.⁸⁷ Vanhaute wijst erop dat deze organisaties, die zich als erfgenaam van de oude tradities trachtten op te werpen, bekwaam inspeelden op het vacuüm dat door de ontmanteling van de vroegere agrarische structuren ontstond.⁸⁸ In dezelfde periode kende de ontginning van heide en bossen een nieuwe stijging. Door de grotere mestproductie van het vee en het gebruik van kunstmest verloor de heide steeds meer van haar economisch nut. Er was dus wel degelijk sprake van een aantal structurele wijzigingen in de Kempense landbouw, hoewel die minder drastisch waren dan in Haspengouw.

Wat de structuurveranderingen in de Limburgse nijverheid betreft, is reeds eerder gewezen op de toenemende concentratie en het verdwijnen van de

84 E. Maihaim, *Les abonnements ouvriers sur les lignes de chemin de fer belges et leurs effets sociaux* (Brussel 1910) 143-144.

85 Leboutte, *Reconversions*, 459.

86 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, 233-234.

87 Voor een algemene geschiedenis van de Belgische Boerenbond, zie: L. Van Molle. *Katholieken en landbouw: landbouwpolitiek in België, 1884-1914* (Leuven 1989); *idem*, *Ieder voor allen: de Belgische Boerenbond 1890-1990* (Leuven 1990).

88 Vanhaute, *Heiboeren*, 322.

ambachtelijke nijverheid gedurende het laatste kwart van de negentiende eeuw. In totaal waren er in 1896 18.232 personen tewerkgesteld in de Limburgse nijverheid, nog steeds maar een 8 procent van de totale bevolking. Opnieuw wijken de berekeningen van De Brabander enigszins af van de officiële cijfers (zie tabel 1), wat echter zonder invloed blijft voor het globale beeld van de tewerkstelling in de nijverheid. Hier en daar ontwikkelden zich wel nieuwe, veelal kleine bedrijven, die gedurende de twintigste eeuw een belangrijke expansie zouden kennen. Het betreft hier onder meer een kaarsenfabriek in Hamont, een dakpannenfabriek in Bree, aardewerk- en lijmpductie in Hasselt, ijzergieterijen in Sint-Truiden en Tongeren, en een papierfabriek in Halen.⁸⁹ Ten behoeve van de grondstofvoorziening in de glasindustrie werden in de streek tussen Mol en Neerpelt verschillende zandgroeven opgericht, terwijl in het Maasland nieuwe steenbakkerijen ontstonden.⁹⁰

In het Maasland bestond al vanaf het einde van de achttiende eeuw een traditie van veldovens, die tussen 1850 en 1914 gepaard ging met een jaarlijkse seizoensmigratie naar Duitsland. Aangelokt door de hogere lonen en met de vakkennis opgedaan in eigen streek sloten sommige Maaslanders een contract af met een Duitse werkgever voor de productie van een bepaalde hoeveelheid bakstenen. Vervolgens stelden deze voormannen in het eigen dorp een ploeg samen.⁹¹ Hierbij kreeg iedere arbeider een aanwervingspremie van 5 frank – de zogenaamde ‘Meepenning’ –, die tegelijk als arbeidsovereenkomst gold. Meestal kreeg de voorman maandelijks voorschotten op het akkoordloon, waarmee hij zijn arbeiders wekelijks uitbetaalde. De lonen lagen in Duitsland aanzienlijk hoger. Een ploegbaas verdiende zo’n 5 frank per 1.000 bakstenen, terwijl dit in het Maasland 3,20 frank was. De vormers ontvingen in Duitsland zo’n 70,90 tot 87,5 frank per maand, in eigen streek 2,25 per dag of ongeveer 55 frank per maand, gerekend aan 24 werkdagen per maand. De groep vertrok jaarlijks in april en keerde in september terug. De Duitse werkgevers stelden kleine woningen vlakbij de brikkenvelden ter beschikking voor gezinnen, terwijl de ongehuwde arbeiders in kosthuizen werden ondergebracht, die soms door Maaslanders werden uitgebaat.⁹² Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog betekende het einde van de seizoensmigratie ‘naar de bakstenen’.

89 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, 242-243.

90 Monkhouse, *The Belgian Kempenland*, 14-19 en 156.

91 Uit een contract uit 1912 blijkt dat er specifiek gevraagd werd naar bekwame arbeiders. Bijgevolg lijkt ervaring in de steenbakkerijen in eigen streek een vereiste geweest te zijn. Aangezien de ploegbaas werkte aan een akkoordloon had hij er uiteraard alle belang bij ervaren arbeiders te ronselen. M. Rutten, *Maaslanders naar Duitsland en Amerika. 1850-1914* (Tongeren 2001) 26-27.

92 *Ibidem*, 24-38. Voor de Nederlands-Limburgse analogie: Ulrike Krüner en Ad Knotter, ‘Limburgse brikkenbakkers in de omgeving van Mönchengladbach en Rheydt aan het begin van de twintigste eeuw’, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LIV (2009) 165-180.

De zinkfabriek van de 'Compagnie des Métaux et produits chimiques d'Overpelt', omstreeks 1900. Uit: *De Koolputters. Geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers 2, Voorgeschiedenis en pioniers* (Zwolle 2005).

De chemische en non-ferro industrie in de Noorderkempen

De vestiging van enkele moderne grootschalige bedrijven uit de chemische en non-ferro sector in het noorden van de Kempen vormde samen met de mijnbouw de definitieve doorbraak van de industrialisatie in Limburg en het einde van het eenzijdig rurale karakter van de samenleving. Het eerste bedrijf dat zich in de regio vestigde was de Koninklijke Buskruitfabriek van Wetteren. Die richtte in 1882 een nieuw filiaal op in Kaulille, waar in 1896 77 arbeiders tewerk werden gesteld tegen een loon van 2,5 à 3 frank per dag. Twee jaar later opende in Balen een dynamietfabriek. Het bedrijf stelde veel vrouwelijke arbeidskrachten tewerk, volgens Monkhouse omdat deze beter geschikt zouden zijn voor het fijne werk.⁹³ In het bedrijf in Kaulille werkten alleen mannen. In Reppel werd door de *Société Métallurgique de Hoboken* een arsenicumfabriek opgericht, en twee Franse investeerders startten een chemisch bedrijf in Tessenderlo, waaruit na de Eerste Wereldoorlog het bekende *Produits Chimiques de Tessenderlo* zou ontstaan. In 1888 begonnen Duitse investeerders met een zinkfabriek in Overpelt, die in 1904 werd uitgebreid met een nieuwe vestiging in Lommel. In 1913 zouden beide bedrijven samen reeds 2.100 personeelsleden tewerkstellen. Ook in enkele naburige gemeenten werden zinkfabrieken opgericht, waarbij vooral de S.A. *de Vieille Montagne* in het Antwerpse Balen een voortrekkersrol speelde. Het bedrijf paste een procédé toe dat het mogelijk maakte zwavelzuur en arsenicum te winnen uit zinkblende, één van de meeste ongezonde werkzaamheden in het productieproces van zink.

De stijgende vraag naar zink en zwavelzuur leidde tot een snelle groei van deze sector in het noorden van de Kempen, dat zo het zwaartepunt van de zinkproductie in België werd. Tussen 1896 en 1910 nam het aantal arbeidskrachten in de metaal- en chemische bedrijven in Balen, Overpelt en Lommel toe van 682 tot 2.756. Bovendien vestigde zich ook in de Nederlandse grensgemeente Budel een zinkfabriek, die veel Belgische arbeiders uit het nabijgelegen Hamont en

93 Monkhouse, *The Belgian Kempenland*, 154.

Achel aantrok. Aangezien zwavelzuur de grondstof vormde voor talrijke producten, zoals dynamiet, kunstmest en stearinekaarsen, was het ook voor afgeleide industrieën interessant zich in de streek te vestigen. De oprichting van de chemische meststoffenfabriek Unitas in 1895 op minder dan één kilometer van de zinkfabriek van Overpelt maakt dit duidelijk.⁹⁴ De lokale gemeentebesturen, bevreesd voor de veranderingen voor hun agrarische gemeenten, stonden aanvankelijk vrij sceptisch tegenover de vestiging van deze bedrijven. De voordelen voor de gemeentelijke financiën van de verkoop van gemene gronden gaf echter in de meeste gevallen toch de doorslag, ondanks protest van landbouwers.⁹⁵

De ligging van de chemische bedrijven in de buurt van het Kempisch kanaal, de Zuid-Willemsvaart en de spoorlijn Antwerpen-Mönchengladbach was vitaal voor het vervoer van grondstoffen en geproduceerde goederen. Tegelijk konden ondernemingen dit water gebruiken in het productieproces zelf voor het afkoelen van installaties en als grondstof. Bovendien was de grond in de streek erg goedkoop. De aanwezigheid van energie en grondstoffen als mogelijke vestigingsfactor gold voor de Kempen niet, behalve voor de zandgroeven. In de Kempen lijkt vooral de vestiging van afgeleide industrieën die gebruikmaakten van de bijproducten van de eerder gevestigde fabrieken de onderlinge afhankelijkheid tussen bedrijven versterkt te hebben. Ook het overheidsbeleid was in het geval van de Kempische zinkfabrieken en chemische bedrijven niet zonder belang. Het strengere optreden van de overheden ten aanzien van deze sterk vervuilende en ongezonde bedrijven leidde tot de vestiging in de Kempen. Daar waren voldoende uitgestrekte en dunbevolkte terreinen voorhanden. Bovendien was er een voldoende groot aanbod van ongeschoolde arbeidskrachten dat bereid was voor lage lonen te werken. Aanvankelijk werden in de Kempense fabrieken slechts enkele minder complexe fasen van het productieproces door het lokale personeel uitgevoerd. Voor de meer gespecialiseerde opdrachten werden geschoolde arbeidskrachten uit Wallonië of Duitsland aangetrokken. Afhankelijk van de afkomst van de investeerders waren ook de directies, kaders en administratief personeel vrijwel geheel afkomstig uit Duitsland of Wallonië.

De demografische gevolgen

De arbeidsmarktontwikkelingen in het noorden van Limburg hadden een sterke invloed op het demografische patroon in de streek, waarmee het in toenemende mate afweek van de globale Limburgse ontwikkeling. Die laatste werd gedurende de negentiende eeuw gekenmerkt door een restrictief huwelijkspatroon en een constant negatief migratiesaldo, die beide een rem vormden op de demografische groei. Tussen 1830 en 1900 was er in Limburg wel sprake van een constante groei van de bevolking (van 160.090 naar 240.796 inwoners),

94 Vanduffel, *Industrialisatie*, 46-54.

95 In mindere mate speelde ook de bekommernis om de gezondheid van arbeiders en lokale bevolking mee. Zo eisten de gemeentebesturen van Lommel en Balen bij de vestiging van de dynamietfabriek *Compagnie de la Forcité* bepaalde garanties inzake arbeidsomstandigheden en veiligheidsvoorschriften, vooraleer ze toestemden gronden te verkopen. *Ibidem*, 46-57.

maar deze verliep lange tijd veel trager dan in de rest van België. Bovendien was er een aanzienlijke ongelijkheid tussen de verschillende Limburgse arrondissementen (zie tabel 2). Voor de relatief trage groei waren zowel de lagere nataliteit als de hogere mortaliteit verantwoordelijk.⁹⁶

Arrondissement	1846	1880	1900	1846-1900 (procenten)
Hasselt	77.832	88.856	102.118	31
Maaseik	36.993	41.950	51.104	38
Tongeren	71.088	80.045	87.574	23
Limburg	185.913	210.851	240.796	29
België	4.337.196	5.520.009	6.693.810	54

Tabel 2. *Bevolkingsgroei in Limburg (per arrondissement) en België*

Bron: Monkhouse, *The Belgian Kempenland*, 202.

Pas na 1866 versnelde de demografische groei in de provincie. Vanaf 1877 kende Limburg zelfs een hogere nataliteit dan de rest van het land. Deze ontwikkeling hield tot aan de Eerste Wereldoorlog stand, in tegenstelling tot andere provincies waar er gedurende de laatste jaren van de negentiende eeuw een snelle achteruitgang van de geboortecijfers plaatsvond. Tegelijkertijd nam ook de sterftecoëfficiënt stelselmatig af. De groei in Limburg werd evenwel sterk afgeremd door het tot 1910 negatieve migratiesaldo, met uitzondering van de periode 1840-1846. Tussen 1850 en 1900 was er een geboorteoverschot van 94.530 personen terwijl de totale bevolking maar toenam met 52.598. De ontsluiting van de provincie door nieuwe verkeerswegen vanaf het midden van de eeuw heeft deze emigratiebeweging alleen maar gestimuleerd. Vanhaute geeft aan dat (definitieve) migratie binnen de Kempense overlevingsstructuren zowel een middel was om de demografische expansie te temperen en de stabiliteit van het systeem te garanderen, als een factor in de geleidelijke ontmanteling ervan.⁹⁷

Dit demografische patroon werd in het noorden van de provincie gewijzigd ten gevolge van de industrialisatie. Als illustratie hiervoor wordt de studie naar de gevolgen van de industrialisatie in Lommel van F. Vanduffel gebruikt. Vanaf 1890 maakte die gemeente een enorme bevolkingsgroei door. Tussen 1890 en 1900 nam de bevolking er met 36,3 procent toe, terwijl het globale Limburgse cijfer 'slechts' 8,0 procent bedroeg. In het daaropvolgende decennium was dit zelfs 60 procent. Deze was grotendeels het resultaat van natuurlijke groei. Het geboortecijfer vertoonde een sterke stijging (plus 8,5 procent tussen 1891 en 1904), terwijl het sterftecijfer verder bleef dalen. Het gevolg was een aanzienlijke verjonging van de bevolking.⁹⁸ Een stijging van het aantal gezinnen

96 B. Verhaegen, *Contribution à l'histoire économique des Flandres. Volume 1: analyse de la répartition professionnelle 1846-1910* (Leuven 1961) 51, 62.

97 Vanhaute, *Heiboeren*, 68.

98 In 1910 was meer dan de helft van de Lommelse bevolking jonger dan 21. Vanduffel, *Industrialisatie*, 106.

met 33,9 procent geeft aan dat het restrictieve huwelijkspatroon volledig werd doorbroken. De bevolkingsexplosie in de gemeente werd echter niet alleen veroorzaakt door natuurlijke groei. Ook het migratiegedrag kende een volledige ommekeer. Tussen 1890 en 1904 werd 29 procent van de groei gerealiseerd door een positief migratiesaldo, hoofdzakelijk door immigranten uit België. Duitsers en Nederlanders maakten de meerderheid uit van de 10 procent buitenlandse inwijkelingen. Tegelijk bleef echter ook de uitwijking naar andere Belgische gemeenten hoog. Er was dus sprake van een enorme toename van de mobiliteit, waarmee in het noorden van Limburg een einde kwam aan het gesloten karakter van de dorpsgemeenschap, die voor Limburg zo kenmerkend was geweest. Pas vanaf 1913 maakten de recessie in de industrie en de toenemende internationale spanningen een einde aan de positieve migratiesaldo's.⁹⁹

De door de industrialisatie veroorzaakte demografische groei in Lommel ging gepaard met een aantal verschuivingen in de sectoriële beroepsverdeling van de actieve bevolking. Uit de aanzienlijke daling van de gemengde beroepen blijkt dat er een toenemende specialisatie binnen de beroepsbevolking plaatsvond. Landbouw bleef voorlopig nog de dominante beroepsactiviteit in de gemeente, maar het aandeel van de agrarische beroepsbevolking in de totale actieve bevolking zakte van 60 procent naar 47,7 procent. Dit cijfer verbergt een aanzienlijke evolutie. In 1910 bestond meer dan de helft van de ingeschreven agrarische beroepsbevolking uit vrouwen en ongehuwde kinderen. Het gezinsinkomen werd in vele gevallen samengesteld door *income-pooling* van een loon in de nijverheid door de man en de overgebleven activiteiten in de landbouw door de vrouw en kinderen. Bovendien geven de bronnen een vertekend beeld. Boerenzonen die gedurende een aantal jaren in de Kempense fabrieken werkten om in staat te zijn een eigen boerderij te kopen, werden in de tienjaarlijkse bevolkingsregisters uitsluitend als landbouwer ingeschreven. Opvallend is ook dat in 1910 opnieuw 11,9 procent van de Lommelse bevolking beroepen combineerden. Tien jaar eerder was dit 3,6 procent. Deze stijging moet eveneens worden toegeschreven aan Lommelse arbeiders, kleinhandelaars en dagloners die naast hun hoofdberoep ook actief waren in de landbouw.

De verschuiving in de samenstelling van de beroepsbevolking was dus in de eerste plaats toe te schrijven aan de sterke toename van het aantal arbeiders in de gemeente. Tussen 1890 en 1910 steeg hun aandeel in de actieve bevolking van 1,3 procent naar 19 procent. Gedurende de eerste jaren werd de groei van de arbeidersbevolking voor 77 procent door immigratie gerealiseerd. Wellicht speelde hierbij zowel de aantrekkingskracht van de bedrijven op werkzoekenden uit de ruimere regio als de onmogelijkheid van de lokale bevolking aan de onmiddellijke personeelsbehoeften te voldoen een rol. Toch werkten in 1893 al een honderdtal Lommelse arbeiders in de zinkfabriek van Overpelt, waarschijnlijk in de eerste plaats mannen die eerst als grondwerkers of dagloners actief waren geweest. De dagloners, die in 1890 nog de tweede grootste beroepsgroep in Lommel uitmaakten, verloren daarna veel van hun belang. Door een daling

99 *Ibidem*, 105-107.

van de vraag naar landarbeiders werden ze in toenemende mate gedwongen elders werk te zoeken. De industrie vormde het belangrijkste alternatief. Dit was ook het geval voor grondwerkers. De daling van het procentuele aandeel van de grondwerkers in de statistieken ging gepaard met een toename van het aantal industriearbeiders.¹⁰⁰ Vols noemt hen de eerste arbeiders in de fabrieken van de noordelijke Kempen.¹⁰¹

Na 1900 was de groei van het aantal arbeiders vooral het gevolg van de verandering van beroep bij de autochtone bevolking. Uit het bevolkingsregister van 1910 bleek steeds vaker dat bij landbouwers alleen de oudste zoon nog in de agrarische sector actief bleef. De andere mannelijke gezinsleden werden fabrieksarbeider. Vanduffel wijst erop dat op die manier een steeds groter deel van de bevolking de banden met de landbouw volledig verloor. In 1910 was dit reeds het geval voor 83,4 procent van de Lommelse arbeidersbevolking. Een citaat uit *De Kempische Arbeider*, het blad van de christelijke arbeidersbeweging in de Noorderkempen, verwoordde deze evolutie zo:

tot hier toe waren onze fabriekswerklieden ook een weinig landbouwer. Terwijl de man in 't fabriek werkt, verzorgt de vrouw een stuk vee en een plekje grond; de man van zijn ongezond werk thuiskomende, zal met voldoening een weinig in de open lucht arbeiden, maar nu wanneer jongelingen in 't huwelijk treden, vinden zij dikwijls geen woning en moeten zich tevreden stellen met één kamer. De jonge man heeft dikwijls 't boerenwerk niet geleerd, want van jongs af aan heeft hij in de fabrieken gewerkt; de jonge vrouw geen gelegenheid hebbende om te boeren, zal welhaast de laatste genegenheid voor dat werk verloren hebben. Zo vormt zich langzamerhand een geslacht van werklieden, die niets dan fabriekswerklieden zijn.¹⁰²

Lonen en arbeidsomstandigheden

Hoewel de lonen in de Kempense zinkindustrie in vergelijking met Luik een vierde lager waren, bleven ze naar regionale normen vrij hoog. Volgens de industrietelling van 1896 verdienden de meeste rechtstreeks bij de productie betrokken arbeiders 3 à 3,5 frank per dag. Voor handlangers was dit 2 à 2,5 frank. In de arsenicumfabriek lag het loon van ovenmannen tussen de 3 en 3,5 frank, terwijl dat voor andere arbeiders meestal 2,5 à 3 frank was.¹⁰³ Ook in de Lommelse zandgroeve ontvingen de meeste arbeiders in 1896 2 à 2,5 frank voor een werkdag van 11 uur, terwijl landarbeiders er tijdens de zomer slechts gemiddeld 1,50 frank per dag verdienden.¹⁰⁴ In tabel 3 zijn de daglonen van enkele categorieën van arbeiders voor 1912 vermeld.

¹⁰⁰ Het aantal grondwerkers in de totale actieve bevolking verminderde van 3,6 procent in 1890 naar 0,7 procent in 1900, terwijl het aantal arbeiders in dezelfde periode toenam van 1,3 procent 3,6 procent. *Ibidem*, 35.

¹⁰¹ Vols, *Het ontstaan van de maatschappelijke werken*, 14.

¹⁰² *De Kempische Arbeider* 1 (1912) nr. 19, 5, geciteerd in: Vanduffel, *Industrialisatie*, 111.

¹⁰³ *Recensement général des industries et des métiers (31 octobre 1896)*. Volume IX, 430-431 en Volume XI, 12-13.

¹⁰⁴ Onder druk van de werkgelegenheid in de industrie waren de lonen in de Lommelse landbouw tussen 1890 en 1895 met gemiddeld 30 centimes gestegen. Vanduffel, *industrialisatie*, 75.

Aard van het werk	Categorie	Vast dagloon	Ovenpremie	Dagpremie
Ovenarbeiders	1e	3,70	2,50	0,30
	2e	3,50	1,50	0,30
	3e	3,40	1,00	0,30
	4e	3,30	1,00	0,30
Gasarbeiders	kleine ovens	3,70	1,00	0,30
	grote ovens	4,30	1,00	0,30
Stokers	kleine ovens	3,50	0,50	0,30
	grote ovens	3,50	0,25	0,30

Tabel 3. *Daglonen en premies in de zinknijverheid 1912*Bron: *De Kempische Arbeider* 1 nr. 6 (mei 1912), geciteerd in Vanduffel, *Industrialisatie*, 147.

Tegenover deze relatief hoge lonen stonden bijzonder lange werkdagen. De meeste arbeiders werkten 12 uur per dag in een 2-ploegenstelsel, waarbij iedere tweede zondag 24 uur continu werd doorgewerkt. Alleen de andere zondag, bij de ploegwissel van nacht naar dag, hadden ze vrij. De arbeidstijd van ovenarbeiders bedroeg 6 à 7 uur, maar dan wel elke dag van het jaar. Pas in 1913 werd de arbeidsduur voor de andere personeelsleden teruggebracht naar 8 tot 10 uur. Dit gaf onder meer bij *Vieille Montagne* in Balen aanleiding tot de omschakeling naar een 3-ploegenstelsel.¹⁰⁵ Daarnaast werden in de meeste chemische bedrijven premiestelsels ingevoerd. Een ovenpremie werd toegekend aan alle arbeiders die het voorgeschreven productiequota overschreden, waarbij de grootte van de premie afhankelijk was van de beroepscategorie (zie tabel 3). Alle arbeiders, die gedurende een maand niet onregelmatig afwezig waren geweest kregen daarenboven nog een dagpremie, die in 1912 30 centimes bedroeg. Hoewel ik niet beschik over andere informatie in verband met dit absentisme, geeft het bestaan van een dergelijke premie toch aan dat er in de ogen van de werkgevers een probleem bestond. In de praktijk bleken deze premies om allerlei redenen echter zelden toegekend te worden, wat samen met de arbeidsomstandigheden en de arbeidsduur één van de belangrijkste strijdpunten vormde van de prille arbeidersbeweging.¹⁰⁶

De arbeidsomstandigheden in de Kempense non-ferro-industrie waren niet benijdenswaardig. Van verluchting van de lokalen was er tot de Eerste Wereldoorlog zelden sprake, zodat de arbeiders er constant werkten in giftige koolzuur- en zwaveldampen.¹⁰⁷ Speciale kledij was niet voorzien. Mede door de

¹⁰⁵ *Ibidem*, 73 en 146.¹⁰⁶ Vols, *Het ontstaan van de maatschappelijke werken*, 87.¹⁰⁷ Door de schadelijke dampen stierf bovendien op meerdere plaatsen in de nabije omgeving van de fabrieken alle vegetatie af en bleven enkel kale zandvlaktes over, wat tot op heden zijn sporen achterlaat in het landschap.

productiepremie werd er meestal tijdens het eten gewoon doorgewerkt. Op de zondagen waarop 24 uur moest worden gewerkt, trachtten de arbeiders enige ogenblikken te slapen in de werkplaats. Het spreekt voor zich dat de fysieke klachten van de arbeiders talrijk waren. Velen van hen stierven vroegtijdig, werden arbeidsongeschikt of langdurig ziek.¹⁰⁸ Arbeidsongevallen leidden al snel tot ontslag, waar ook de wet op de arbeidsongevallen van 1903 niet veel aan leek te kunnen veranderen door het te geringe aantal arbeidsinspecteurs. Bovendien lijken de werkgevers de ergste wantoestanden op het moment van de controle te hebben verdoezeld:

Is er ooit een arbeidsopzichter daar als het vuilste werk gedaan wordt: als het werk aan de zinkovens gedaan wordt, of bij het ledigen van de bakken der arsenic-speisovens, het aftrekken van arsenic, van lood? Zelfs dit laatste wordt zoveel mogelijk verboden, aan de zinkovens de wind verminderd, de kanalen der ovens hier en daar wat gekuist, de schuiven wat meer geopend, en alles in orde als de opzichter komt – maar nauwelijks heeft hij de rug gekeerd of alles gaat zijn gewone gang.¹⁰⁹

Bedrijfsverzekeringen als de 'Zieken- en Lijfrentekas der Metaalfabrieken van Lommel', waarbij alle arbeiders bij hun aanwerving verplicht waren toe te treden, hadden vooral tot doel het ontstaan van vrije ziekenkassen en daarmee van een arbeidersbeweging aan banden te leggen. Bij vrijwillig ontslag verloren de arbeiders alle rechten.¹¹⁰

De bouw van eigen arbeiderswijken

Door de snel toegenomen bevolking werd de woningnood in de nieuwe industriegemeenten steeds groter. In Lommel bijvoorbeeld groeide het aantal gezinnen tussen 1900 en 1910 met 50 procent terwijl het aantal huizen slechts met 36 procent steeg. Het leidde ertoe dat de *Société Métallurgique de Lommel* in 1905 een eigen arbeiderswijk oprichtte.¹¹¹ Mede door de ervaringen van de zinkfabrieken van Balen en Overpelt, die respectievelijk in 1890 en 1896 met de bouw van eigen arbeiderswijken begonnen waren, lieten de architecten zich inspireren door de Engelse tuinwijkgedachte. Het dorp werd op minder dan één kilometer van het bedrijf gebouwd, grotendeels uit de richting van de meeste luchtveront-

108 *De Kempische Arbeider*, het blad van de christelijke arbeidersbeweging in de Noorderkempen, sprak in 1913 over 23 Lommelse werklieden – slechts vier van hen ouder dan 40 jaar – die in de afgelopen jaren waren gestorven. Ook de ziektevergoedingen die door de mutualiteit van Lommel uitbetaald werden bedroegen in 1912 in Lommel gemiddeld 12,5 dagen, terwijl dit voor de hele provincie slechts zes dagen was. *De Kempische Arbeider* 2 (2 augustus 1913) nr. 31, geciteerd in Vanduffel, *Industrialisatie*, 146.

109 *De Kempische Arbeider* 2 (9 augustus 1913) nr. 32, geciteerd in *ibidem*, 92.

110 Over de paternalistische traditie in de zinkindustrie, zie: J. Heirwegh, 'Le sermon de la Vieille-Montagne. Institutions patronales et paternalisme dans l'industrie du zinc en Belgique au XIXe siècle', in: E. Aerts, C. Beaud en J. Stengers (eds.), *Liberalism and paternalisme in the 19th century* (Leuven 1990) 104-114.

111 Ook een Lommels glasfabriek bouwde vanaf 1908 voor haar arbeiders die hoofdzakelijk uit Duitsland kwamen een eigen woonwijk. In de volksmond werd die 'Klein Duitsland' genoemd. De wijk, die volgens dezelfde principes was opgetrokken als die van de zinkfabriek, kende pas na de Eerste Wereldoorlog een belangrijke uitbreiding. Vanduffel, *Industrialisatie*, 125 en 135.

De loodovens van de in 1888 door de Duitse familie Schulte opgerichte metaalfabriek in Overpelt, 1930. Uit: De Koolputters. Geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers 2, Voorgeschiedenis en pioniers (Zwolle 2005).

reiniging. Door de wijk liepen rechte straten en de woningen werden zo georiënteerd dat ze optimaal van zon en frisse lucht konden profiteren. Vanwege hun geïsoleerde ligging waren de bedrijven 'obligées de fixer, dans leurs environs immédiats, une partie de leurs ouvriers, presque tous anciens travailleurs de la terre, nouvellement initiés à la vie industrielle'.¹¹² Om voor hen de overgang naar het 'industriële leven' te vereenvoudigen en 'afin d'encourager les locataires à continuer de s'occuper de culture'¹¹³ werd in Lommel elke arbeiderswoning voorzien van een eigen waterput, voortuintje en een moestuin van zo'n halve hectare, die bovendien reeds door het bedrijf geschikt was gemaakt voor gebruik. In de arbeiderswoningen van Lommel en Balen was er bovendien telkens een stal voor varkens en ander vee. De fabriek van Overpelt bouwde zelfs een eigen melkerij waarin 50 koeien werden gehouden. Deze zorgden voor de melkvoorraad in de wijk en de fabrieksarbeiders tijdens hun werk.¹¹⁴

112 L. Lebens, 'Les cités ouvrières de l'industrie métallurgique en Campine', *Annales des mines de Belgique* 1 (1909) 363.

113 *Ibidem*, 263.

114 *Volkswoningbouw. De tuinvijkgedachte: internationaal, nationaal, provincie Limburg* (Hasselt 1982) 512.

De werkgevers hadden er zelf belang bij de band van hun arbeiders met de landbouw niet te verbreken. Enerzijds leek daardoor de stap naar industriële arbeid voor de lokale werkkrachten minder groot, wat de rekrutering in een schaarse arbeidsmarkt ten goede kwam. Anderzijds beschikten arbeiders zo over bescheiden alternatieve inkomsten, waardoor ze mogelijk minder snel geneigd waren loonsverhoging te eisen. De werkgevers verantwoordden de aanleg van tuinen vooral met de gezondheid van hun arbeiders en daarmee van hun arbeidsrendement. Ook de lage huur, die in Overpelt en Lommel in 1909 10 frank per maand bedroeg, diende vooral om arbeiders aan te trekken. In Balen was de huur met 5 frank per maand nog lager. Hiertegenover stond een complete afhankelijkheid van het bedrijf. De nieuwe arbeiderswijken werden midden in de heide gebouwd, tamelijk ver van de andere gehuchten. Doordat de bedrijven schooltjes en kerken oprichtten voor hun arbeiders, was het woonklimaat in de wijken volledig op de fabrieken georiënteerd. Ook de hiërarchie binnen het bedrijf werd weerspiegeld in de wijk en was voor bewoners duidelijk herkenbaar aan de woning. De gemeentebesturen – met wie de bedrijven zeer goede banden leken te hebben¹¹⁵ – stonden hier omwille van hun toegenomen financiële armslag welwillend tegenover.

In 1909 beschikte de zinkfabriek van Lommel naast een aantal huizen voor de directie reeds over 36 eengezinswoningen en vier dubbele woonhuizen voor arbeiders, waarin met 83 arbeiders, hun gezinnen en 35 alleenstaande kostgangers in totaal 217 inwoners gehuisvest waren. Dit betekent dat 25,5 procent van het personeel van het bedrijf in de arbeiderswijk woonde. Tegen 1913 was de wijk nog verder uitgebreid en telde ze 4 woningen voor de fabrieksdirectie, 13 voor de bedienden en 52 voor de arbeiders. Daarnaast waren er nog een kapel en kerk, een klein ziekenhuis en een feestzaal.¹¹⁶ In de arbeiderswijk van de zinkfabriek in Balen woonden in 1909 930 mensen, waarvan 140 fabriekarbeiders, in 118 eengezinswoningen en 11 dubbele woonhuizen. Samen met 46 alleenstaande arbeiders die met toestemming van de directie als kostganger in diverse gezinnen waren ondergebracht, was dit 27,7 procent van het totale personeelsbestand. De fabriek van Overpelt beschikte in 1909 over 32 grote en 9 kleine dubbelwoningen, 5 hoeses en 14 huizen voor de fabrieksdirectie en het kader. Op een personeel van 1.330 mannen huurden 104 arbeiders woningen in de tuinwijk, waarmee ze samen met hun gezinnen – bij de kinderen nog 21 arbeiders – en 42 *logeurs* een totale bevolking van 620 inwoners vormden.¹¹⁷ Met 12,5 procent lag hun aandeel in het totale personeel beduidend lager dan in Lommel en Balen. Zou een betere verkeersligging en daarmee een ruimer rekruteringsgebied de noodzaak aan bedrijfswoningen hebben vermindert? Of moet de oorzaak eerder gevonden worden in de relatief gelijke omvang van het

¹¹⁵ De burgemeester van Lommel bracht in 1913 tijdens een vergadering van het provincieraad hulde 'aan de bestuurders der zinkfabrieken der Kempen die hun best doen om de gezondheid hunner werklieden te vrijwaren en om hunne stoffelijke en zedelijke belangen te beschermen'. In: *Verslagen van de Provinciale Raad van Limburg*, 15 juli 1913, geciteerd in: Vanduffel, *Industrialisatie*, 126.

¹¹⁶ *Ibidem*, 133.

¹¹⁷ Lebens, 'Les cités ouvrières', 364-370.

Stroopmakers in Hoeselt rond 1900. Uit: Veerle Jacobs, Limburgs - Haspengouw, een fruitstreek met traditie (Borgloon 1997).

kernpersoneel waarover ieder bedrijf diende te beschikken? Waren de tuinwijkwoningen alleen voor arbeiders die onmisbaar waren voor het bedrijf en werd het overige personeel in de omliggende dorpen gerekruteerd? Misschien was het lagere aandeel echter ook vooral te wijten aan een tekort aan woningen in Overpelt. Mogelijk kon de bouw van nieuwe woningen de snelle uitbreiding van het personeelsbestand niet volgen. Dat er een tekort leek te zijn blijkt onder meer uit de gemiddelde gezinsgrootte (inclusief kostgangers), die er met 7,12 personen groter was dan in Balen (6,6) en Lommel (4,9).

Conclusie

Gedurende de negentiende eeuw werden de traditionele rurale overlevingsstructuren in de Limburgse Kempen geleidelijk ontmanteld. De constante daling van de sterftcijfers en een versoepeling in het demografische patroon leidden tot een sterke bevolkingsgroei. Deze kon steeds moeilijker worden opgevangen door de Kempense landbouw, wat tot een toenemend overaanbod van arbeid leidde. Lange tijd was de agrarische activiteit het opvangnet voor dit onderbenutte arbeidsaanbod geweest, maar aan het einde van de eeuw leek het breekpunt van de traditionele agrarische structuren bereikt. Het aantal zelfstandige landbouwbedrijven nam af, terwijl er anderzijds een verbreding was van alternatieve arbeidsmogelijkheden. De gemene gronden, traditioneel één van de draagvlakken van de Kempense landbouw, verloren stilaan aan econo-

misch belang. Door het verzwakken of kwijtraken van de beschermende functie van een zelfstandig landbouwbedrijf verloren steeds meer huishoudens

een vaste greep op traditionele rurale inkomensmogelijkheden, met een terugval op loonafhankelijkheid en gecombineerde arbeid als gevolg. Eenmaal een laatste houvast verloren, staat weinig meer een ontworteling in de weg, eerst op sociaal vlak, daarna vaak ook in geografische zin.¹¹⁸

Dit blijkt onder meer uit de verschuiving van activiteiten binnen de rurale wereld naar een combinatie van landbouw met andere beroepen, die vaak meer op de externe markt gericht waren. Deze verschuiving had verregaande gevolgen. *Multiple job holders* kwamen zo in contact met nieuwe technieken, sociale praktijken en arbeidsmentaliteiten. De Franse historicus Rinaudo drukt de gevolgen van deze *pluriactivité* zo uit:

Au contact avec un milieu social et technique spécifiquement s'ajoutent les effets de l'apprentissage de nouveaux outils, de nouvelles énergies. En même temps, l'ailleurs, vieille inquiétude de l'imaginaire paysan, quitte le domaine de l'exceptionnel dangereux pour glisser vers celui du possible, du probable, de l'habituel enfin.¹¹⁹

De constante vrees van de Limburgse katholieke elites voor de verspreiding van nieuwe ideeën onder industriearbeiders illustreert dit duidelijk. Het was deze vrees die leidde tot de oprichting van diverse katholieke verenigingen, die tot doel hadden het veranderende Vlaamse platteland in de greep te houden. Tegelijk zorgde de creatie van nieuwe sociale opvangnetten, zoals landbouwcoöperaties en mutualiteiten, voor een versnelling in de desintegratie van de rurale overlevingsstructuren.

Deze overlevingsstructuren vertoonden niettemin een opvallende weerbaarheid en grote mate van flexibiliteit, waardoor ze gedurende de hele negentiende eeuw voor een groot deel van de bevolking hun functionaliteit behielden. Hoewel het zelfstandig landbouwbedrijf voor steeds grotere groepen van de bevolking onbereikbaar werd, bleef het toch het centrale element binnen deze strategieën. Er werd constant gezocht naar allerlei vormen van neveninkomsten in de nijverheid, maar alle inkomsten stonden in het teken van de boerderij en een eventuele uitbreiding van het areaal. Door de weerbaarheid en de dynamiek van het systeem was de ontmanteling van de traditionele overlevingsstrategieën op het einde van de eeuw nog niet voltooid. Ze gebeurde ook niet overal in Limburg even snel. Dat de mentaliteit van de Limburgse bevolking gericht bleef op het verwerven van een onafhankelijk landbouwbedrijfje, blijkt uit het handelen van de werkgevers in de chemische en non-ferro industrie. Met de aanleg van grote moestuinen in de Noord-Limburgse arbeiderswijken speel-

118 Vanhoute, *Heiboeren*, 303.

119 Y. Rinaudo, 'Un travail en plus: les paysans d'un métier à l'autre (vers 1830-vers 1950)', *Annales: économies, sociétés, civilisations* 42 (1987) 286.

den ze in op dit gegeven. Dat de Lommelse zinkfabriek in het eerste decennium vooral werk bood aan immigranten en pas later aan de lokale bevolking, lijkt eveneens een illustratie van de traagheid van mentaliteitswijzigingen.

Ook de Kempische steenkoolmijnen werden met deze mentaliteit geconfronteerd. Midden-Limburg – waar de meeste mijnen gevestigd werden – was op dat moment nog een dunbevolkte agrarische regio met een beperkte tewerkstelling in de nijverheid. Dat de focus op het verwerven van eigen landbouwgrond en het combineren van diverse soorten arbeid een impact hebben gehad op het lokale arbeidsaanbod van de Limburgse steenkoolindustrie lijdt geen twijfel. Anderzijds bleek uit de analyse van de chemische industrie hoezeer het bestaan van alternatieve werkgelegenheid de desintegrerende rurale arbeids- en inkomestructuren verder onder druk zette. De veel grotere personeelsbehoeften in de steenkoolindustrie wogen hier nog zwaarder op door.

Thijs van Vugt

In en uit het Boschstraatkwartier. Mobiliteit en levensloop van twee families uit een Maastrichtse arbeiderswijk in vijf generaties¹

In 1987 publiceerde de Italiaanse historicus Maurizio Gribaudi een onderzoek naar levenslopen van arbeidersgezinnen in Turijn in het begin van de twintigste eeuw. Hij wilde weten in hoeverre er sprake was van een specifieke, in generaties overgeleverde arbeiderscultuur, zoals tot dan toe met name door historici van de Turijnse arbeidersklasse en arbeidersbeweging was verondersteld.² Gribaudi verzamelde onder meer gegevens van 48 gezinshoofden uit een huurkazerne in een Turijnse arbeiderswijk in 1936 en hun verwanten, waarvan hij de herkomst retrospectief reconstrueerde tot de volkstelling van 1881 en hun woon- en beroeps carrières tot 1961, dus voor vier tot vijf generaties (in totaal 1498 mensen).³ Dit materiaal stelde hem in staat de beroepsveranderingen en verhuisbewegingen van verschillende generaties in deze arbeidersfamilies op het spoor te komen, anders gezegd: hun intergenerationele sociale en geografische mobiliteit. Zijn bevindingen strookten totaal niet met het traditionele beeld van een homogene arbeidersklasse in deze Turijnse wijk. Integendeel, er bestond een behoorlijke sociale mobiliteit in de tweede en volgende generaties, die weer gepaard ging met geografische mobiliteit: kinderen en kleinkinderen verbeterden hun sociale positie en konden daardoor naar relatief betere buurten verhuizen. In de buurt van vestiging van de eerste generatie kwamen steeds weer nieuwe migranten wonen. De kinderen en kleinkinderen van de immigranten van het Piemonteese platteland doorliepen een variëteit aan integratieroutes in de stad. De huisvesting toonde een overgang van armzalige zolderkamers en 'appartementen' in de oude, overbevolkte centrumwijken rond de eeuwwisseling voor de eerste generatie naar nieuwe, nog ongeordende arbeidersbuurten buiten de stad in de jaren 1920 voor de tweede en derde generatie. Daarna volgde in de jaren 1930 eventueel een terugkeer naar kleinburgerlijke behuizingen in het stadscentrum, maar vooral een verhuizing naar nieuwe residentiële wijken. Het beeld van de langdurige concentratie van ontwortelde migranten en hun nakomelingen in centraal of tegen het centrum aan gelegen arbeiderswijken was in Gribaudi's ogen een mythe.

Maastricht is qua omvang en arbeiderscultuur natuurlijk niet te vergelijken met Turijn, dat al in 1881 ca. 300.000 inwoners telde. Bij het uitbreken van de

1 Een eerste, aanzienlijk kortere versie van dit artikel, slechts gebaseerd op de data van één familie, verscheen in: Theo Engelen, Onno Boonstra en Angélique Janssens (red.), *Levenslopen in transformatie. Liber amicorum bij het afscheid van prof. dr. Paul M.M. Klep* (Nijmegen 2011) 248-260. Ik dank Ad Knotter voor zijn kritische bijdragen aan dit artikel.

2 Maurizio Gribaudi, *Itinéraires ouvriers. Espaces et groupes sociaux à Turin au début du XXe siècle* (Parijs 1987) 76-88. Zie ook van dezelfde auteur 'Espace ouvrier et parcours sociaux: Turin dans la première moitié du siècle', *Annales. Économies. Sociétés. Cultures* 42 (1987) 243-263.

3 Gribaudi, *Itinéraires ouvriers*, 62-64.

De Sphinxfabrieken vanuit de lucht, omstreeks 1930. Rechtsboven: het Boschstraatkwartier-Oost, met links daarvan het Bassin. Fotocollectie SHCL.

Tweede Wereldoorlog was dit aantal gestegen tot ca. 630.000.⁴ Maastricht was veel kleiner: het aantal inwoners groeide tussen 1880 en 1940 van 28.473 tot 68.840, mede door de annexatie van een aantal randgemeenten in 1920.⁵ Een belangrijk onderscheid is ook dat immigranten in deze bevolkingstoename geen belangrijk aandeel hadden, anders dan in de meeste andere Europese industriesteden, zoals Turijn. De ontwikkeling van Maastricht tot industriestad leidde niet tot het aantrekken van inwoners van elders. De Maastrichtse industriëlen vonden hun arbeiders in de plaats zelf. Omdat de betekenis van het garnizoen als bestaansbron was afgenomen, was er bij het begin van de industrialisatie in het tweede kwart van de negentiende eeuw voldoende aanbod van arbeid in de stad zelf aanwezig. Later kon de industrie putten uit het Maastrichtse geboorteoverschot. Alleen een beperkt aantal vaklieden werd van buiten Maastricht aangetrokken.⁶

In de geheel andere schaal en context van Maastricht vinden wij niettemin een parallelle redenering over een in generaties overgeleverde arbeiderscultuur, en wel in de in Maastricht ontwikkelde ideeën over de zogenaamde

4 *Ibidem*, 15.

5 H.C.W. Roemen, *Maastricht. Een geografische – hoofdzakelijk economisch-geografische – beschrijving en verklaring der agglomeraties in de gemeente Maastricht* (Maastricht 1947) 305.

6 *Ibidem*, 302.

onmaatschappelijkheid in de onderste regionen van de arbeidersbevolking. De socioloog Harry Litjens, die de Maastrichtse 'onmaatschappelijkheid' in het begin van de jaren 1950 onderzocht, zag een direct verband met de negentiende-eeuwse industrialisatie van Maastricht en het pauperisme dat daarmee gepaard ging, met een hoofdrol voor de glas- en aardewerkindustrie van de Regouts. De 'onmaatschappelijkheid' zou daardoor in Maastricht in de jaren 1950 naar verhouding groter zijn dan in andere steden, zoals Tilburg.⁷ Het ging volgens hem om een in generaties, 'van geslacht op geslacht',⁸ overgeleverd gedrags- en cultuurpatroon, dat zich nog steeds zou uiten in een 'onmaatschappelijkheid van zeer ernstige aard, zowel wat aantal als wat intensiteit betreft'.⁹ Zijn opvatting werd gedeeld door veel sociologen uit die tijd. Zij beschouwden de 'onmaatschappelijkheid' van bepaalde groepen ongeschoolde arbeiders als onveranderlijk en ingesloten in de min of meer geïsoleerde arbeidersbuurten uit de negentiende eeuw, die van generatie op generatie waren gedegenereerd tot echte achterbuurten.¹⁰

Het is niet moeilijk een verband te zien tussen deze opvattingen uit de jaren 1950 en modernere, uit Amerika afkomstige sociologische theorieën over een in generaties overgeleverde 'armoedecultuur' van een stedelijke 'onderklasse'.¹¹ Deze 'onderklasse' zou worden gekenmerkt door een spiraal van armoede, langdurige werkloosheid, ontwrichting van het gezinsleven en sociale apathie, en daardoor geen deel meer uitmaken van het systeem van sociale klassen. Vandaar het begrip onderklasse: zij zouden overal buiten vallen. Daardoor zou er ook geen sprake meer zijn van sociale mobiliteit tussen de generaties: ook de kinderen zouden in deze 'onderklasse' gevangen zijn.

In zijn in 1999 gehouden oratie heeft Ad Knotter vraagtekens gezet bij deze redenering.¹² Volgens hem spreekt er een veel te statische opvatting uit. Armoede is in de eerste plaats een economisch verschijnsel – er is gewoon te weinig geld – en als zodanig situationeel gebonden: aan de economische conjunctuur, aan een bepaalde levensfase, aan tegenslag in het leven, of aan het ontbreken van een vangnet van familie of staat. Hij achtte de kans groot dat de zogenaamde armoedecultuur in veel gevallen snel zou verdwijnen als de economische omstandigheden voor de desbetreffende gezinnen zouden verbeteren. Omgekeerd zou de 'onmaatschappelijkheid' in de armste wijken van Maastricht in de jaren 1950 volgens hem wel eens minder rechtstreeks kunnen

7 H.P.M. Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen. Sociologisch onderzoek naar de onmaatschappelijkheid te Maastricht* (Assen 1953) 96.

8 *Ibidem*, 98.

9 *Ibidem*, 97.

10 Jan Haveman, *De ongeschoolde arbeider. Een sociologische analyse* (Assen 1952); J.A.A. van Doorn, *De proletarische achterhoede. Een sociologische kritiek* (Meppel 1954).

11 Ad Knotter, *Rondom de Stokstraat. 'Onmaatschappelijkheid' en 'onderklasse' in de jaren vijftig* (inaugurale rede Maastricht 1999); ook verschenen in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 44 (1999) 1-29.

12 *Ibidem*. Zie voor een kritische beschouwing over het begrip 'armoedecultuur' ook het nadien verschenen proefschrift van Paul Kok, *Burgers in de bijstand. Werklozen en de ontwikkeling van de sociale zekerheid in Leeuwarden van 1880 tot 1930* (Franeker 2000).

De glasslijperij in de glasfabriek van Sphinx, 1887. Fotocollectie SHCL.

zijn voortgekomen uit de negentiende-eeuwse sociale wantoestanden dan Litjens beweerde.

In de jaren 1950 was er al kritiek geuit op de opvattingen van Litjens over het door hem gelegde verband met de negentiende-eeuwse industrialisatie, maar niet op die over de intergenerationale overdracht van armoede en 'onmaatschappelijkheid'. Frans Maenen, biograaf van industrie pionier Petrus Regout, stelde dat de sociale wantoestanden in de oude Maastrichtse stadswijken als het Boschstraatkwartier veel ouder waren. Volgens hem werd: 'onmaatschappelijkheid te Maastricht [...] door de eeuwen heen aangetroffen'.¹³ Litjens bleef echter van mening 'dat Maenen er niet in [was] geslaagd de grootindustrie vrij te pleiten van een stevige relatie met de onmaatschappelijkheid en de slechte woontoestanden in Maastricht'.¹⁴ Hoe dat precies zat, wordt in zijn boek niet echt duidelijk. Het grootste deel van de door hem zo genoemde groep van 'onmaatschappelijken' was los arbeider. Zij werkten wel af en toe in een fabriek, maar afwisselend ook als sjouwers, grondwerkers, opperlieden, enzovoort. Volgens Litjens voelde slechts een klein percentage zich aangetrokken 'tot de meer regelmatige en meer binding meebrengende fabrieksarbeid. Fabrieksarbeid

13 A.J.Frans Maenen, *Petrus Regout 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Nijmegen 1959) 49-80, aldaar 80.

14 H. Litjens, 'Petrus Regout', *De Bronk. Limburgs Maandblad* 7 (1959) 34-38, aldaar 38; zie ook: Ad Knotter, 'Regout, Sphinx en de sociale geschiedenis: van lieu de mémoire naar historische analyse', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 52 (2007) 91-114, aldaar 109.

bevordert de regelmaat van werken en is voor deze categorie van mensen niet zo aantrekkelijk'.¹⁵

Een logische conclusie daaruit zou kunnen zijn dat de negentiende-eeuwse industrialisatie, voor zover die regelmatige arbeid en een vaste arbeidsrelatie meebracht, het pauperisme juist heeft verminderd. Historisch onderzoek naar de beroepsmobiliteit van bedeelden en hun kinderen in Maastricht sinds ca. 1850 bracht inderdaad een behoorlijke verbetering in de tweede generatie aan het licht. De kinderen van de in 1850 bedeelde vaders bleken zich ontworsteld te hebben aan het pauperisme en oefenden beroepen uit met een hogere status. Terwijl de Maastrichtse bedeelden omstreeks 1850 nog grotendeels onregelmatig werkten – meestal als los arbeider – en daarmee weinig verdienden, hadden hun zoons veel meer regelmatige en beter betaalde beroepen, met name in de aardewerfabrieken. Blijkbaar had de vestiging van de glas- en aardewerkindustrie in Maastricht voor deze generatie nieuwe kansen geboden.¹⁶ Een eenduidig verband tussen vroege industrialisatie, negentiende-eeuws pauperisme en twintigste-eeuwse 'onmaatschappelijkheid' ligt dus minder voor de hand dan het lijkt.

In feite weten wij helemaal niet of de bewoners van de Maastrichtse achterbuurten in de jaren 1950 afstammelingen waren van de negentiende-eeuwse industriearbeiders en of hun kinderen en kleinkinderen gevangen waren gebleven in een spiraal van armoede en achterstand. Onderzoek naar hun levenslopen op de manier waarop Gribaudi dat in het veel grotere Turijn heeft aangepakt kan daarover meer informatie opleveren. Om de vraag naar de continuïteit van bewoning en sociale positie in Maastricht te kunnen beantwoorden is de methode-Gribaudi voor dit artikel toegepast op twee echtparen en hun verwanten in vijf generaties uit het Maastrichtse Boschstraatkwartier. In deze vlak bij de glas- en aardewerfabriek van Regout gelegen wijk woonden in de negentiende eeuw veel van zijn arbeiders. In de jaren 1950 was het één van de door Litjens geïdentificeerde Maastrichtse achterstandswijken met een groot aandeel van 'onmaatschappelijke' gezinnen. Via dit beperkte intergenerationale levensloponderzoek kan ik geen antwoord geven op de vraag in hoeverre negentiende-eeuwse industrialisatie, buurtgebonden armoede en twintigste-eeuwse asocialiteit via een soort erfopvolging aan elkaar waren verbonden, maar het geeft wel indicaties over dit veronderstelde verband.

In het kader van een veel omvangrijker onderzoek naar de sociaalruimtelijke ontwikkeling van het Boschstraatkwartier-Oost zijn uit het Maastrichtse bevolkingsregister gegevens verzameld van alle inwoners in de wijk per 1 januari 1880. Aan de hand van die lijst is in de bewaard gebleven personeelsadministratie van de nabijgelegen glas- en aardewerfabriek van de Regouts (de latere Sphinxfabrieken) nagegaan welke bewoners van de wijk op dat moment

15 Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen*, 155-156.

16 Knotter, *Rondom de Stokstraat*, 35, onder verwijzing naar Marleen Theunissen, *Armoede en armenzorg in Maastricht in de XIXe eeuw. Peiling naar de evolutie in 30 families* (doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Leuven 1971).

bij de fabriek in dienst waren.¹⁷ Het betrof 578 van de in totaal 2.568 bij Sphinx werkzame personen (22,5 procent). De grootste groep werd gevormd door het leeftijdscohort van 15- tot 20-jarigen, dus geboren tussen 1860 en 1865. Uit de wijk waren dat er 137. Uit die leeftijdsgroep van 77 mannen en 60 vrouwen zijn via random-getallen twee onderzoekspersonen uit de arme kern van de wijk geselecteerd. Uitgaande van deze twee personen – beide getrouwde mannen – is ten behoeve van dit artikel informatie verzameld over vijf generaties, gerekend vanaf de onderzoekspersonen, met betrekking tot geboorte-, huwelijks- en sterftedatum, woonadres en beroep. Vanuit de onderzoekspersonen is twee generaties teruggegaan (ascendanten) – in rechte lijn slechts vier grootouders (maar meestal twee keer getrouwd, dus uiteindelijk meer), maar bij de ouders ook alle broers en zussen, dus ooms en tantes van de onderzoekspersonen – en twee generaties vooruit (descendanten), dus alle kinderen en kleinkinderen, ook die van de broers en zussen van de onderzoekspersonen. Tot de invoering van het bevolkingsregister in 1850 is daarvoor gebruikgemaakt van de burgerlijke stand via de digitale toegang GENLIAS. Tussen 1850 en 1938 komen de gegevens in eerste instantie uit het bevolkingsregister, maar zij zijn wat betreft de beroepsvermeldingen aangevuld met gegevens uit de geboorte-, huwelijks- en overlijdensakten. Ook de beroepsvermeldingen van de mannen in de militieregisters zijn verwerkt. In 1938 stapte de gemeentelijke bevolkingsadministratie over van gezins- naar persoonskaarten, die nog niet openbaar zijn. Alleen de beroepsvermeldingen van na 1938 (tot 1993) konden worden verwerkt.

Uitgaande van de beide echtparen en verwante generatiegenoten als onderzoekspersonen bestaat het onderzoeksmateriaal uit 15 personen in de *eerste generatie van de grootouders* (± 1770 - ± 1890), 59 personen bij de *tweede generatie van de ouders* (± 1820 - ± 1930), 53 personen in de *derde generatie van de onderzoekspersonen* (± 1840 - na 1938), 188 personen bij de *vierde generatie van de kinderen* (± 1860 - na 1938) en ten slotte 267 personen in de *vijfde generatie van de kleinkinderen* (± 1880 - na 1938). In totaal dus 582 mensen. Alle data zijn opgeslagen in het genealogische digitale programma Aldfaer.¹⁸ Via het personeelsarchief van Sphinx is vervolgens nagegaan in hoeverre deze personen ooit een contract hebben gehad bij de glas- en aardewerkfabriek van de Regouts en voor hoe lang.¹⁹ Wij danken onderzoeksassistent Jos van Hees van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg voor zijn onmisbare hulp bij dit onderzoek.

17 Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (voortaan SHCL), arch. Sphinx, EAN 1012, inv. nr. 823: 'Naamlijsten van het personeel der fabrieken van P. Regout & Co. 1 mei 1874 – 1 mei 1885'.

18 Ronald Balhan en Rob van Drie, *Je stamboom op de computer* (z.pl. 2007) en <http://aldfaer.net/sitemap/index.php>. Er is gebruikgemaakt van Aldfaer versie 4.2 (mei 2009).

19 SHCL, arch. Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 823: 'Naamlijsten van het personeel der fabrieken van P. Regout & Co. 1 mei 1874 – 1 mei 1885'; EAN 1015, inv.nr. 158: 'Naamlijst van het personeel der fabriek van Petrus Regout & Co. 15 mei 1885 – 1 oktober 1900'; inv.nr. 159: 'Naamlijst van het personeel van de kristal-, glas- en aardewerkfabrieken De Sphinx, voorheen Petrus Regout & Co te Maastricht 1 oktober 1900 – 31 december 1915'; inv.nr. 160: 'Fabrieksbevolkingsregister 1916-1924'; inv.nr. 160 A+B: 'Fabrieksbevolkingsregister 1923-1947', 2 delen; EAN 1012, inv.nrs. 733-790: 'Personeelskaarten van mannelijk personeel (oranje) over de jaren 1879-1950 en vrouwelijk personeel (blauw) over de jaren 1923-1951'; EAN 1014, inv.nrs. 367-663: idem oranje over 1910-1986 en blauw over 1897-1986.

Een sociale karakteristiek van het Boschstraatkwartier-Oost in de negentiende eeuw

Voor de jaren 1829, 1880 en 1904 zijn op basis van de bevolkingsregisters dwarsdoorsneden van de bevolking van het Boschstraatkwartier-Oost gemaakt, die een beeld geven van de sociale samenstelling en de ruimtelijke geleding van de wijk.²⁰ Daaruit blijkt dat er een onderscheid kan worden gemaakt tussen enerzijds een arm kerngebied waarin slechte woonomstandigheden overheersten, met als beeldbepalende straten de St.-Antoniusstraat, de Grachtstraat en de Raamstraat, en anderzijds een 'gouden rand' van Boschstraat, Markt, Kleine Gracht en Van Hasseltkade, met gunstiger woonomstandigheden en beter gesitueerde bewoners.²¹ De twee echtparen die het uitgangspunt vormden voor dit onderzoek woonden in het kerngebied.

In de 75 jaar tussen 1829 en 1904 nam de demografische druk in de wijk sterk toe. In 1829 telde de wijk 2.398 bewoners; er waren 271 panden en 630 woningen. In 1904 was het aantal inwoners gestegen tot 4.468, dus bijna een verdubbeling. Deze groei kwam grotendeels voor rekening van autochtone Maastrichtenaren: in 1904 waren drie van de vier inwoners geboren en getogen in de Limburgse hoofdstad. De mobiliteit was duidelijk afgenomen: in 1829 was ongeveer een kwart geboren binnen een afstand van 25 tot 30 kilometer van Maastricht, in 1904 was dat slechts een procent of 10. Het aantal panden bedroeg toen 336, het aantal woningen 997. Stellen wij 1829 op 100, dan was het aantal bewoners in 1904 gestegen tot 168, het aantal panden tot 124 en het aantal woningen tot 158. Het aantal inwoners was dus veel sterker toegenomen dan het aantal woonhuizen. De bewoningsdichtheid per pand was gestegen van 8,8 naar 13,4 mensen.

Deze concentratie van bewoners in de wijk had alles te maken met de vestiging en uitbreiding van de glas- en aardewerkfabrieken van Regout ten noordwesten van de wijk sinds de jaren 1830 (zie kaart 1).²² Vooral sinds het midden van de eeuw nam het aantal arbeiders in zijn fabrieken sterk toe, van ongeveer 600 in 1849 tot meer dan 2.500 in 1877. Het grootste aantal werd in 1914 bereikt met 3.743 arbeiders. De aardewerkfabriek groeide sterker dan het oorspronkelijke glasbedrijf. Vanaf 1890 werkten daar twee tot drie maal zoveel personen.²³ In

20 Zie ook: Thijs van Vugt, 'Het 'mensenpakhuis van de Sphinx'? Het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht in 1904-1905', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 50 (2005) 101-137; idem, 'De invloed van 75 jaar industrialisatie op wonen en werken in een Maastrichtse wijk. Het Boschstraatkwartier-Oost en Sphinx in 1829 en 1904', *Stadsgeschiedenis* 3 (2008) 23-39; idem, 'Leren, rondlopen of werken? De fabrieken van Regout en het Boschstraatkwartier-Oost in Maastricht tussen 1829 en 1904 en kinderarbeid rond 1880', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 63 (2009) 81-108.

21 Zie ook: J. Vliegen, *Sociaal-economische beschrijving van het gebied Boschstraat en omgeving* (12 juli 1954, SHCL VAA 495); idem, *Sociaal-economische aspecten van het structuurplan Boschstraat e.o.* (10 februari 1955, SHCL VAA 494).

22 Maenen, *Petrus Regout*, 19.

23 Gertjan de Groot, 'Pielemannen en cassettendraagsters; conducteurs en sorteesters. Mannen- en vrouwenarbeid bij De Sphinx aardewerkfabriek en de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek te Maastricht vóór 1940', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 46 (2001) 83-132, aldaar 86-88.

Kaart 1. Maastricht in 1900 met het Boschstraatkwartier-Oost (donker omljnd) en het terrein van Sphinx (licht omljnd). Bron: P.A.W.Dingemans e.a. (red), Twintig eeuwen Maastricht, de Maastrichtenaren en hun straten en huizen (Zwolle 1994) 52.

1899 werd het bedrijf een naamloze vennootschap en kreeg het de naam Sphinx, waaronder het sindsdien bekend is.

Het gezicht van het Boschstraatkwartier-Oost werd meer en meer bepaald door arbeiders die bij Sphinx werkten of daar gewerkt hadden en door huishoudens die daarvan voor hun inkomen geheel of gedeeltelijk afhankelijk waren. Van alle 7.741 wijkbewoners die de wijk in de jaren 1880 en 1904 bevolkten waren er 3.459 (44,7 procent) ooit voor een korte of langere periode bij het bedrijf in dienst geweest. In 1880 was in 60,4 procent van de huishoudens één of meer leden bij de productie van glas en aardewerk in de Regout-fabrieken betrokken, in 1904 zelfs 75,8 procent. Daaronder waren wel grote verschillen naargelang het soort werk en de aard van de arbeidsrelatie. Naast arbeiders met langdurige arbeidscontracten was er ook een grote groep met korte en wisselende dienstverbanden. Verondersteld kan worden dat alleen al de kans op het verkrijgen van werk een motief was om in de buurt van de glas- en aardewerkfabrieken te gaan of te blijven wonen. Het was voor deze groep essentieel geen enkel risico te lopen om informatie over voorhanden werk te missen. Als de directeurs van Regout ineens arbeiders nodig hadden, moesten zij wel ter plekke aanwezig zijn om meteen van die vraag te kunnen profiteren. Door het vooruitzicht van mogelijke werkgelegenheid bij Regout bleven de arbeiders in de buurt wonen, ook al werkten zij er niet permanent.

Dat komt ook tot uiting in de gemiddelde lengte van de dienstverbanden bij Sphinx: die was bij wijkbewoners veel korter dan bij Sphinx-arbeiders in het algemeen (zie tabel 1). Alle in de peiljaren 1880 en 1905 (per 1 januari) bij Sphinx werkzame mannen waren daar tussen het begin van hun eerste en het einde van hun laatste aanstelling gemiddeld 23,5 jaar in dienst, maar bij Sphinx-arbeiders uit het Boschstraatkwartier-Oost in 1880 en 1905 was dat slechts 15,4 jaar.²⁴ Voor alle vrouwen bij Sphinx was dat 15,4 jaar in 1880 en 13,2 jaar in 1905, maar voor de vrouwen uit Boschstraatkwartier-Oost slechts 10,1 jaar. Bovendien hadden de wijkbewoners meer afzonderlijke en onderbroken dienstverbanden met een kortere looptijd. Het aandeel van werknemers (mannen en vrouwen) met een dienstverband van minder dan vijf jaar was onder wijkbewoners twee tot drie keer zo groot, namelijk 32,0 procent, tegen 16,1 procent van alle Sphinx-arbeiders in 1905 en 11,0 procent in 1880. Van het totale personeel had in 1880 69,0 en in 1905 66,7 procent een dienstverband van tien jaar of langer, maar voor Sphinx-werknemers uit het Boschstraatkwartier-Oost was dat voor slechts 44,5 procent het geval. Het kan de opeenhoping van mensen in het Boschstraatkwartier onder de rook van de Sphinx-fabrieken mede verklaren.

In het licht van het bovenstaande verwondert het niet dat de beroeps- en inkomensstructuur in de wijk tussen 1829 en 1904 sterk veranderde. In 1829 had het arbeidsaanbod in de wijk nog een typisch pre-industrieel karakter. Het was

24 De lengte van het dienstverband is hier gemeten tussen de datum van ingang van de eerste en de einddatum van de laatste aanstelling. Omdat tussenliggende perioden zonder dienstverband vanwege de grote bewerkelijkheid niet zijn verdisconteerd, worden de lengtes van de feitelijke dienstverbanden dus overschat. Voor een vergelijking tussen categorieën is dit waarschijnlijk minder relevant.

lengte dienstverbanden	fabriek 1880		fabriek 1905		wijk 1880 en 1905	
	mannen (n = 1815)	vrouwen (n = 753)	mannen (n = 2310)	vrouwen (n = 1168)	mannen (n = 1980)	vrouwen (n = 1479)
minimaal (< 1,0 jaar)	0,9%	0,7%	2,9%	2,0%	9,4%	10,1%
klein (1,0 – 4,9 jaar)	9,4%	12,2%	13,2%	14,2%	22,6%	22,1%
middel (5,0 – 9,9 jaar)	17,8%	25,0%	12,4%	26,7%	20,3%	26,7%
lang (10,0 – 24,9 jaar)	29,7%	46,8%	29,5%	45,4%	24,0%	34,0%
erg lang (> 25,0 jaar)	42,2%	15,3%	42,0%	11,7%	23,4%	6,9%
onbekend					0,3%	0,3%
gemiddelde lengte	23,5	15,4	23,5	13,2	15,4	10,1
gemiddeld aantal dienstverbanden	2,1	2,2	2,1	2,4	2,3	2,4

Tabel 1. De lengte van de dienstverbanden bij Sphinx van de fabrieksbevolking in 1880 en 1905 en van de wijkbewoners uit 1880 en 1905

afhankelijk van wisselende opdrachten en bestedingen, die direct of indirect in verband kunnen worden gebracht met de aanwezigheid van het garnizoen. Meer dan de helft van de beroepsbevolking, bestaande uit dagloners, naaisters en daaraan verwante beroepen, had noch een vaste arbeidsrelatie, noch een regelmatig inkomen. De cijfers van 1904 weerspiegelden de industrialisatie en de overgang naar een arbeidsmarkt met meer stabiele en geformaliseerde relaties: het aantal dagloners was teruggelopen van 33,4 naar 10,9 procent, de huisknechten van 10,2 naar 0,9 procent, maar het aandeel van arbeiders in de glas- en aardewerkindustrie was gestegen van 0,2 naar 37,1 procent. In 1904 waren de beroepen minder heterogeen: maar liefst 92,4 procent van de beroepsbevolking bestond uit arbeiders, huisknechten, landwerkers, ambachtslui en kleinhandelaars. In 1829 was het aandeel van de hoger te klasseren beroepen twee maal zo groot, hoewel de grote massa van arbeiders en ambachtslui toen al wel domineerde. De bevolking in de wijk werd ook steeds armer. In 1821 betaalde 85,9 procent van de huurders geen stedelijke belasting; 84 personen betaalden meer dan f 40,00. In 1906 betaalde 88,2 procent geen hoofdelijke omslag; slechts 15 mensen betaalden hetzelfde bedrag als 85 jaar eerder (onder wie Pierre Regout met een geschat jaarinkomen van f 25.000). Terwijl in 1821 de aanslag gemiddeld f 29,13 bedroeg, was die in 1906 gedaald tot f 3,12. De verschuivingen in de sociale structuur van de wijk als gevolg van de negentiende-eeuwse industrialisatie wijzen dus op verdichting, homogenisering en verarming.

Werken bij Sphinx: intergenerationale (dis)continuïteit

Het eerste geselecteerde echtpaar dat het uitgangspunt vormde voor het intergenerationale onderzoek bestond uit Martinus Habets (27 november 1864 – 11 oktober 1939) en Joanna Smit (10 december 1865 – 19 juli 1943). Dankzij het in 1904 uitgevoerde woningonderzoek van de Maastrichtse Gezondheidscommissie

weten wij meer over de woonsituatie van dit echtpaar. In 1904 woonden de toen 39-jarige glasslijper Martinus Habets en de één jaar jongere glasmagazijnwerkster Joanna Smit in de later als mensenpakhuis getypeerde *cité ouvrière* van Regout aan de St. Antoniusstraat 59. Samen met twee zoons en vier dochters bevolkten zij op de begane grond  en kamer van 5,0 bij 3,5 meter. De beide ouders werkten toen bij Sphinx; vijf van de op dat moment inwonende kinderen werkten er naderhand, en weer later nog eens vijf kleinkinderen.²⁵ Het feit dat het gezin daar woonde wijst op een zekere binding aan het bedrijf: de huur werd op het loon ingehouden.²⁶

Martinus Habets was meer dan 30 jaar bij Sphinx werkzaam en had daarmee in zijn familie het langstlopende dienstverband. Hij startte op bijna 14-jarige leeftijd op 28 oktober 1878 (tot 10 juni 1880) in de glasslijperij, werkte van 1 juli 1880 tot 9 mei 1882 in de fa encerie (de vormafdeling van de aardewerkfabriek) en was daarna zes jaar gelegerd in het garnizoen. Toen hij 24 jaar oud was, zette hij zijn carrière voort als glasslijper (9 augustus 1889 tot 5 juni 1890), portier (22 september 1890 tot 25 februari 1905) en opnieuw als glasslijper, in ieder geval tot na 31 december 1915. Glasslijpers waren vakarbeiders en de werkgever bond hen graag aan zijn bedrijf door hen een fabriekswoning te verschaffen. Ook het gezin van de schoonvader van het latere SDAP-raadslid Anna Cornelia Wynandts-Louis, de glasslijper Joannes Wynandts, woonde v or 1895 enige tijd in de *cité ouvrière*.²⁷

Martinus' (latere) echtgenote, Joanna Smit, was ruim 12 jaar toen zij op 16 mei 1878 voor vijf maanden begon te werken in het aardewerkmagazijn (tot 15 oktober 1878). Pas na haar huwelijk op 16 mei 1888 en na de bevalling van twee kinderen keerde zij op 21 mei 1890 terug om bij de aardewerkovens te gaan werken tot 17 juli 1891. Na de geboorte van een zoon en een dochter werd zij glasslijpster van 2 augustus 1895 tot 15 juni 1896. Na drie bevallingen kreeg zij een vierde dienstverband van ruim een maand in februari/maart 1903 in de cassetterie. Na de geboorte van Nicolas werd zij opnieuw glasslijpster van 17 juni 1906 tot 4 juli 1908. Na de geboorte van het jongste kind ging zij weer werken. Ze werd in ieder geval genoemd in de fabrieksregisters van 1916 tot 1950, maar zonder nadere data. Joanna had dus minstens een zestal dienstverbanden, maar werkte effectief minder dan vijf jaar voor Sphinx.

Van hun tien kinderen bereikten er uiteindelijk zeven de leeftijd van 12 jaar. Zes daarvan gingen, net als hun ouders, bij Sphinx aan de slag, voor zover

25 SHCL, arch. Souren (EAN 501) inv.nr. 2: 'Woningonderzoek van de Gezondheidscommissie Maastricht', fol. 277; arch. Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 823 en EAN 1015, inv.nrs. 158, 159 en 160: 'Naamlijsten van het personeel'.

26 Maenen, *Petrus Regout*, 70. Over de *cité ouvrière* als bindmiddel en berheersingsinstrument: Ad van Iterson, *Vader, raadgever en beschermer. Petrus Regout en zijn arbeiders 1834-1870. Stijlen van werving, behoud en beheersing van arbeid in fabrieksregimes in de beginjaren van de Westeuropese Industriële Revolutie* (Maastricht 1992) 138-167.

27 J.J.G. Luijten, 'Anna-Cornelia Wynandts-Louis, eerste vrouwelijke raadslid van Maastricht en Nederland. Een glasslijpersfamilie in de greep van Regout', in: Ingrid M.H. Evers e.a. (red.), *Bonne et servante. Uit de geschiedenis van de Maastrichtse vrouw* (Maastricht 1986) 101-109, aldaar 101-102.

bekend in de cassetterie, in de glasblazerij (twee maal), en in het aardewerkmagazijn. Aange trouwde kinderen waren glasslijper en ovenwerker, of werkten in het aardewerkmagazijn. Verondersteld kan worden dat de kinderen via de ouders en andere familieleden bij Regout aan het werk kwamen, zoals dat voor de Engelse *potteries* is vastgesteld.²⁸ De katholieke vakbondsman De Wit schreef later in zijn memoires over de glasfabriek van Regout: 'De fabriek was om zoo te zeggen, ééne groote familie, daar den zoon van de eene familie huwde met de dochter van de andere familie, zoodat men elkaar niet allen onderling kende, maar ook door nauwe familiebanden aan elkaar gebonden was'.²⁹ Niettemin was er nauwelijks sprake van gelijktijdige dienstverbanden. De zoons gingen wel, net als hun vader, in de glasfabriek werken, maar of zij daar door hun vader werden geïntroduceerd blijkt uit deze gegevens niet. Het was vanaf de oprichting van de fabriek de gewoonte dat glasslijpers hun leerjongens zelf in dienst namen en betaalden.³⁰ De meester was dus een soort onderaannemer.³¹ Het is echter niet zeker of dat aan het eind van de negentiende eeuw nog zo was. In de aardewerkfabriek Céramique was dit systeem al vóór 1887 afgeschaft en ontvingen de leerjongens (*gamins*) hun loon rechtstreeks van de fabriek. Het feit dat dit van het salaris van de werkmans werd afgetrokken kan als een overblijfsel van het systeem van onderaanneming worden beschouwd.³² Volgens de directeur van de fabriek waren het vaak 'kinderen van werklieden, die met hun tweeen of drieën, naast hun vader op het atelier werken'.³³ Ook latere nakomelingen en verwanten van de familie Habets-Smit vonden naar verhouding vaak een baan in de glasfabriek. Van alle Sphinx-werknemers in deze familie van wie de werkplek bekend is, waren dat er 21, tegen 37 in de aardewerkafdelingen. De familie is in dat opzicht niet representatief: bij het hele personeel werkten twee tot drie maal zoveel personen in het aardewerk.

De verhouding tussen glas en aardewerk in de tweede onderzochte familie Anten-Swarts leek meer op die in het bedrijf als geheel. Van hen werkte 81,1 procent in het aardewerk (73 van de 90 bekende arbeidsplaatsen) en dus slechts 18,9 procent (17 personen) in het glas. Vier van de vijf mannen werkten in de

28 Richard Whipp, *Patterns of labour. Work and social change in the pottery industry* (London & New York 1990) 71-81; Marguerite W. Dupree, *Family structure in the Staffordshire Potteries 1840-188* (Oxford 1995) 146-181.

29 SHCL, collectie J.H. de Wit, EAN 590, inv.nr. 16: 'Kort-krachtig-goed. Herinneringen uit mijn vervolgen dagen 1872-1934', 67.

30 Jos Perry, *Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920* (Amsterdam 1983) 124; Maenen, *Petrus Regout*, 365-368.

31 J. Regout (red.), *125 Sphinx-Céramique 100* (Maastricht 1958) 82. Over onderaanneming als gangbare industriële arbeidsorganisatie in de negentiende eeuw ook: Ad Knotter, 'De Amerikaanse en Belgische vensterglasindustrie en de Nederlandse diamantindustrie (circa 1880-1940). Vakbonden, arbeidsorganisatie en marktverhoudingen', *Brood en Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen* 2012/1, 5-37.

32 Maenen, *Petrus Regout*, 365-368, 288.

33 Jacques Giele, *Een kwaad leven. Heruitgave van de 'Enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 September 1874 (Staatsblad No. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen' (Sneek 1887)* (Nijmegen 1981) 187.

Arbeiders aan het werk in de glazuurafdeling van de aardewerkfabriek Sphinx, 1911. Fotocollectie SHCL.

faïencerie, de cassetterie of bij de aardewerkovens. De vrouwen waren vooral actief bij de ovens, de drukkerij en de cassetterie, en enkelen ook in het schilderen decoratelier. Het echtpaar dat het uitgangspunt vormde voor het tweede intergeneratiele onderzoek bestond uit Carolus Anten (27 oktober 1863 – 5 december 1910) en Maria Swarts (12 mei 1868 – 6 maart 1939). De ruim 28 jaar oude porceleindrukker trouwde op 20 april 1892 met de toen viereneenhalf jaar jongere verguldster, voor wie het haar tweede huwelijk was. Carolus kwam uit

het Boschstraatkwartier-West en trok in bij Maria, die al bijna haar hele leven ten oosten van de Boschstraat had gewoond. Hij was op 13 april 1877 op 13-jarige leeftijd bij Regout begonnen en had vervolgens tot 16 januari 1897 in totaal vijf dienstverbanden, die samen echter ‘slechts’ 9,8 jaar duurden, in de faiënerie, de glasblazerij, de drukkerij (tweemaal) en het aardewerkmagazijn. Daarnaast was hij in ieder geval nog actief als geweermaker, waarschijnlijk ook bij Regout, die tussen 1842 en 1843 op hetzelfde terrein aan de Boschstraat ook korte tijd vuurwapens produceerde. Maria Swarts had vanaf 17 september 1883 tot 6 mei 1897 vier keer een dienstverband voor de duur van 5,7 jaar. Ook haar eerste man, Joannes Keuten, was vóór zijn overlijden op 24-jarige leeftijd al vier maal bij Regout in dienst geweest. Na Maria’s tweede huwelijk met Carolus werd na vijf maanden een meisje geboren en werkte ze nog twee maal ongeveer een half jaar bij Sphinx. Zowel deze dochter en haar latere echtgenoot als een dochter uit het eerdere huwelijk en haar man werkten in wisselende perioden bij de fabriek; een andere stiefdochter en schoonzoon waren in de burgerlijke stand wel geregistreerd als aardewerk(st)er, maar waren niet bij Sphinx in dienst.

generaties	omvang ³⁴	bij Sphinx	in procenten
1- grootouders	15	0	0,0
2- ouders	45	5	11,1
3- onderzoekspersonen	46	30	65,2
4- kinderen	141	92	65,2
5- kleinkinderen	206	65	31,6
totaal	453	192	42,4

Tabel 2. Het aandeel van Sphinx-werknemers bij vijf generaties van de beide families

De binding van de verschillende generaties uit deze twee families aan het bedrijf blijkt uit tabel 2. Er is nagegaan hoeveel van de grootouders, ouders, kinderen en kleinkinderen (inclusief schoonzons en -dochters) van de onderzoekspersonen ooit bij Sphinx hebben gewerkt.³⁵ Bij de grootouders en ouders was dat slechts in beperkte mate het geval. Omdat de eerste twee generaties van buiten de stad of uit een heel ander deel van de stad kwamen, zoals Wijck aan de overkant van de Maas, was de mogelijkheid om voor Sphinx te werken alleen al om redenen van afstand beperkt en kon er geen binding met het bedrijf worden opgebouwd. Blijkens de bevolkingsadministratie werkten de mannen in deze generaties als dagloner (25 vermeldingen), fabrieksarbeider (3), knecht (3), barbier (2), metseelaar (2), werkmans (2), plus nog een hele rits van enkelvoudige vermeldingen van beroepen als geweermaker, kleermaker, leidekker, papierwerker, sjouwer en

34 Het betreft hier de personen die ouder dan 12 jaar zijn geworden.

35 Voor een aantal (groot)ouderparen betreft het vaak meer dan één partner. Zij zijn echter maar één maal in de berekeningen en tabellen meegenomen.

rioolveger. De vrouwen waren actief als dagloonster (10), breister (6), fabrieksarbeidster (3), dienstmeid (2), herbergierster (2), werkster (2), naaister en spinster (elk 1) (zie bijlage). Vooral door het grote aantal dagloners past dit beeld bij de beroepsstructuur van Maastricht voor de vestiging van de fabrieken van Regout.

Onder de 42 generatiegenoten van de beide centrale echtparen (broers, zusters en echtgenoten) waren er 30 (65,2 procent) met een dienstverband bij Regout. Bij Habets-Smit gold dat zelfs voor 15 van de 16. Omdat de werkgelegenheid daar gedurende hun leven sterk groeide, was deze generatie geneigd haar toekomst aan het wel en wee van de glas- en aardewerkfabrieken te verbinden. Bij de kinderen was de economische afhankelijkheid van het bedrijf met gemiddeld 65,2 procent nog even groot. Dat komt vooral op het conto van de kinderen Anten-Swarts, die gemiddeld tien jaar eerder werden geboren dan die in de familie Habets-Smits. Voor de laatsten was het blijkbaar al minder aantrekkelijk om bij Regout te gaan werken. Bij de kleinkinderen was het aandeel meer dan gehalveerd tot 31,6 procent, hetgeen overigens betekende dat nog steeds één op drie familieleden minstens éénmaal bij Sphinx in dienst was.³⁶

aanstellingsduur	personen	procenten	mannen	dienst- verbanden	vrouwen	dienst- verbanden
minimaal (< 1,0 jaar)	26	18,2	16	22	10	17
klein (1,0 – 4,9 jaar)	50	35,0	36	66	14	31
middel (5,0 – 9,9 jaar)	32	22,4	20	62	12	35
lang (10,0 – 24,9 jaar)	22	15,4	13	48	9	23
erg lang (> 25,0 jaar)	13	9,1	13	41	0	0
totaal	143	100,1	98	239	45	106
gemiddeld aantal				2,4		2,4
gemiddelde lengte ³⁷				9,5 jaar		5,6 jaar

Tabel 3. De feitelijke aanstellingsduur bij Sphinx van 143 personen uit alle generaties van beide families

N.B. In tegenstelling tot bij tabel 1 is hier de feitelijke aanstellingsduur berekend, d.w.z. dat de lengten van alle afzonderlijke dienstverbanden van één persoon bij elkaar zijn opgeteld.

Het aantal en de lengte van het dienstverband is voor 49 werknemers onbekend (12 mannen en 37 vrouwen). Samen met de 143 personen uit deze kolom zijn het de 192 arbeiders bij Sphinx uit tabel 2.

Het gemiddelde aandeel van Sphinx-werknemers in alle generaties van de onderzoekspopulatie komt met 42,2 procent nagenoeg overeen met het wijkgemiddelde van 44,7 procent in de jaren 1880 en 1904 (zie hiervoor). Het aandeel

³⁶ Ook in een glasfabriek in Baruth en een porceleinbedrijf in Langewiesen nam de familiebinding van het personeel aan de bedrijven na het einde van de negentiende eeuw af: Georg Goes, *Arbeitermilieus in der Provinz. Geschichte der Glas- und Porzellanarbeiter im 20. Jahrhundert* (Essen 2001) 184-190.

³⁷ Op basis van de berekening tussen begin eerste en eind laatste contract is dat bij de mannen 13,2 en bij de vrouwen 8,6 jaar.

van de onderzoekspersonen en hun kinderen (de derde en vierde generatie) ligt echter aanzienlijk hoger dan dit gemiddelde. Dat wijst erop dat deze families in dit opzicht niet representatief waren voor de overige Sphinxarbeiders in de wijk. Er was een sterkere binding met het bedrijf. Dat blijkt ook uit de lengte van de dienstverbanden. Bij de mannelijke onderzoekspersonen (17 uit de derde generatie) was die gemiddeld 21,7 jaar, tegen 15,4 voor alle Sphinxarbeiders in de wijk uit 1880 en 1905 (beide gemeten tussen de datum van de eerste en het einde van de laatste aanstelling, zie ook tabel 1). Bij de (13) vrouwen waren de gemiddelde dienstverbanden iets langer: 11,9 tegenover 10,1 jaar.

De meting van de lengte van het dienstverband tussen de ingangsdatum van de eerste en de einddatum van de laatste aanstelling overschat natuurlijk de duur daarvan. Daarom is voor zover mogelijk ook een berekening van de feitelijke aanstellingsduur gemaakt, dus met aftrek van eventuele onderbrekingen. Dat was mogelijk voor 143 van de bij Sphinx werkzame familieleden (5 ouders, 30 onderzoekspersonen, 68 kinderen en 40 kleinkinderen; zie tabel 3). Daaruit blijkt dat de feitelijke aanstellingsduur door verschillende onderbrekingen aanzienlijk korter was dan die tussen het begin van de eerste en het eind van de laatste aanstelling. Per saldo werkten 98 mannen gemiddeld 9,5 jaar bij Sphinx, zij hadden 2,4 aanstellingen, met onderbrekingen daartussen van gemiddeld 3,7 jaar; de 45 vrouwen waren gemiddeld 5,6 jaar in dienst van Sphinx, hadden 2,4 keer een aanstelling en stapten er tussendoor 3,0 jaar uit. Het accent lag bij de vrouwen op korte en middellange dienstverbanden met een looptijd van maximaal tien jaar. Bij de mannen waren er ongeveer evenveel dienstverbanden tot vijf jaar als (soms veel) langere. Slechts 13 mannen – en geen enkele vrouw – hadden een feitelijke aanstellingsduur van meer dan 25 jaar. Hoewel leden van deze families dus gemiddeld meer en langer bij Sphinx werkten dan de overige wijkbewoners, blijkt hieruit dat ook zij gedurende hun leven inkomsten uit andere bronnen moeten hebben gehad.

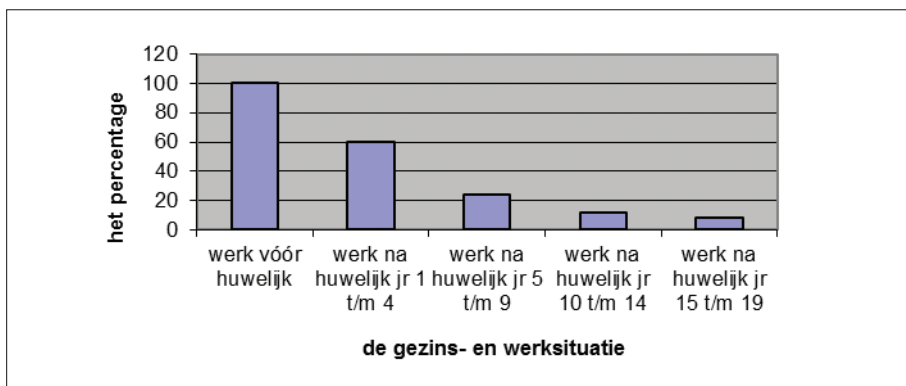
Aan de hand van bevolkingsregisters en burgerlijke stand is daarom gepoogd te achterhalen hoe deze familieleden naast hun activiteiten voor de aardewerk- en glasfabriek van de Regouts nog anderszins aan de kost zijn gekomen (zie bijlage). Deze bronnen meldden voor deze 192 arbeiders in totaal 144 voor die industrietak specifieke beroepen, zoals aardewerker, glasblazer, verguldster of glasinpakster. Bij 120 van hen (62,5 procent) werden maar liefst 266 andere beroepen genoemd die niet per se gebonden waren aan de glas- en aardewerkindustrie. Er bestaat geen verband tussen de lengte van de aanstellingsduur bij Sphinx en het opduiken van andere beroepsaanduidingen. Zij kwamen zowel voor bij personen met zeer korte als erg lange dienstverbanden.

In de bestaansstrategie van de ooit bij Sphinx werkzame onderzoekspersonen had de werkgelegenheid bij dat bedrijf dus wel een belangrijke, maar geenszins de enige rol. Opvallend is het grote aantal ongespecificeerde beroepsaanduidingen als dagloner, fabrieksarbeider, werkman of sjouwer. De terminologie veranderde daarbij wel duidelijk: de dagloner van de eerste, tweede en derde generatie werd de fabrieksarbeider in de vierde en vijfde. Die wijziging van

De vormafdeling van de sanitairfabriek van Sphinx, omstreeks 1950.

beroepsvermelding hing samen met de veranderende economische structuur: los werk werd langzamerhand vervangen door vastere en regelmatigere dienstverbanden. Hoewel deze beroepen werkzaamheden in de Sphinx-fabrieken niet uitsloten, duidden ze in hun algemeenheid op een ruimere werkkring. De overige vermeldingen hadden in ieder geval betrekking op andere economische sectoren dan de glas- en aardewerkindustrie, met name de mijnbouw, papier-, cement- of rubberindustrie, bouw, voedingsmiddelen en transportsector, dan wel werk in ambachten en kleinhandel, zoals schoenmaker, suikerbakker, sigarenmaker, melk- en haringverkoper.

Grafiek 1. De werkzaamheden bij Sphinx van vrouwen tijdens hun gezinscyclus (n=50)

Voor mannen werden veel meer alternatieve beroepen genoemd (91 van de 110, ofwel 82,7 procent) dan voor vrouwen (29 op 82, dus 35,4 procent). Sphinx was weliswaar niet de enige werkgever voor de vrouwen uit de wijk – voor de 29 vrouwen werden 39 beroepsaanduidingen buiten de glas- en aardewerkindustrie genoteerd –, maar de vrouwen waren blijkbaar meer dan de mannen georiënteerd op de Regout-fabrieken. Uit grafiek 1 blijkt dat vrouwen vooral vóór en in de eerste vier jaar na hun huwelijk bij het bedrijf in dienst traden. In de grafiek is het aandeel van de vrouwelijke dienstverbanden bij Sphinx per levensfase weergegeven van 50 vrouwen uit de generatie van de onderzoekspersonen en hun kinderen. Allemaal werkten ze vóór hun huwelijk bij de glas- en aardewerkfabriek. In de eerste vier jaar daarna gold dat nog voor 60 procent. Dat percentage daalde daarna snel tot 24, 12 en 8. Dit patroon is ook elders vastgesteld.³⁸ Tijdens de eerste fase van het huwelijk – als de kinderen nog te jong zijn om mee te kunnen werken – was betaalde arbeid van de moeder noodzakelijk voor het onderhoud van het gezin, zeker als de vader regelmatig werkloos was. In Amerikaans onderzoek wordt gesproken over een ‘life cycle income squeeze’ in deze eerste huwelijksfase. In een volgende fase van de gezinscyclus

38 Ad Knotter, ‘Gezinsarmoede-gezinsarbeid. De invloed van de gezinscyclus op de gezinnen van losse (haven)arbeiders in Amsterdam in de eerste helft van de twintigste eeuw’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 24 (1998) 371-401, met name 367-384.

kon het inkomenstekort worden opgevangen door de arbeid van de kinderen en wijdde de moeder zich meer aan activiteiten binnenshuis. In de eerste fase van het huwelijk moest het werk buitenshuis echter regelmatig worden onderbroken door zwangerschappen en bevallingen. Dat verklaart de vele kortlopende en flexibele dienstverbanden van de vrouwen bij Sphinx, maar ook waarom zij er belang aan hechtten dicht bij hun werk te wonen: zij konden daardoor werk buitenshuis en zorg voor het jonge gezin gemakkelijker combineren.

Ook de beroepen van de kinderen en kleinkinderen die niet bij Sphinx hebben gewerkt, zijn onderzocht. Dat lukte voor 66 (van 80) mannen en 48 (van 104) vrouwen, die samen respectievelijk 157 en 66 vermeldingen kregen (zie bijlage). Veelal gaat het om dezelfde sectoren waar ook hun generatiegenoten werkten die wel een dienstverband bij Sphinx hadden. Er werkten 27 familieleden elders als glas- of aardewerker; vier van hen vertrokken met hun gezinnen – samen 16 personen – tussen 1916 en 1926 naar Striyp en Stratum bij Eindhoven. Lampenfabriek Philips trok in deze jaren veel migranten aan uit oudere Nederlandse glascentra, zoals Maastricht.³⁹ Opvallend is ook het grote aantal vermeldingen van mijnwerkers (32): 11 in deze categorie en nog eens 21 bij de Sphinx-werknemers zelf. Aan het eind van de Eerste Wereldoorlog ontstond er een omvangrijke trek vanuit Maastricht naar de Limburgse mijnstreek, mede omdat er toen weinig werk in de glas- en aardewerkfabrieken was. Op het hoogtepunt in 1917 treinden er 2.500 Maastrichtenaren naar Heerlen; daarna liep hun aantal geleidelijk terug.⁴⁰ Pierre Kemp, die in die tijd op het loonbureau van de mijn Laura in Eijgelshoven werkte en dagelijks met de trein reisde, beschreef deze Maastrichtse mijnwerkers in 1920 met een kenmerkend, ook in het latere onmaatschappelijkheidsonderzoek voortlevend vooroordeel:

Voortgekomen uit geslachten, die spiritueel en lichamelijk zijn uitgeknepen door den verdommenden arbeid in de Maastrichtsche fabrieken, zijn zij verreweg de minsten van de heele arbeidersgroep. De geest die onder hen heerscht is slecht en onder hen telt de [socialistische] Alg. Ned. Mijnwerkersbond wel het gros of een zeer groot gedeelte van zijn leden [...].⁴¹

Gezien de aard van de beroepen lijkt er in deze beroepsuitoefening niet zozeer sprake te zijn geweest van sociale verbetering, als wel van horizontale mobiliteit naar vergelijkbare beroepen qua niveau en scholingsgraad. Voor zover er sprake

39 Don Kalb, *Expanding class. Power and everyday politics in industrial communities. The Netherlands 1850-1950* (Durham / London 1997) 148-151.

40 Caspar Cillekens, 'Aardewerk en arbeidsmarkt: Maastricht tussen de twee wereldoorlogen', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 52 (2007) 115-135, aldaar 126-128.

41 'Uit de Mijnstreek', *Limburgs Leven* (1920), geciteerd door Wiel Kusters, *Pierre Kemp. Een leven* (Nijmegen 2010) 238. Litjens zag een relatie tussen de onmaatschappelijke onaangepastheid en de socialistische oriëntatie van veel bewoners van het Boschstraatkwartier. De SDAP haalde daar al bij de verkiezingen van 1920 een meerderheid. Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen, 179-182*. Stemmen op de SDAP zag hij als een teken van gebrek aan kerkelijke binding, die de kans op 'onmaatschappelijk' gedrag zou vergroten.

was van sociale stijging bij de kinderen en kleinkinderen ging het om uitzonderingen. Af en toe kwam er bij de kinderen en kleinkinderen een ‘witte boord’ voor: enkele administrateurs, opzichters en ambtenaren, een accountant, leraar of assuradeur bij de mannen, vijf verkoopsters en evenveel kantoorbediendes, twee onderwijzeressen en één bedrijfsleidster bij de vrouwen. De toenemende beroepsuitoefening buiten de glas- en aardewerkindustrie kan in verband worden gebracht met veranderingen in de industriële werkgelegenheid in Maastricht, vooral na de Eerste Wereldoorlog (zie tabel 4). Hoewel de aardewerkindustrie in het interbellum overheersend bleef, verminderde de werkgelegenheid in die bedrijfstak; het belang van de cementindustrie, de rubberfabriek, de zinkwitmaatschappij en de tabaksnijverheid nam toe.⁴² In de beroepsuitoefening van beide families groeide na de Tweede Wereldoorlog vooral het aandeel van de bouwnijverheid, de metaalbewerking, het verkeerswezen (inclusief horeca) en – in mindere mate – de overheid. In de volgende paragraaf zal bovendien blijken dat er ook een samenhang is met de woonplaats. De kinderen, en zeker de kleinkinderen, verlieten het Boschstraatkwartier-Oost in steeds groteren getale om zich in arbeiderswijken buiten het centrum te vestigen.

	vóór 1860	1860- 1880	1880- 1890	1890- 1920	1920- 1939	1939- 1993
glas- en aardewerk	10,7	33,3	39,6	43,4	35,6	15,5
bouw en openbare werken (incl. ENCI)		7,1	2,1	4,8	7,2	14,8
leer, wasdoek en rubber (incl. Radium)				2,1	4,1	4,8
oer, steenkool en turf (incl. mijnen)				5,5	8,8	5,8
metaalbewerking	3,6	2,4	4,2	2,1	3,1	6,5
verkeerswezen (inclusief horeca)				4,1	8,8	14,8
losse werklieden	64,3	42,9	22,9	16,6	7,7	5,2
overheid			4,2	2,1	1,0	5,5
overige beroepen	21,4	14,3	27,1	19,3	23,7	27,1

Tabel 4. De verdeling van beroepen in beide families over enkele economische sectoren (in percentages)

Wonen in het Boschstraatkwartier-Oost: intergenerationale (dis)continuïteit

In tabel 5 wordt nagegaan waar de 192 Sphinx-arbeiders woonden op het moment dat zij hun eerste aanstelling bij Regout kregen. Daarbij zijn vijf woongebieden onderscheiden: het Boschstraatkwartier-Oost; de daaraan grenzende wijken (het gebied binnen Statensingel, Capucijnenstraat, Statenstraat, Vrijthof, Groote Staat, Kleine Staat en Maastrichter Brugstraat – vooral Boschstraatkwartier-West); overig Maastricht (rekening houdend met de annexatie van St.-Pieter, Oud-Vroenhoven, Geusselt, Scharnerweg, Heugem en Limmel op 1 januari 1920);

42 Cillekens, 'Aardewerk en arbeidsmarkt', 116-122.

buiten Maastricht; en een restgroep, waarvan gegevens ontbreken. Conclusies uit de tabel zijn moeilijk te trekken vanwege het grote aantal onbekende data bij de kinderen en vooral de kleinkinderen. Op de hele groep kwamen 147 Sphinx-werknemers (76,6 procent) uit Maastricht, waarvan weer 102 (69,4 procent) uit het (gehele) Boschstraatkwartier. Bij de generatie van de onderzoekspersonen en hun kinderen is de herkomst uit de wijk nog prominenter: alleen voor Boschstraatkwartier-Oost (A) 50 procent; samen met het westelijke deel van de buurt (A+B) 76,7 procent. Een voor de hand liggende conclusie is dat wonen in de buurt een start bij de fabriek bevordert lijkt te hebben.

generaties	bij Sphinx	Boschstraat-Oost (A)	wijken ernaast (B)	rest stad (C)	buiten stad (D)	onbekend
1- grootouders	0	0	0	0	0	0
2- ouders	5	1	2	2	0	0
3- onderzoekspersonen	30	15	8	6	1	0
4- kinderen	92	36	23	15	1	17
5- kleinkinderen	65	9	8	22	2	24
totalen / gemiddelden	192	61	41	45	4	41

Tabel 5. De geografische spreiding van Sphinx-werknemers van de beide families bij hun eerste aanstelling

generaties	aantal huw.	beide A	beide B	beide A of B	som A en B	perc. A en B	vestiging A of B	perc. A of B
1- grootouders	9	0	0	0	0	0,0	1	11,1
2- ouders	24	4	0	2	6	25,0	10	41,7
3- onderzoekspersonen	24	8	2	7	17	70,8	18	75,0
4- kinderen	58	10	5	10	25	43,1	35	60,3
5- kleinkinderen	36	1	1	1	3	8,3	10	27,8
totalen / gemiddelden	151	23	8	20	51	33,8	74	49,09

Tabel 6. De herkomst van de huwelijkspartners in de beide families en hun woonplaats na het huwelijk

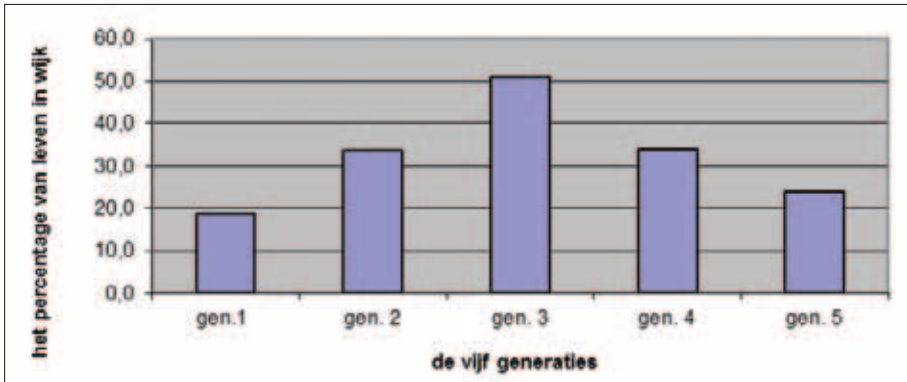
In de vijf generaties van de twee families werden in de onderzoeksperiode tot 1938 151 huwelijken gesloten. Om te bekijken in hoeverre er sprake was van wijkendogamie (het verschijnsel dat de partners uit dezelfde buurt komen en daar ook blijven wonen) is nagegaan uit welke buurt man en vrouw afkomstig waren en waar zij zich na hun huwelijk vestigden. In tabel 6 zijn de resultaten voor het Boschstraatkwartier-Oost (A) en de wijken ernaast (B, vooral het westelijke deel van datzelfde kwartier) weergegeven. In het huwelijksgedrag van de derde generatie, bij de onderzoekspersonen dus, was er overduidelijk sprake van wijkendogamie. Zij vonden heel vaak een partner in de eigen buurt, hier samengevat als Boschstraatkwartier-Oost en -West, met een score van 70,8 pro-

De Maastrichtse binnenhaven het Bassin, omstreeks 1950. Op de achtergrond: het Eiffelgebouw op het fabriekscomplex van Sphinx. Fotocollectie SHCL.

cent. Zij bleven daar grotendeels ook wonen (75,0 procent). De kinderen kozen al veel meer een partner van elders (minder dan één op de twee kwam uit de wijk), maar gingen er nog wel verhoudingsgewijs veel wonen (60,3 procent). Van de kleinkinderen is door de begrenzing tot 1938 slechts een beperkt aantal huwelijken bekend: 36 van 267 kleinkinderen (inclusief die van jonger dan 12 jaar). Zij trouwden vrijwel allemaal buiten de wijk. Onder het voorbehoud van het geringe aantal kan men hier uit afleiden dat het belang van de wijkbinding in de loop van de twintigste eeuw afnam.

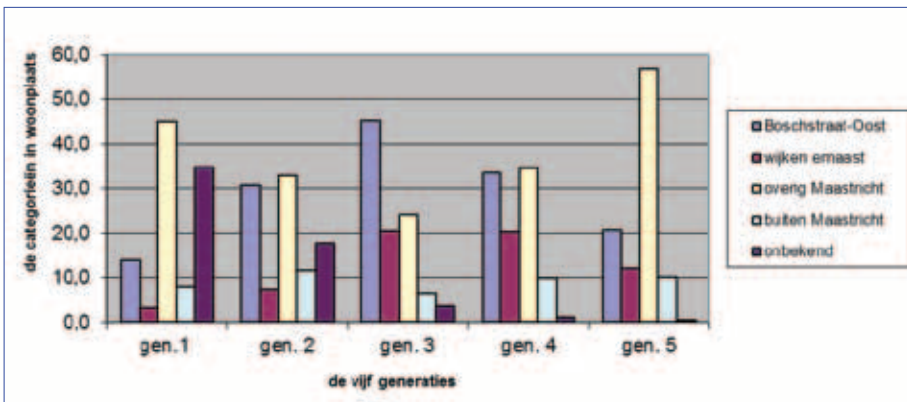
Voor iedere persoon in de onderzoekspopulatie is onderzocht hoeveel keer en hoe lang deze gedurende zijn of haar in Maastricht doorgebrachte leven daadwerkelijk op een adres in het Boschstraatkwartier-Oost heeft gewoond. In grafiek 2 is die woonduur uitgedrukt in percentages van de totale Maastrichtse wooncarrière per generatie. De grootste concentratie en meest standvastige buurtbewoners zijn te vinden in de derde generatie van de onderzoekspersonen, die tussen 1840 en 1890 werd geboren. Deze generatie was duidelijk geworteld in het Boschstraatkwartier: zij woonden er meer dan de helft van hun leven. Dat geldt zeker niet voor hun kinderen en kleinkinderen. Die trokken langzaam weg uit de wijk en kozen voor (nieuwe) woningen buiten het stadscentrum. Voor alle personen gold dat zij gemiddeld 30,2 procent van hun leven in de wijk woonden:

Grafiek 2. Het aandeel van het Boschstraatkwartier-Oost in de wooncarrières van de vijf generaties van de twee families (n=582)

bij de familie Habets-Smits was dat met een kwart (26,5 procent) ruim minder dan het derde deel bij de familie Anten-Swarts (33,0 procent).

Om de wooncarrières van de verschillende generaties in de onderzoekspopulatie verder in kaart te brengen is nagegaan waar de 582 onderzochte personen op diverse meetmomenten woonden. Het betreft de woonplaats bij de geboorte, vervolgens steeds die op 1 januari bij het ingaan van een nieuw decennium, en tenslotte die bij overlijden dan wel vertrek uit Maastricht. De resultaten zijn weergegeven in grafiek 3. Het beeld bij de grootouders en ouders (generaties 1 en 2) in beide families is wisselend. De eerste familie uit het onderzoek stamde oorspronkelijk niet uit de wijk, maar kwam deels van buiten Maastricht en uit het stadsdeel Wijck aan de overkant van de Maas. De tweede familie had wel wortels in het Boschstraatkwartier. De daaropvolgende derde generatie – die van de onderzoekspersonen – was in beide families geconcentreerd in het Boschstraatkwartier-Oost. Van alle woonadressen was 45,2 procent daar

Grafiek 3. De woonplaatsen van de vijf generaties van de beide families

te vinden. De aangrenzende wijken, met name het aan de andere kant van de Boschstraat gelegen westelijke deel van het Boschstraatkwartier, kwam voor in 20,4 procent van de gevallen; samen dus goed voor tweederde van alle adressen.

Het onderzoek naar de woonplaatsen van de kinderen en vooral de kleinkinderen van deze scharniergeneratie werd beperkt door de begrenzing van het onderzoek tot 1938, hoewel hun leven in dat jaar in de meeste gevallen nog (lang) niet was beëindigd. Uit de gegevens tot 1938 blijkt dat velen uitwaaierden naar de door de woningbouwverenigingen nieuw gebouwde buitenwijken van de stad, met name naar de wijk Mariaberg (buiten de Brusselse Poort aan de westkant van de stad) en naar Wittevrouwenveld (aan de andere kant van de Maas aan de oostkant). De katholieke woningbouwvereniging Sint-Servatius was al vóór de Eerste Wereldoorlog begonnen met arbeiderswoningbouw in Mariaberg en tot 1916 bleef deze buurt het domein van de katholieke 'blauwen'. De bewoners werden streng geselecteerd: alleen nette katholieken die beschikten over voldoende en geregelde inkomsten kwamen voor bewoning in aanmerking. Vanaf 1916 bouwde ook de socialistische woningbouwvereniging Beter Wonen in deze buurt en die koos zijn huurders eveneens met zorg: zij moesten sociaal-democraat zijn met voldoende inkomsten en woonbeschaving.⁴³ In Wittevrouwenveld werd in de jaren 1920 en 1930 gebouwd door de gemeente en de woningbouwverenigingen Sint-Servatius en Eigen Haard. Het sociale beeld van deze wijk was gemengd. Er werden vrij veel zogenaamde probleemgezinnen uit de binnenstad gehuisvest. Volgens Litjens was er in de wijk in de jaren 1950 een concentratiegebied van 'onmaatschappelijkheid'.⁴⁴

Opvallend is dat de nieuwe wijk Boschpoort ten noorden van het bedrijfsterrein van de Sphinx in deze woonwijken van de vierde en vijfde generatie ontbreekt. Daar waren al in het begin van de jaren 1920 noodwoningen gebouwd, maar pas in 1935 en 1936 kwam er ook arbeiderswoningbouw door Servatius tot stand. Dat was waarschijnlijk te laat voor de onderzochte populatie. Ook voor deze arbeiderswoningen werd streng geselecteerd: 'achterbuurt- en krotbewoners' werden geweerd. Maar in de oudere noodwoningen waren wel veel 'onmaatschappelijke gezinnen' gehuisvest.⁴⁵ Blijkbaar behoorden de kinderen en kleinkinderen van onze onderzoeksgroep niet tot deze categorie. In een telling van de beroepen van huurders van Sint-Servatius vóór 1940 komt Boschpoort naar voren als een wijk met een grote concentratie van werknemers in de aardewerkindustrie (20,7 procent), evenals Mariaberg (16,7 procent). Dat geldt dan weer niet voor Wittevrouwenveld, maar dat zegt niet zoveel, aangezien tweederde van de beroepen van huurders in die wijk onbekend was.⁴⁶

Voor deze families en hun aanverwanten was er dus zeker geen intergeneratieel verband tussen deprivatie door de industrialisatie in de negentiende

43 Marcel F.A. Brylka, *Bouwen in Maastricht. 90 Jaar Bouwvereniging Sint Servatius Maastricht 1902-1992* (Maastricht 1992) 21-29; Paul Arnold, *Woningstichting Sint-Servatius 1902-2002. Honderd jaar sociale woningbouw in Maastricht* (Maastricht 2002) 143-145.

44 *Ibidem*, 152-155.

45 *Ibidem*, 158.

46 *Ibidem*, 165.

eeuw en 'onmaatschappelijkheid' in het midden van de twintigste eeuw, waar Litjens van uitging. De verhuisbeweging van de kinderen en kleinkinderen past in een algemenere tendens: arbeiders met een vast inkomen, die zich de hogere huren konden veroorloven, verhuisden naar de nieuwe arbeiderswijken.⁴⁷ In de oude binnenstad bleven de financieel zwakste groepen achter. Stadsgeograaf Friedrich Leyden concludeerde in 1940 in algemene zin:

Dat de tegenwoordige tendens is uit de overbevolkte oudere stadsgedeelten te verhuizen naar nieuwe buitenwijken met meer ruimte en gezondere verhoudingen. [...] Hieruit spruit ook het zeer bekende feit voort, dat de hoedanigheid der bevolking in de oude stadsgedeelten hoe langer hoe slechter wordt.⁴⁸

In een artikelenserie over Maastrichtse woontoestanden stelde de *Limburger Koerier* in 1939 vast:

Men ziet arbeiders van de betere soort de oude stad met haar krotwoningen verlaten. Zij trekken naar de nieuwe woningwetwoningen; wat overblijft dat zijn de paupers, de stumpers die de gemeenschapszorg het meest nodig hebben.⁴⁹

Aan het einde van de onderzoeksperiode, op 31 december 1938, woonden er van de families Habets-Smit en Anten-Swarts nog slechts 21 personen in het Boschstraatkwartier-Oost. De 16 volwassenen woonden toen gemiddeld al ruim de helft van hun leven (53,6 procent) in de buurt. Van 'onmaatschappelijkheid' was bij deze familieleden geen sprake. Eén familie woonde er al drie generaties, maar wel aan de Boschstraat en de Kleine Gracht, nota bene het 'gouden randje'. De overigen woonden eind 1938 slechts 8,3 jaar in de wijk. De acht mannelijke hoofdbewoners waren twee aardewerkers, een los werkmans, huidenzouter, slagter, metselaar, rubberwerker en mijnwerker, maar drie van hen maakten na de Tweede Wereldoorlog carrière als hotelbeheerder, opzichter en chef in de rubberfabriek. Voor zover er over deze kleine groep conclusies mogelijk zijn, geldt in ieder geval dat er geen sprake was van verpaupering en 'onmaatschappelijkheid'.

Besluit

Dit onderzoek op het microniveau van twee families en aanverwanten heeft een te beperkte basis om definitieve conclusies te trekken. Niettemin kunnen er althans voor deze families kanttekeningen worden geplaatst bij de gedachte dat er in Maastricht sprake zou zijn geweest van een intergenerationale opvolging van negentiende-eeuwse industriearbeid en latere sociale achterstand in

47 Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie* (Amsterdam/Meppel 1984) 103; Knotter, *Rondom de Stokstraat*, 16.

48 Fr. Leyden, 'De demografische ontwikkeling van de binnenstad', *Tijdschrift voor Economische Geographie* 31 (1940) 201-214, aldaar 205.

49 Artikelenserie 'Maastricht, stad van cultuur en krotten', *Limburger Koerier*, 3-10 maart en 16-23 maart 1939, aldaar 22 maart 1939.

een wijk als het Boschstraatkwartier-Oost. De scharniergeneratie van 53 onderzoekspersonen, geboren tussen 1840 en 1890 en gecentreerd rondom Martinus Habets en Joanna Smit enerzijds en Carolus Anten en Maria Swarts anderzijds, vertoonde wel alle kenmerken van immobiliteit: zij woonden een groot deel van hun leven in de centrumwijk, gingen van daaruit bijna allemaal ooit bij Sphinx werken, trouwden met jongens of meisjes uit de onmiddellijke omgeving en gaven dat leefpatroon ook door aan hun kinderen. De aanwezigheid van de fabriek was een duidelijke reden om zich hier stevig te vestigen, maar dat wil niet zeggen dat zij alleen daar werk zochten en vonden. Dienstverbanden bij de Sphinx werden in veel gevallen afgewisseld met werk in andere sectoren.

Juliëtte Hontebeyrie die een soortgelijk onderzoek deed naar de sociale en demografische ontwikkelingen in de Rue Wacquez-Lalo in de voorstad Loos bij Lille tussen 1866 en 1954 ontdekte daar door haar zo genoemde intergenerationale *fronts de parenté* (te vertalen als ‘verwantschapsbastions’).⁵⁰ Dat was vooral in het ambacht en de kleinhandel het geval. Ook in het Boschstraatkwartier was er een relatie tussen verwantschap en werk in de Regoutfabrieken, maar deze families vormden geen intergenerationale ‘verwantschapsbastions’. Hun status als loonarbeiders verschilde sterk van die van ambachtsslui of kleinhandelaren. Zij bezaten geen onroerend goed, dat als basis voor de intergenerationale overdracht van economische activiteiten kon dienen. Als loonarbeiders waren de navolgende generaties zowel economisch als geografisch zeer mobiel. In de eerste 40 jaar van de twintigste eeuw verdween de binding aan de wijk en aan de fabriek. De kinderen en vooral de kleinkinderen – geboren na circa 1890 – vertrokken uit de buurt naar nieuwbouwwijken aan de rand van de stad. Die conclusie had Gribaoudi ook al voor Turijn getrokken. Zij werkten ook veel minder bij die ene glas- en aardewerfabriek en lieten hun toekomst zeker niet uitsluitend door de Regouts bepalen. Er groeide meer variatie in het ‘traditionele’ patroon van wonen, werken en trouwen van hun (groot)ouders, vooral omdat er daarin meer keuzes mogelijk waren. Daaruit kan niet de conclusie worden getrokken dat er geen oorzakelijke verband was tussen de sociale wantoestanden in het Boschstraatkwartier-Oost en de industrialisatie in de negentiende eeuw. Niet te ontkennen valt dat de aantrekkingskracht van de fabrieken van Regout leidde tot een verdichting van de bewoning en de verarming van de bevolking. De onveranderlijke en ingesleten armoedecultuur, zoals Litjens die zag, is er wellicht geweest voor anderen uit de wijk, de achterblijvers die in een minder gunstige situatie verkeerden, maar de levenslopen van de leden van deze families vertoonden meer variatie dan continuïteit.

50 Juliette Hontebeyrie, ‘La famille avant la ville, ou comment se perpétuer dans un espace urbain en construction’, *Annales de démographie historique* 45 (2009) 117, 213-247.

Bijlage

De beroepsvermeldingen van mannen en vrouwen in bevolkingsregister, burgerlijke stand en militieregisters van (vijf generaties van) de families Habets-Smit en Anten-Swarts

Toelichting. De bronnen betreffen het Maastrichtse bevolkingsregister tussen 1860 en 1938 (op microfiche), de persoonskaarten van 1939 tot 1993, de gegevens van de burgerlijke stand van Maastricht (registers van geboorten tot 1908, van huwelijken tot 1933 en van sterfte tot 1956 op microfiche) en de (cumulatieve) overzichten van de inschrijvingen voor de Nationale Militie tussen 1815 en 1913 voor de hele provincie Limburg. In de tabel is aangegeven hoeveel mannen en vrouwen (kolom 3) uit de vijf generaties van de families (kolom 1) al dan niet een dienstverband bij Sphinx hebben gehad en hoe lang dat duurde (kolom 2). In kolom 4 en 5 wordt genoteerd hoeveel personen één of meerdere beroepsvermeldingen hadden die in ieder geval in verband staan met de glas- en aardewerkindustrie. Deze personen hoefden overigens niet per se bij Sphinx te werken. Er waren immers nog meer glas- en aardewerkfabrieken in Maastricht. In kolom 6 en 7 staat de inventarisatie van de personen met andere beroepsvermelding(en). Daarbij is het mogelijk dat de hier genoemde personen volgens die bronnen tevens in de glas- en aardewerkindustrie werkten. Voor een gedeelte hangt dat samen met de soms vage aanduiding van het beroep: een dagloner, fabrieksarbeider, magazijnknecht, vuurstoker of sjouwer kon goed in dienst zijn geweest van de Regouts. Dat is echter allerm minst noodzakelijk.

generaties	dienstverband bij Sphinx (mannen)	totaal	personen met beroep in glas- en aardewerk	omschrijving beroepen	personen met ander beroep	omschrijving beroepen
grootouders	Sphinx < 10 jaar					
	Sphinx > 10 jaar					
	Sphinx onbekend					
	niet in dienst	7			6	dagloner (5), fuselier, leidekker, rioolveger, schoenmakersgezel, schoorsteenveger, werkmán, witter, wolspinner, zakkenendrager
ouders	Sphinx < 10 jaar	1	1	vuurstoker	1	dagloner, fabrieksarbeider
	Sphinx > 10 jaar	1	1	glasslijper		
	Sphinx onbekend					
	niet in dienst	16	4	glasslijper	18	dagloner (12), knecht (3), barbier (2), fabrieksarbeider (2), metslaar (2), geweermaker, hoornblazer, kleermaker, magazijnknecht, machinist, papierwerker, sigarenmaker, sjouwer, slotmakers/smidsgesel, werkmán
onderzoekspersonen	Sphinx < 10 jaar	11	10	aardewerker (6), glasblazer (4), glasslijper (3), ovenstoker (2), aardewerkmagazijnwerker, ovenwerker, porceleindrucker, porceleinwerker	9	dagloner (6), fabrieksarbeider (3), milicien/ soldaat (2), sjouwer (2), bode, gasfittersgezel, geweermaker, grondwerker, huidenzouter, landbouwersknecht, leerlooier, magazijnknecht, mijnwerker, papierwerker, poetser, schoenmaker, straatreiniger, zeepstokersgezel, zoutwerker
	Sphinx > 10 jaar	6	6	glasblazer (3), glasgraveur/slijper (2), aardewerker, glasdrucker, opzichter, ovenwerker	4	dagloner (3), magazijnknecht, militair, sjouwer, voerman
	Sphinx onbekend					
	niet in dienst	8	4	zandvormer (3), porceleinwerker	6	militair (3), dagloner (2), geweermaker (2), fabrieksarbeider, kantoorbediende, koopman, schoenmaker, smidsgesel

generaties	dienvstverband bij Sphinx (mannen)	totaal	personen met beroep in glas- en aardewerk	omschrijving beroepen	personen met ander beroep	omschrijving beroepen
kinderen	Sphinx < 10 jaar	34	31	aardewerker (13), glasblazer (12), ovenwerker (12), glasslijper/graveur (2), aardewerkvormer, aardper-ser, decorschilder, glasbe-werker, porceleindrucker, vuurstoker	30	mijnwerker (9), los arbeider (6), caféhouder/zet-kastelein (4), dagloner (4), fabrieksarbeider (3), grondwerker (3), kolenlader/losser (3), magazijn-knecht (3), rubberbewerker (3), papierwerker (2), spoorwegaarbeider (2), aardappelbewerker, appelsapperse, betonwerker, boodschaploper, cementwerker, chauffeur, concierge, electricien, fotograaf, geweermaker, havenarbeider, hoedenmaker, horlogemaker, kleermaker, machinist cokefabriek, melkventer, metselaar, opperman, opzichter, rangerder, reiniger bienleidingen, timmerman, transportarbeider, tuinier, visventer, vloertegelmaker, voerman, wijntapper, winkelknecht, zakken drager, zinkwitwerker
	Sphinx > 10 jaar	12	11	aardewerker (9), glas-bewerker (2), opzichter (2), aardewerkdrager, aardewerkgarneerder, bordemaker, glasblazer, ovenwerker, sanitairgieter, vormgieter	9	mijnwerker (3), caféhouder/zetkastelein (2), bankwerker, dagloner, grondwerker, hulpbesteller post, huisschilder, magazijnknecht, marktkoopman, petroleumventer, vijlenkapper, visventer, winkelier
	Sphinx onbekend	10	5	ovenwerker (3), aardewer-ker (2), aardewerkgieter, machinist aardewerkfa-briek	8	cementwerker (3), fabrieksarbeider (3), grondwerker (3), maga-zijnknecht (2), mijnwerker (2), rubberbewerker (2), vervoerder (2), chauffeur, hulpmonteur, ijzervechter, loopknecht, opperman, metaalbewerker, parkeermetercontroleur, schoonmaker, suikerbak-ker, zinkwitwerker
	niet in dienst	17	5	aardewerker (2), glasblazer, glaswerker, ovenwerker, porceleinslijper	15	mijnwerker (6), magazijnknecht (3), rubberbewerker (3), besteller, boekhouder, cementwerker, chauffeur, dagloner, fabrieksarbeider, grondwerker, hotelbeheerder, huisschilder, hulpcommies, kan-toorbediende, kleermaker, koffiebrander, koopman, koperslager, magazijnknecht, metselaar, propagaandist, schoonmaker, sigaren-winkelier, slager, slagernknecht, spoorwegaarbeider, timmerman, vervoerder, wagenknecht, zinkwitwerker

generaties	dienvverband bij Sphinx (mannen)	totaal	personen met beroep in glas- en aardewerk	omschrijving beroepen	personen met ander beroep	omschrijving beroepen
kleinkinderen	Sphinx < 10 jaar	26	24	aardewerker (17), ovenwerker (4), aardewerkmagazijnwerker (2), cassetterwerker (2), glasblazer (2), aardewerkdrukker, glasblazer, vuurstoker	22	chauffeur (5), mijnwerker (5), fabrieksarbeider (3), huisschilder (3), kelner (3), magazijnknecht (3), sigarenmaker (3), los werkmann (2), accountant, assuradeur, autowachter, automonteur (leerling), bankwerker, besteller wasserij, betonwerker, boekhouder, brandweerman, caféhouder, cementwerker, bouwvakarbeider, conciërge, gemeentearbeider, grondwerker, hoofdagent dagblad, houtbewerker, kolenlader/losser, leiddekker, leraar, lichtmatroos, loopknecht, matrassenvlechter, medisch laborant, metaalbewerker, opperman, papierwerker, ponsen, staalarbeider, steenvormer
	Sphinx > 10 jaar	7	6	aardewerker (4), bordenvormer, cassetterwerker, glazuurspuiter, modelmaker, ovenwerker, verbereider, vervoerder, vuurstoker	5	rubberwerker (2), bakker, betonwerker, boodschapper, elektrisch lasser, grondwerker, incasseerder, laboratoriumbediende, leiddekker, mijnwerker, rijksambtenaar, trompettist, steigerbouwer
	Sphinx onbekend	2	1	aardewerker	2	rubberwerker (2), cementwerker, fabrieksarbeider, los werkmann, tapper, vervoerder
	niet in dienst	63	11	ovenwerker (5), aardewerker (3), bankwerker (2), glasblazer (2), glasslijper, glazenmaker, vernisser, vormengeleier	51	chauffeur (7), fabrieksarbeider (7), metaalbewerker (7), kantoorbediende (5), mijnwerker (5), rubberwerker (5), bankwerker (4), besteller PTT (4), papierwerker (4), (beton)timmerman (3), metselaar (3), meubelmaker (3), opperman (3), administrateur/ boekhouder (2), assemblage/montagewerker (2), bakkersknecht (2), boekdrukker (2), chef/opzichter (2), electricien (2), expeditie (2), kelner (2), loopknecht (2), segeant (2), vertegenwoordiger (2), ambtenaar/tekenaer PTT, arbeider NS, bedieningsman chemische industrie, bouwvakarbeider, dagloner, dephouder, directeur, gevangbewaarder, hotelhouder, huisschilder, hulpcommies, hulpmonteur, kok, korporaal militaire politie, leerwerker, machinist NS, magazijnknecht, mandervlechter, melkventer, pianostemmer, röntgenassistent, staalarbeider, steenhouwer, stoffeerd, sorteerder steenfabriek, tapper, transportarbeider, sigarenmaker, steigerbouwer, violist, voorman, wagenmeester, wasknecht, werkvoorbereider, wever, woninginrichter

generaties	dienstverband bij Sphinx (vrouwen)	totaal	personen met beroep in glas- en aardewerk	omschrijving beroepen	personen met ander beroep	omschrijving beroepen
grootouders	Sphinx < 10 jaar Sphinx > 10 jaar Sphinx onbekend niet in dienst	4			6	breister (3), dagloonster (2), spinster, werkster
ouders	Sphinx < 10 jaar Sphinx > 10 jaar Sphinx onbekend niet in dienst	3 3 13	3 1	aardewerkschilderes, glas- magazijnwerkster, oven- werkster glasslijpster		dagloonster (8), breister (3), fabrieksarbeidster (3), dienstmeid (2), herbergierster (2), naaister, werkster
onderzoekspersonen	Sphinx < 10 jaar Sphinx > 10 jaar Sphinx onbekend niet in dienst	10 3 8	7 3	ovenwerkster (4), aarde- werkdrukster, aardewerk- inpakster, aardewerkster, glasslijpster, glaswerkster, verguldster, vernisschil- deres glasslijpster (2), aardewerk- drukster, aardewerkmaga- zijnwerkster	5	dagloonster, fabrieksarbeidster, inpakster, papierwerkster, werk- vrouw fabrieksarbeidster (3), sigarenmaakster (2), dienstbode, papierwerk- ster, tapster, werkvrouw, winkelierster

generaties	dienstverband bij Sphinx (vrouwen)	totaal	personen met beroep in glas- en aardewerk	omschrijving beroepen	personen met ander beroep	omschrijving beroepen
kinderen	Sphinx < 10 jaar	16	13	aardewerkdrukker (5), aardewerkmagazijnwerker (5), aardewerkster (5), glasluislijpster (2), ovenwerkster (2), glasmagazijn-werkster, inpakster, verguldster, verniswerkster	4	caféhoudster, dienstmeid, fabriekswerkster, poetsvrouw, rubberwerkster, werkvrouw
	Sphinx > 10 jaar	6	6	verniswerkster (3), glasluislijpster (2), ovenwerkster (2), aardewerkmagazijn-werkster, aardewerkschilderes, verguldster	2	fabrieksarbeidster (2)
	Sphinx onbekend	14	5	aardewerkster (4), glasinpakster, ovenwerkster	2	dienstbode, fabrieksarbeidster, papierwerkster
	niet in dienst	29	6	aardewerkster (3), verguldster (2), glaswerkster, ovenwerkster, porcelaindrukker, porcelainwerkster	11	dienstbode (2), modiste (2), papierwerkster (2), winkelierster (2), fabrieksarbeidster, tabakswerkster, telefoniste, werkster, wolmaai-ster
klein-kinderen	Sphinx < 10 jaar	7	3	aardewerkdrukker, cassetteerwerkster, ovenwerkster	3	dienstbode, inpakster bakkerijgrondstoffen, vermicellierwerkster
	Sphinx > 10 jaar					
	Sphinx onbekend	23	8	aardewerkster (4), ovenwerkster (3), aardewerkdrukker, cassettenwerkster, decorbewerkster	13	fabrieksarbeidster (6), dienstbode (2), rubberwerkster (2), inpakster, kapster, sigarenmaakster, tabakswerkster, vermicellierwerkster
	niet in dienst	75	6	aardewerkster (3), decorbewerkster (2), vernisgeefster	37	modiste/naaister (10), dienstbode (7), fabrieks-arbeidster (6), kantoorbediende (5), verkoopster/ winkeljuffrouw (5), onderwijzeres (2), papierwerkster (2), tabakswerkster (2), typiste provincie (2), winkelierster (2), ambtenaar gemeentelijke spaarbank, bedrijfsleidster, boekdrukker, gezinsverzorgster, hoedenmaakster, meubelbeidster, rubberwerkster, serveerster, verpleegster, werkster

Peter Ekamper en Frans van Poppel

Liefde met en zonder grenzen. De geografische horizon van huwelijkspartners in Limburg in de negentiende en vroege twintigste eeuw

In typering van Limburg in de negentiende eeuw vormt de gebondenheid aan de buurt, de plaats en de regio een vaak terugkerend element.¹ De typische Limburger identificeerde zich, zo wil het verhaal, in de negentiende eeuw primair met zijn eigen woongemeenschap, stad of dorp. De gezichtseinder van de meeste Limburgers zou niet verder hebben gereikt dan enkele buurdorpen, waarin meestal ook de huwelijkspartners werden gevonden. Contacten buiten het dorp bleven doorgaans beperkt tot familiefeesten, marktbezoeken, kermissen en bedevaarten en volstonden niet om een bovenlokaal bewustzijn tot ontwikkeling te brengen. Het gevolg was een sterk lokalisme, dat zich uitte in een geringe geografische mobiliteit en een overwegend lokale belangstelling.² De identificatie met de lokale gemeenschap, en later ook met de provincie als geheel, betekende dat Nederlands-Limburg zich lang weinig betrokken voelde bij het overige Nederland. De heersende opvatting is dat de Limburgers eerder op het buitenland, het Rijnland, Belgisch-Limburg en Luik waren georiënteerd.³ Maastricht en omstreken waren economisch, sociaal en cultureel op België gericht, een situatie waarin pas in de loop van de twintigste eeuw verandering zou zijn gekomen.⁴

Vanaf het einde van de negentiende eeuw ging Limburg zich steeds meer op het westen en noorden van Nederland oriënteren. De door de overheid op gang gebrachte exploitatie van de Staatsmijnen brak de gesloten en door tradities beheerste agrarische dorpsamenleving open. De afsluiting van de staatsgrenzen in de jaren 1914-18 versterkte de oriëntatie op de rest van Nederland. Door spoorwegen, handelsverbindingen, scholen, kiesrechtuitbreiding, maar ook door internationale politieke ontwikkelingen, werd Limburg steeds hechter met de Nederlandse natiestaat verbonden. De openheid naar Duitsland en België en de contacten over de grens werden daardoor geringer, de landsgrens werd betekenisvoller in het culturele leven. Tussen het noorden, het midden en het zuiden van de provincie lijken echter wel duidelijke verschillen te hebben bestaan in de mate waarin zij op de lokale gemeenschap, op de provincie als geheel, op de rest van Nederland, of op het buitenland waren georiënteerd.

1 A. Knotter, 'Inleiding', in: *idem* (red.), *Dit is Limburg! Opstellen over de Limburgse identiteit* (Zwolle 2009) 13; J. Perry, "'t Nachtegaaltje zingt". Regionalisme in Nederlands-Limburg 1900-1950', in: *ibidem*, 187-228, aldaar 189.

2 P. Nissen, 'De ontplooiing van het regionaal zelfbewustzijn in beide provincies Limburg na 1839', in: *ibidem*, 73-98.

3 P. Orbons en L. Spronck, 'Limburgers worden Nederlanders. Een moeizaam integratieproces', in: *ibidem*, 33-72.

4 W.J.M.J. Rutten, 'Twee nationaliteiten op één kussen: huwelijk en partnerkeuze in de Zuid-Limburgse grensstreek in de negentiende en twintigste eeuw', in: J. Kok en M.H.D. van Leeuwen (red.), *Genegenheid en gelegenheid: twee eeuwen partnerkeuze en huwelijk* (Amsterdam 2005) 159-180.

Jong gehuwd paar gearmd op de fiets, Midden-Limburg 1927. Fotocollectie Spaarnestad Photo.

Verschillen in ruimtelijke oriëntatie hingen ook samen met de sociale klasse. Zo wijst Nissen erop dat zich onder de elite, zoals parochiegeestelijken en onderwijzers, als eerste een bovenlokale verbondenheid ontwikkelde. De Limburgse elite functioneerde na 1840 op landelijk niveau. Anderzijds bracht de exploitatie van de mijnen een nieuwe sociale groep in beeld: mijnwerkers hadden een andere arbeidssituatie en een nieuwe levensstijl. Werken en wonen werden gescheiden en er kwamen vaste werktijden. De komst van de mijnen bracht een grootscheepse immigratie van niet-Limburgers met zich mee. Dat alles zal de geografische blik van de groep sterk hebben veranderd.⁵

Geografische herkomst van huwelijkspartners

Veel van de genoemde aspecten zijn nog nauwelijks systematisch onderzocht. Het ontbreekt daartoe ook aan vergelijkend materiaal. Dit soort vragen met betrekking tot de geografische horizon van de Limburgers kunnen wel op indirecte wijze worden beantwoord. De feitelijke sociale interactie tussen Limburgers van alle rangen en standen, de ontwikkeling ervan in de loop van de tijd, de verschillen tussen Limburgers in noord, zuid en midden, of die tussen sociale klassen, kunnen voor een lange reeks van jaren worden bestudeerd met behulp van gegevens over de geografische herkomst van de huwelijkspartners. Huwelijksrelaties zijn wel betiteld als een 'echte barometer van de intensiteit van de sociale relaties'.⁶ Huwelijken worden immers zelden gesloten zonder dat er regelmatig en frequent contact is geweest tussen de betrokken partijen. Afstanden tussen huwelijkspartners vormen daarom een goede indicatie van de intensiteit van sociale contacten personen uit andere regio's.⁷ De ruimtelijke nabijheid van huwelijkspartners (geografische endogamie) geeft een indruk van de mate van contact tussen gemeenschappen.⁸ Verandering van de afstanden tussen huwelijkspartners geeft tevens een beeld van de mate van modernisering: als de lokale gemeenschap niet langer de enige plaats is waar sociale relaties zich ontwikkelen, maken mensen zich niet alleen los van die omgeving, maar ook van de beperkingen die gewoonten en praktijken hen opleggen.⁹ Omdat de afhankelijkheid van ouderen en het contact tussen de generaties sterk onder invloed staan van de mate waarin mannen en vrouwen

5 S. Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg; herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965* (Hilversum 2011) 123 e.v.

6 F. Logie, 'Grens en sociale relaties: huwelijkskringen als voorbeeld van de sociale invloed van staatsgrenzen', *De Franse Nederlanden. Les Pays Bas français* 11 (1986) 45-68; Y. Van Wettere-Verhasselt, 'Huwelijkskrings, een voorbeeld van de sociale invloed der staatsgrenzen', *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies* 36 (1967) 265-271; *idem*, 'Aspecten van de menselijke aardrijkskunde langsheen de Belgisch-Nederlandse grens', *Geografisch Tijdschrift* 3 (1969) 409-418.

7 D.A. Coleman en J.C. Haskey, 'Marital distance and its geographical orientation in England and Wales, 1979', *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series* 11 (1986) 337-355.

8 K.D.M. Snell, 'English rural societies and geographical marital endogamy, 1700-1837', *Economic History Review* 55 (2002) 262-298.

9 A. Giddens, *The consequences of modernity* (Cambridge 1990).

een partner binnen hun lokale gemeenschap vinden, kan ook het familieleven door verruiming van de huwelijksmarkt veranderingen ondergaan.¹⁰

Rutten gebruikte gegevens over de herkomst van huwelijkspartners om de effecten van de staatsgrenzen op de geografische horizon van de Maastrichtse bevolking en die van enkele aangrenzende gemeenten te bepalen.¹¹ Grenzen kunnen werken als een hinderpaal voor huwelijksrelaties omdat de ontmoetingsplaatsen van jongeren, zoals scholen, nationaal ingekaderd zijn. Ook de verkeersinfrastructuur is veelal nationaal georiënteerd. Rutten vergeleek de herkomst van de huwelijkspartners in Maastricht omstreeks 1830, 1870 en 1910 en constateerde een sterke toename van de oriëntatie op de Nederlandse provincies en een afname van de (op zich al geringe aantallen) partners afkomstig uit Belgisch-Limburg. In een latere studie, voor een deel gebaseerd op gegevens over dezelfde gemeenten maar zich uitstrekkend over een langere tijdperiode, concludeerde hij dat de vernederlandsing van de huwelijksmarkt in Zuid-Limburg zich meteen begon af te tekenen toen de afscheiding van België een feit was.¹² Rutten liet ook zien dat de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt een grote invloed hadden op de keuze van de huwelijkspartners. In het bijzonder de opkomst van het Luikse industriegebied verminderde contacten tussen mogelijke Belgische en Nederlandse partners.

In dit artikel gebruiken we vergelijkbare huwelijksgegevens om licht te werpen op de veranderende geografische oriëntatie van de Limburgers in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Onze analyse is gebaseerd op een bestand van huwelijken gesloten in de gehele provincie Limburg in de periode 1800-1922.

Geografische endogamie

De neiging van mensen om een huwelijkspartner te kiezen uit dezelfde regio wordt door sociologen 'geografische endogamie' genoemd. In verschillende studies is aangetoond dat er overal in Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw geografische endogamie bestond.¹³ Uitvoerig werd ook de situatie in de negentiende eeuw bestudeerd, onder andere door Meurkens voor de Brabantse

10 C. Bonvalet en D. Maison, 'The family circle: Spatial proximity and personal affinity', in: C. Bonvalet, A. Gotman en Y. Grafmeyer (red.), *Family, kinship and place in France* (Londen 2007) 27-68.

11 W.J.M.J. Rutten, 'Huwelijk en partnerkeuze in een grensstad (circa 1830-1910). Verschuivingen in de geografische herkomst van huwelijkspartners te Maastricht vóór en ná de scheiding van de beide Limburgen', in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen* (Leeuwarden-Maastricht 1989) 95-124.

12 Rutten, 'Twee nationaliteiten op één kussen'.

13 P.T.F.M. Boekholt, 'Duitsers in Drenthe', *Driemaandelijke Bladen* 31 (1979) 43-68; *idem*, 'Grenscontacten. Huwelijksbetrekkingen over en weer van de Nederlands-Duitse grens', *Driemaandelijke Bladen* 33 (1981) 54-66; *idem*, 'De actieradius van de huwelijkskandidaten in Drenthe', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 107 (1990) 1-45; H. Diederiks, *Een stad in verval. Amsterdam omstreeks 1800* (Meppel 1982); S. Hart, *Geschrift en Getal: een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht 1976); D.J. Noordam, *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw* (Hilversum 1986).

Kempen, door Van Poppel voor Delft en Arnhem, en door Kok voor Zeeland.¹⁴ Uit deze onderzoeken bleek dat in de loop van de negentiende eeuw grote veranderingen in de partnerkeuze optraden; deze veranderingen waren echter sterk plaatsgebonden en varieerden al naar gelang de sociale laag van de bevolking.¹⁵

Geografische endogamie wordt vooral bepaald door de aanwezigheid van vertrouwde huwelijkskandidaten en de kansen om met partners in contact te komen.¹⁶ Vooral de 'culturele' kwaliteiten van partners uit de eigen regio zijn van belang. Er bestaat een voorkeur voor partners met gelijke opvattingen omtrent huwelijk en gezin, religie en vrijetijdsbesteding, en met een gedeelde taal, dialect en levenservaring. Men trouwt veelal met iemand uit het eigen sociale en religieuze milieu. Partners vond men vroeger vooral op familiefeestjes, in het gezelschapsleven, de kerk en in het netwerk van familie en vrienden. Deze sferen waren sterk lokaal georiënteerd. De voorkeur voor gekende partners met de gewenste overeenkomstige kenmerken vertaalde zich in historische samenlevingen soms in sterke weerstand tegen huwelijkskandidaten van buiten de gemeenschap. Een dergelijke afgedwongen endogamie zorgde ervoor dat erfenissen binnen het dorp bleven en dat het aantal huwbare meisjes werd veiliggesteld.¹⁷

Het vinden van een partner is afhankelijk van de mogelijkheden om daarmee in contact te komen. Vrijages op afstand waren lastig omdat verbindingen slecht en de vervoersmogelijkheden beperkt waren. Voor het merendeel van de mensen in de pre-industriële periode was de geografische reikwijdte van hun dagelijkse activiteitenpatroon maximaal enkele kilometers, vaak minder, met incidenteel een wat langere tocht. Plaatsen binnen een straal van vier tot vijf uur gaans waren nog bereikbaar en leverden voor een vrijage geen grote problemen op. Die waren er wel als de partner verder weg woonde. Ervan uitgaande, dat de meeste mensen te voet gingen, of met vervoermiddelen waarmee ze niet veel harder opschoten, konden mensen maximaal 20 kilometer afleggen om elkaar te ontmoeten en nog dezelfde dag in de eigen woonplaats terug te keren. Wie trouwde met iemand van verder weg kon vóór het huwelijk slechts met de partner contact houden als men in de buurt overnachtte.

Veel van de beperkingen die voorheen remmend werkten op de keuze voor een partner van buiten de eigen gemeenschap hebben in de afgelopen anderhalve eeuw hun betekenis verloren. Nederland is in cultureel opzicht steeds meer een eenheid geworden. Moderne massamedia en politieke en

14 P.C.G.M. Meurkens, *Sociale verandering in het oude Kempenland (1840-1910). Demografie, economie en cultuur van een pre-industriële samenleving* (Bergeijk 1984); F. van Poppel, 'Verbreiding van de horizon? Veranderingen in de geografische herkomst van huwelijkspartners', *Acta Geographica Lovaniensia* 34 (1994) 79-88; J. Kok, "'Vrijt daar je zijt"; Huwelijk en partnerkeuze in Zeeland tussen 1830 en 1950', *Zeeland* 7 (1998) 131-143.

15 Zie verschillende bijdragen in: Kok en Van Leeuwen (red.), *Genegenheid en gelegenheid*.

16 M. Kalmijn, *From Family Origins to Individual Destinations: The Changing Nature of Homogamy in the United States* (Los Angeles 1991).

17 J.L. de Jager, *Volksgebruiken in Nederland. Een nieuwe kijk op tradities* (Utrecht 1981); G. Kuipers, *Volksleven in het oude Drenthe* (Den Haag 1976) 75.

Een huwelijk in de betere Maastrichtse kringen. Maria Schous schrijdt over de looper naar de koets die haar naar de kerk zal rijden. Zij trouwde in 1894 met de bouwkundig tekenaar Joseph Hollman. Fotocollectie RHCL.

economische integratie leidden tot een steeds sterkere vervlechting, zowel in emotionele als in cognitieve zin, van regio's en hun bewoners, en daardoor tot culturele homogenisering. De mate waarin men aangewezen is op gezin en familie is afgenomen en het belang van religieuze homogamie bij de keuze van een partner is sterk verminderd. Culturele differentiaties doen zich nog wel voor, maar deze missen steeds vaker een regionale achtergrond.¹⁸ Deze ontwikkelingen leidden ertoe dat personen uit andere regio's steeds minder tot vreemden werden en eerder als huwelijkspartner in aanmerking kwamen. Ook de mogelijkheden van jongeren om potentiële partners uit een andere regio te ontmoeten zijn in de afgelopen eeuw structureel toegenomen. Er heeft een enorme verbetering plaatsgevonden van de netwerken voor fysieke verplaatsing en voor andere vormen van communicatie. De geografische reikwijdte van het dagelijkse activiteitenpatroon nam tezelfdertijd enorm toe door de stijging van de onderwijsparticipatie, de grotere woon-werkafstanden, de uitbreiding

¹⁸ H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988) 90-91, 178-179, 202-206.

van de vrije tijd en de daarbij passende activiteiten. De kansen om met potentiële huwelijkspartners uit andere regio's in contact te komen zijn daardoor sterk toegenomen. We kunnen verwachten dat deze veranderingen ook in Limburg grote effecten hebben gehad.

Sociale verschillen in de ruimtelijke horizon

Er bestond een duidelijk verband tussen de sociale positie van de huwelijkspartners en hun oriëntatie op de ruimtelijke omgeving. Mensen van bescheiden komaf beschikken over minder informatie over verder weg gelegen gebieden en verhuizen over kortere afstanden dan mensen die hoger op de sociale ladder staan. Zij blijven meer georiënteerd op de eigen omgeving, waar vaak een groot deel van de familie woont, en hebben minder vaardigheden om een vreemde omgeving het hoofd te bieden. Verondersteld kan worden dat de sociale verschillen in de negentiende eeuw nog sterker waren. Mensen met een laag inkomen hadden een geringe opleiding, spraken vaak uitsluitend dialect, lazen weinig of geen kranten, en hadden weinig vrije tijd en nog minder geld om te reizen buiten hun eigen streek. We gaan ervan uit dat de geografische horizon van arbeiders, door lage lonen, hun afhankelijkheid van de lokale en regionale arbeidsmarkt, lange werkdagen en een laag opleidingsniveau, tot een regionaal beperkte partnerkeuze leidde. Dat gold ook voor boeren. Door hun gebondenheid aan de grond hadden boeren minder mogelijkheden om te reizen naar verder weg gelegen bestemmingen.¹⁹ Ook landarbeiders waren door hun relatief lage lonen en hun gerichtheid op de lokale en regionale arbeidsmarkt sterk op de lokale omgeving georiënteerd.²⁰

De burgerij daarentegen had een overmaat aan vrijheid en ruimschoots geld om reizen te ondernemen. De veronderstelling ligt voor de hand dat de hogere standen een bovenregionale of zelfs nationale oriëntatie bezaten. Omdat zij ruimere financiële middelen, meer tijd en meer kennis hadden, was hun mobiliteit en actieradius groter. Ze hadden toegang tot meer communicatiemiddelen en participeerden in een geografisch ruimer politiek, economisch en vriendschapsnetwerk. Voor een deel opereerden zij op een nationale arbeidsmarkt.²¹ Daardoor hadden zij kansen elders, buiten de eigen regio, partners te ontmoeten. Ook de wens om status te behouden kon een stimulans zijn om een partner te zoeken buiten de eigen lokale gemeenschap.

Van een onveranderlijke situatie in de tijd was echter geen sprake. Stijgende inkomens en technologische ontwikkelingen verruimden de horizon van velen. Toegang tot het middelbaar onderwijs en de totstandkoming van een nationale arbeidsmarkt speelden daarbij een rol. De mechanisering van de landbouw en

19 P. Ogden, 'Migration, marriage and the collapse of traditional peasant society in France', in: P. White en R. Woods (red.), *The geographical impact of migration* (Londen 1980) 152-179.

20 P.J. Perry, 'Working-class isolation and mobility in rural Dorset, 1837-1936: a study of marriage distances', *Transactions of the Institute of British Geographers* 46 (1969) 121-141.

21 C. Pooley en J. Turnbull, *Migration and mobility in Britain since the 18th century* (Londen 1998) 69.

Een net Jongmensch

R. K., van goeden huize, oud 28 jaren, met een flink jaarlijksch inkomen, zoekt in kennis te komen met eene

JONGE DAME,

van netten huize, liefst boven de 20 jaar.
Vermogen is hoegenaamd geen vereischte.
Stiptst geheimhouding verzekerd.

Brieven en portret te bezorgen onder letters
A F 530, bureau van dit blad.

Advertentie uit 'De Nieuwe Koerier', 23 november 1897. Collectie SHCL.

de grotere nadruk op productie voor de markt dwongen de boeren tot een ruimere blik. In deze studie proberen we ook deze veranderingen in de tijd te vangen.

Data en methode

Voor onze analyses maken we gebruik van een databestand met vrijwel alle in Nederlands-Limburg gesloten huwelijken in de periode 1800-1922.²² De gegevens van de huwelijksakten zijn in het kader van het zogenoemde GENLIAS-project ingevoerd door medewerkers en vrijwilligers van het Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL).²³ GENLIAS is een gezamenlijk initiatief van het Nederlandse Nationaal Archief en de Nederlandse Regionale Historische Centra. Het doel is het ontwikkelen van een landelijke database met de gegevens uit de akten van huwelijk, overlijden en geboorte vanaf de invoering van de burgerlijke stand tot aan het laatste jaar waarin de akten openbaar zijn. Voor de huwelijksakten geldt dat zij openbaar worden na 75 jaar. Het hier gebruikte Limburgse databestand bevat gegevens uit ongeveer 190.000 huwelijksakten.

Ingevolge artikel 131 van het Burgerlijk Wetboek diende het huwelijk gesloten te worden ten overstaan van de ambtenaar van de burgerlijke stand in de

22 Helaas ontbreekt in het beschikbare databestand de gemeente Venray. Deze gemeente maakt daarom geen deel uit van de analyse.

23 De auteurs danken het RHCL voor het beschikbaar stellen van de GENLIAS-data.

woonplaats van een der beide partijen. Na 1970 bestond een dergelijke verplichting niet meer. Het was in Nederland gebruikelijk het huwelijk te sluiten in de woonplaats van de bruid. Er waren daardoor veel meer bruiden dan bruidegoms woonachtig of geboren in de plaats waar het huwelijk werd gesloten. De geografische herkomst van de bruidegom geeft daarom een betere indicatie van de mate waarin man en vrouw door hun huwelijk ruimtelijke barrières overwonen dan die van de bruid. In onze analyses baseren wij ons daarom met name op de herkomst van de bruidegoms.

Idealiter zou de geografische afstand tussen huwelijkspartners het best kunnen worden bepaald op basis van de woonplaatsen van de huwelijkspartners op het moment dat zij een relatie met elkaar aangingen. Informatie daarover is echter niet beschikbaar. Huwelijksakten bevatten wel gegevens over de woon- en geboorteplaats van bruid en bruidegom, maar in het door ons gebruikte databestand zijn alleen gegevens over de geboorteplaats opgenomen. Het gebruik van geboorteplaatsen als indicator van de geografische afstand tussen de echtelieden kan leiden tot overschatting daarvan, omdat bruid en bruidegom sinds hun geboorte mogelijk al zijn verhuisd naar dichterbij elkaar gelegen plaatsen. Daar staat tegenover dat de geboorteplaats wellicht een betere indicator is voor de culturele en sociale herkomst van de huwelijkspartners. Eerder onderzoek op basis van een grote steekproef van huwelijken wijst bovendien uit dat in verreweg de meeste gevallen (91 procent) de woonplaats van de vrouw ook de plaats van het huwelijk was; voor mannen was dat in 73 procent van de huwelijken het geval.²⁴

Om vast te kunnen stellen in welke mate mannen en vrouwen bij hun huwelijk ruimtelijke barrières overwonnen is een maat nodig die de geografische afstand tussen beiden meet. Idealiter zou de reistijd tussen twee plaatsen daarvoor het geschiktst zijn. Dat gegeven is echter in de door ons geanalyseerde perioden en gebieden niet beschikbaar. Als benadering is daarom de hemelsbrede afstand tussen de geboorteplaatsen van bruid en bruidegom en die tussen de geboorteplaatsen en de plaats van huwelijk genomen. Door het gebruik van de hemelsbrede afstand worden de werkelijke reisafstand (en reistijd) onderschat en de verschillen daarin niet gemeten. De namen van de geboorte- en huwelijksplaatsen in de huwelijksakten zijn op spelfouten gecorrigeerd, geüniformeerd,²⁵ en vervolgens geconverteerd naar geografische coördinaten volgens de offici-

24 H. Bras en J. Kok, "They Live in Indifference Together": Marriage Mobility in Zeeland, The Netherlands, 1796–1922', *International Review of Social History* 50 (2005) 247–274.

25 Als gevolg van verschillende schrijfwijzen en spelfouten komen in het door ons gebruikte databestand in vele gevallen diverse varianten van de naam van een en dezelfde plaats voor. Ook zijn er vele gevallen van identieke plaatsnamen voor verschillende plaatsen (bijvoorbeeld Bergen in Limburg, Noord-Holland en België). Voor de bepaling van de geografische locatie is in dergelijke gevallen zoveel mogelijk gebruikgemaakt van aanwezige extra informatie (bijvoorbeeld 'Bergen (NH)' duidt op Bergen in Noord-Holland). Indien extra informatie ontbrak is verondersteld dat het de plaats het dichtst bij de plaats van huwelijk was: de geboorteplaatsnaam 'Bergen' zonder toevoegingen wordt dan verondersteld Bergen in Limburg te zijn. Het bestand bevat totaal ruim 23.000 spellingsvarianten van geboorteplaatsnamen, die zijn geüniformeerd tot bijna 6.700 verschillende unieke geboorteplaatsen.

ele Nederlandse Rijksdriehoeksmeting (RD-coördinaten) van het centrum van de betreffende plaats. Op basis daarvan kan de hemelsbrede afstand tussen de diverse plaatsen eenvoudig worden berekend. Omdat Limburg zowel aan België als aan Duitsland grenst, zijn ook aan geboorteplaatsnamen in het direct aangrenzende buitenland geografische coördinaten toegekend.²⁶ Alle overige plaatsen zijn niet meegenomen in de analyses waarbij gebruik is gemaakt van de geografische afstand. Door de beschikbaarheid van de geografische coördinaten kunnen we voor de analyses geostatistische maten, zoals de gemiddelde locatie en de ruimtelijke spreiding gebruiken (de ruimtelijke equivalenten van gemiddelde en standaarddeviatie²⁷) en kan (de verandering van) de richting en mate van geografische spreiding van de geboorteplaatsen van bruidegoms worden vastgesteld.

Om de sociale klasse van het huwelijkspaar te bepalen is gebruikgemaakt van de beroepstitels van de bruidegom uit de huwelijksakten. Het werken met deze beroepstitels is in een aantal opzichten problematisch. De beroepsaanduidingen geven geen eenduidige informatie over de status van de betreffende persoon. Sommige personen oefenden meer beroepen tegelijk uit. Voor veel beroepen – bakkers, slaggers, timmerlieden – is niet bekend of het om zelfstandigen dan wel om ondergeschikt personeel ging. Achter een bepaalde beroepsaanduiding kunnen heel verschillende werkzaamheden en posities in de arbeidsverhoudingen schuilgaan. Gelet op de grote verschillen die er tussen gelijknamige beroepen bestonden in de mate van zelfstandigheid, geschooldheid en betaling, verschillen die niet uit de beroepstitels kunnen worden afgeleid, vereist een nauwkeurige bepaling van de maatschappelijke status onderzoek van de arbeids- en inkomensverhoudingen. Dat is niet doenlijk en daarom is hier een simpelere procedure gevolgd.

Alle beroepen zijn eerst omgezet in cijfermatige codes. Daarbij is gebruikgemaakt van het HISCO-coderingsschema voor beroepstitels (Historical International Standard Classification of Occupations).²⁸ Dit schema vertaalt beroepstitels uit een lange periode en een verscheidenheid aan landen in identieke codes. Daardoor is gemakkelijker te zien wanneer sprake is van vergelijkbare beroepen. De basiscode die ieder beroep in HISCO krijgt, verwijst naar de beroepstaken die met het betreffende beroep zijn geassocieerd. Deze code wordt waar mogelijk aangevuld met extra codes die aanvullende informatie over de betreffende beroepsbeoefenaar bevatten, zoals de status in het beroep. Als die informatie in de huwelijksakte vermeld wordt, kan daardoor een ‘mees-

26 Voor de vaststelling in welk land een plaats ligt zijn we uitgegaan van de huidige situatie. In de loop van de onderzoeksperiode zijn er diverse staatkundige veranderingen geweest met gevolgen voor de loop van de nationale grenzen. Plaatsen in Belgisch-Limburg (6.714 huwelijken) en Oost-België (292 huwelijken) zijn toegewezen aan België, ook voor de periode waarin beide Limburgen één provincie vormden en Oost-België tot Pruisen behoorde. Ook het bij Vaals gelegen Neutraal-Moresnet (26 huwelijken), dat bestond van 1816 tot 1920, is tot België gerekend.

27 Vgl. L. Anselin, *Spatial econometrics. Methods and models* (Dordrecht 1988).

28 Zie: M.H.D. van Leeuwen, I. Maas en A. Miles, *HISCO: Historical International Standard Classification of Occupations* (Leuven 2002).

ter' worden onderscheiden van een leerling of gezel, een knecht van een hoofd of chef, etcetera. Deze HISCO-codes zijn vervolgens samengevoegd tot sociale klassen. Hiervoor is gebruikgemaakt van een andere indeling van beroepen, de SOCPO(Social Power)-indeling genoemd.²⁹ De SOCPO-indeling heeft als leidend principe 'sociale macht', gedefinieerd als de mogelijkheden van een persoon om de eigen levenskansen te beïnvloeden op basis van de controle over schaarse hulpmiddelen, zowel materiële (economische) als niet-materiële (culturele).

Op basis van de samenvoeging van de economische en culturele machtsdimensies zijn vijf groepen onderscheiden. Op het hoogste niveau (niveau vijf) zijn ingedeeld: personen die algemene beleidstaken uitvoeren, grote eigenaren, hogeschoolde werknemers en personen die tot de adel behoren. Op niveau vier horen thuis degenen die supervisie uitoefenen over geschoolde werknemers, middelgrote eigenaren, hogeschoolde handarbeiders en geschoolde niet-handarbeiders. Tot niveau drie horen personen die supervisie uitoefenen over laag- of ongeschoolden en de geschoolde handarbeiders. Onder niveau twee vallen kleine eigenaren en laaggeschoolden. Onder niveau één vallen de ongeschoolden. We duiden de opeenvolgende groepen ter wille van de eenvoud aan als elite, middenklasse, geschoolde arbeiders, laaggeschoolden en ongeschoolden. Vanwege hun gebondenheid aan de grond onderscheiden we de boeren als een afzonderlijke groep binnen de middenklasse. Vanwege de bijzondere positie van de mijnbouw in Limburg onderscheiden we binnen de groep van laaggeschoolden de mijnwerkers als afzonderlijke groep.

In tabel 1 (zie bijlage) zijn enkele kenmerken vermeld van het bestand van huwelijken waarmee wordt gewerkt. Het totale aantal huwelijken in de database is 187.582. De gemiddelde leeftijd van de bruidegoms was 31,0 jaar en die van de bruiden 28,2 jaar. Ruim de helft van de bruidegoms trouwde in z'n geboorteplaats en een op de tien kwam uit het buitenland. Een kwart van de bruidegoms was boer en 4,4 procent was mijnwerker.

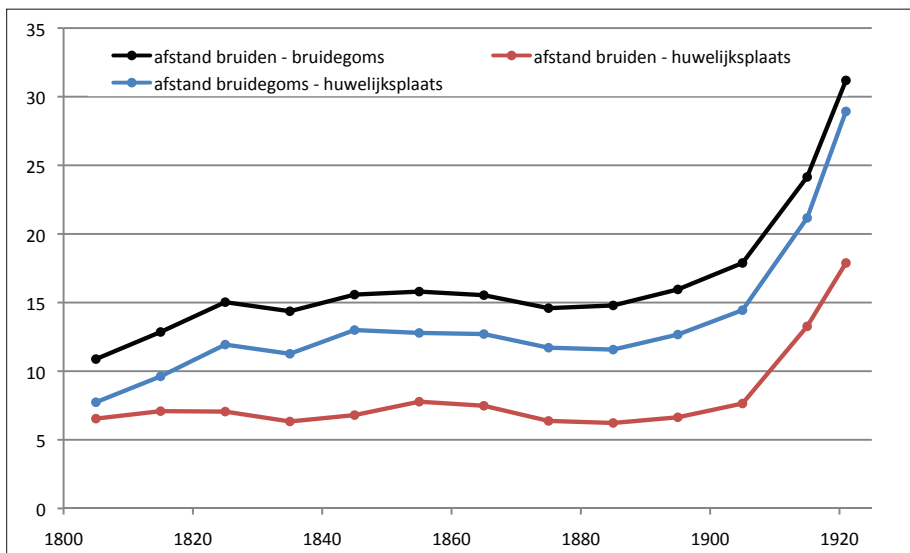
Resultaten

Uit de analyse van de afstand tussen de plaats van huwelijk en de geboorteplaatsen van huwelijkspartners in Limburg blijkt dat de geografische horizon van bruiden en bruidegoms die in Limburg trouwden lange tijd vrij beperkt bleef (grafiek 1). Gedurende vrijwel de hele negentiende eeuw trouwden bruiden gemiddeld minder dan 8 kilometer en bruidegoms minder dan 13 kilometer verwijderd van de plaats waar zij waren geboren. De gemiddelde afstand tussen de geboorteplaatsen van bruid en bruidegom was lange tijd niet meer dan 16 kilometer. In de eerste helft van de negentiende eeuw was er een lichte stijging, maar daarna nam de gemiddelde afstand weer iets af. De geografische horizon was daarmee beperkter dan in vele andere provincies: huwelijkspartners in Limburg waren in deze periode gemiddeld 2,5 tot 3 kilometer minder ver van

29 B. Van de Putte en A. Miles, 'A class scheme for historical occupational data. The analysis of marital mobility in industrial cities in 19th century Flanders and England', *Historical Methods* 38 (2005) 61-92.

elkaar geboren dan bijvoorbeeld in Gelderland, Groningen en Overijssel.³⁰ Vanaf omstreeks 1880 begon de geografische horizon van bruiden en bruidegoms ruimer te worden en aan het begin van de twintigste eeuw was die verruiming fors. Omstreeks 1920 was de afstand van de geboorteplaats van de bruid tot de huwelijksplaats gestegen tot gemiddeld bijna 18 kilometer en die van de bruidegom tot bijna 29 kilometer. Bruid en bruidegom waren toen gemiddeld ruim 31 kilometer bij elkaar vandaan geboren. Deze stijging vond later plaats, maar was groter dan in de eerder genoemde andere provincies.

De sterke lokale gerichtheid van de huwelijkspartners wordt bevestigd als we kijken naar het aandeel van bruiden en bruidegoms dat op zeer korte afstand van de plaats van het huwelijk is geboren (grafiek 2 en 3). Gedurende de hele negentiende eeuw was 65 procent van de bruidegoms en 74 procent van de bruiden geboren binnen een straal van 5 kilometer van de plaats waar men trouwde. Slechts 4 procent van de bruiden en 8 procent van de bruidegoms was meer dan 40 kilometer van de plaats van het huwelijk geboren. Het percentage voor mannen bleef vrij constant, maar voor vrouwen nam het aandeel geboren binnen een straal van 5 kilometer nog iets toe tot het begin van de twintigste eeuw. Dan begint het aandeel bruiden en bruidegoms geboren op meer dan 40 kilometer afstand van de huwelijksplaats te stijgen. Toch is omstreeks 1920 50 procent van de bruidegoms en 64 procent van de bruiden geboren binnen een straal van 5 kilometer van de plaats van huwelijk.

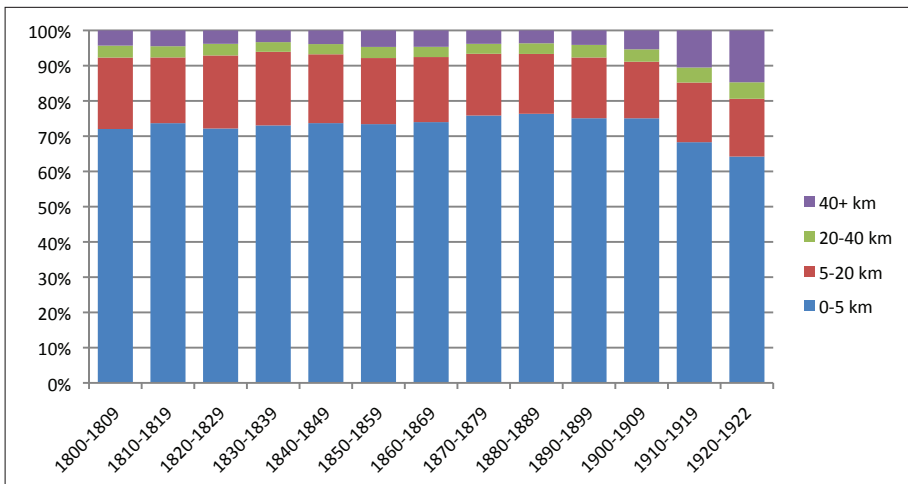

Grafiek 1. De gemiddelde afstand (in km) tussen de plaats van het huwelijk en de geboorteplaats van de huwelijkspartners gehuwd in Limburg, 1800-1922

30 P. Ekamper, F. van Poppel en K. Mandemakers, 'Widening horizons? The geography of the marriage market in nineteenth and early-twentieth century Netherlands', in: M. Gutmann, G. Deane, K. Sylvester en E. Merchant (eds.), *Navigating time and space in population studies* (New York 2011) 115-160.

Grafiek 2. Afstandsklasse van de plaats van huwelijk tot de geboorteplaats van bruidegoms gehuwd in Limburg, 1800-1922

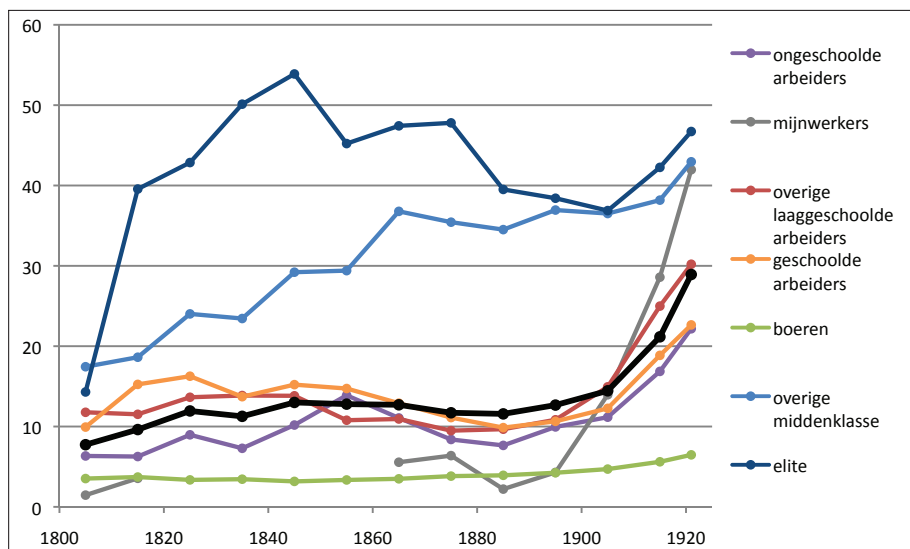
Grafiek 3. Afstandsklasse van de plaats van huwelijk tot de geboorteplaats van bruiden gehuwd in Limburg, 1800-1922

Verschillen per sociale klasse

Gemiddeld was de geografische horizon van de in Limburg gehuwde bruiden en bruidegoms dus lange tijd tamelijk beperkt, maar er waren daarin wel grote verschillen tussen de sociale klassen. Omdat de sociale klasse van de huwelijkspartners is vastgesteld aan de hand van het beroep van de bruidegom, beperken we ons hier tot de geografische afstand tussen de geboorte- en de huwelijksplaats van de bruidegoms. In het algemeen, dus niet alleen in Limburg, was de geo-

grafische horizon ruimer naarmate de huwelijkspartners tot een hogere sociale klasse behoorden. Daarop vormen de boeren dan weer een uitzondering. Zij waren bij uitstek zeer lokaal georiënteerd.³¹ Voor bruidegoms uit de elite was de afstand tussen hun geboorteplaats en de plaats van huwelijk gemiddeld 40 à 50 kilometer. Dit stond in sterk contrast tot de boeren: zij huwden op gemiddeld 4 kilometer afstand van hun geboorteplaats. In de loop van de negentiende eeuw worden de verschillen tussen de sociale klassen groter, maar bleven de boeren veel lokaler dan gemiddeld huwen. De overige middenklasse kenmerkte zich door een vrijwel voortdurende stijging van de afstand tussen geboorteplaats en plaats van huwelijk van gemiddeld ruim 17 kilometer in de periode 1800-1809 tot 43 kilometer in de periode 1920-1922.

Bij de onderscheiden groepen uit de arbeidersklasse waren de verschillen minder groot. De ongeschoolde arbeiders vonden hun huwelijkspartner over het algemeen iets dichterbij dan de (laag)geschoolde arbeiders. Voor deze groepen nam de gemiddelde afstand in de twintigste eeuw sterk toe. Daarbinnen verdienen de mijnwerkers apart aandacht. Tot halverwege de negentiende eeuw was de steenkoolmijnbouw in Limburg niet meer dan een randverschijnsel, maar met de groei van de mijnindustrie vanaf ca. 1900 kwamen in toenemende mate arbeiders uit andere Nederlandse provincies en het buitenland in de mijnbouw werken.³² Dit proces vertaalde zich ook in de herkomst van de in

Grafiek 4. Gemiddelde afstand (in km) tussen de plaats van het huwelijk en de geboorteplaats van bruidegoms gehuwd in Limburg naar sociale klasse in de periode 1800-1922

31 F. van Poppel, P. Ekamper en H. van Solinge, 'Farmer looking for a wife: marital behaviour of the farming population in nineteenth-century Netherlands', in: H. Moerbeek, A. Niehof en J. van Ophem (eds.), *Changing families and their lifestyles* (Wageningen 2007) 51-76.

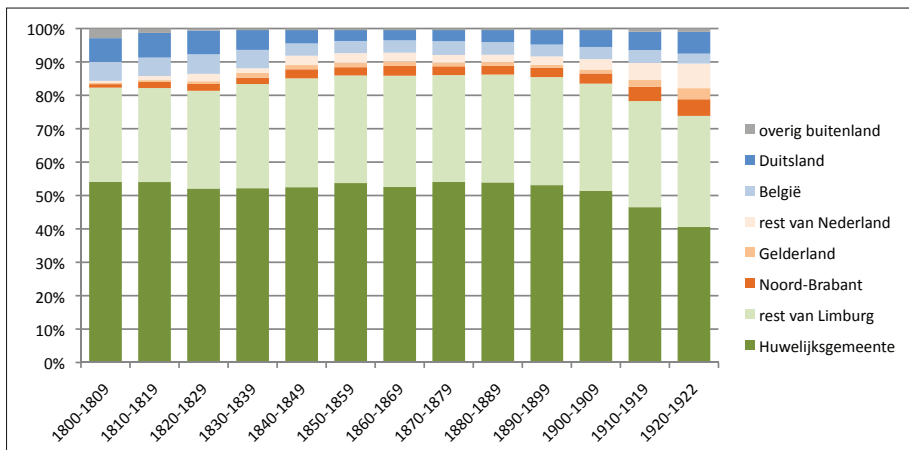
32 Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*.

Limburg getrouwde mijnwerkers (grafiek 4).³³ Terwijl de huwende mijnwerkers aan het eind van de negentiende eeuw gemiddeld minder dan 5 kilometer van hun plaats van huwelijk geboren waren, nam die afstand sinds het begin van de twintigste eeuw snel toe tot 42 kilometer omstreeks 1920.

Grensoverschrijdende huwelijken

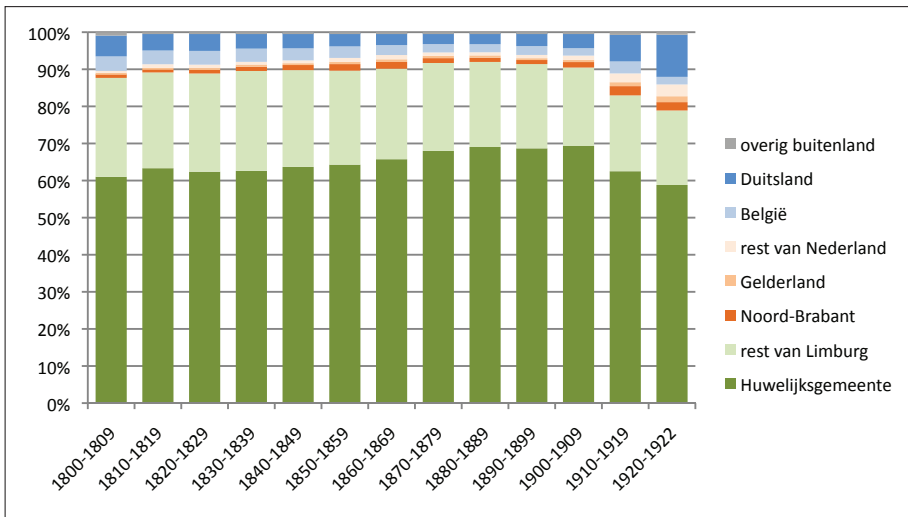
In hoeverre waren de huwelijkspartners in Limburg in de negentiende eeuw behalve zeer lokaal, ook vooral op de eigen provincie georiënteerd? Voor het beantwoorden van deze vraag gaan we uit van de huidige grenzen van de provincie. In de door ons onderzochte periode zijn die grenzen behoorlijk veranderd. De oostgrens van de provincie werd pas na de Franse tijd landsgrens tussen het toenmalige Verenigde Koninkrijk der Nederlanden en het Koninkrijk Pruisen. Limburg omvatte toen ook het huidige Belgisch-Limburg. In 1839 werd Limburg in een Belgisch en een Nederlands deel gesplitst. Doordat Limburg tot 1867 behalve van Nederland ook deel ging uitmaken van de Duitse Bond werd de oostgrens zowel een landsgrens van Nederland als een Duitse binnengrens. Uitgaande van de situatie aan het eind van de analyseperiode grensde bijna de helft van de toenmalige 121 gemeenten direct aan België en/of Duitsland en lagen vrijwel alle andere gemeenten op korte afstand van het buitenland.

In de grafieken 5 en 6 zien we niettemin dat de huwelijkspartners in hoge mate uit Limburg zelf afkomstig waren. Gedurende de negentiende eeuw was ruim 50 procent van de bruidegoms en 60 tot 70 procent van de bruiden geboren in de gemeente waar men huwde. Ruim 30 procent van de mannen en bijna 25 procent van de vrouwen was geboren in een andere Limburgse gemeente.

Grafiek 5. *Geboorteregio van bruidegoms gehuwd in Limburg, 1800-1922*

33 In de eerste twee decennia van de negentiende eeuw huwden er ca. 160 mijnwerkers, maar in de daaropvolgende vier decennia zijn het totaal minder dan tien. In de periode 1860-1869 begint de groei met ca. 80 huwelijkssluitingen, een aantal dat daarna ongeveer ieder decennium verdubbelt.

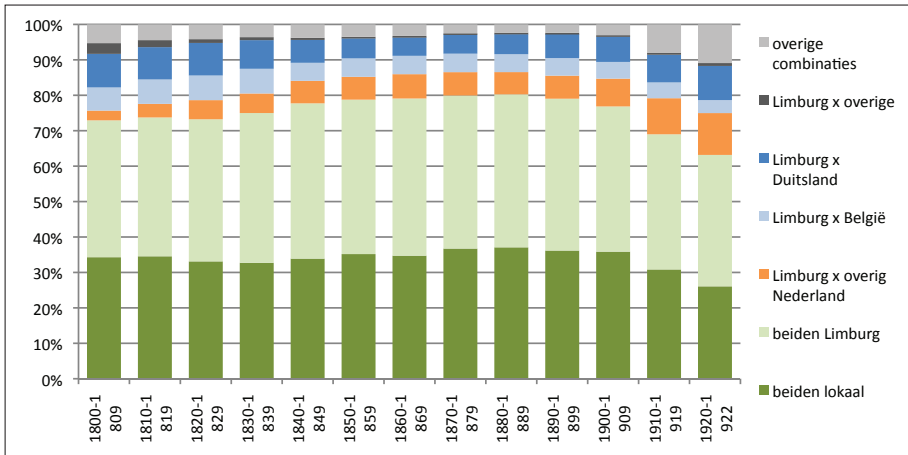

Grafiek 6. Geboorteregio van bruiden gehuwd in Limburg, 1800-1922

Het aandeel van de bruiden dat was geboren op Belgisch en Duits grondgebied (volgens de hedendaagse grenzen) halveerde in de negentiende eeuw van bijna 10 tot ruim 5 procent. Vanaf de periode 1910-1919 nam het aandeel bruiden geboren in Duitsland weer toe. Het aandeel van in Duitsland en België geboren bruidegoms is het hoogst in het begin van de negentiende eeuw (respectievelijk 7 en 6 procent). Tussen de perioden 1830-1839 en 1840-1849 daalde dat met 30 procent, terwijl het aandeel bruidegoms uit de rest van Nederland verdubbelde. Hier ligt een verband met de afscheiding van België voor de hand.

Gedurende de negentiende eeuw werd ongeveer een derde van de huwelijken gesloten tussen partners die beiden waren geboren in de gemeente waar het huwelijk plaatsvond (grafiek 7). Ruim 40 procent vond plaats tussen partners die niet in dezelfde gemeente, maar wel in Limburg waren geboren. Samen was dat 73 procent van de huwelijken in het begin van de negentiende eeuw, oplopend tot 80 procent aan het eind van die eeuw. Het al betrekkelijk geringe aandeel van gemengde Nederlands-Belgische huwelijken daalde in de periode 1840-1849 eerst met een sprongetje en daarna geleidelijk. Het iets hogere aandeel gemengde Nederlands-Duitse huwelijken daalde eerst, om vanaf de periode 1860-1869 weer te stijgen tot het niveau van het begin van de negentiende eeuw. Het aandeel van de huwelijken tussen Limburgers en andere Nederlanders nam over de gehele periode geleidelijk toe. Uit het onderzoek van Rutten naar grensoverschrijdende huwelijken in Maastricht blijkt dat het aandeel van lokale huwelijken in Maastricht tot 1830 vergelijkbaar was met dat in de provincie als geheel. Daarna groeide dit aandeel gestaag tot bijna 60 procent aan het begin van de twintigste eeuw: 'Tussen 1830 en 1910 werd het een stad van, voor en door Maastrichtenaren'.³⁴ Het aandeel van gemengde Nederlands-Belgische

34 Rutten, 'Twee nationaliteiten op één kussen'.

Grafiek 7. *Huwelijken naar combinaties van geboorteregio's van huwelijkspartners gehuwd in Limburg, 1800-1922*

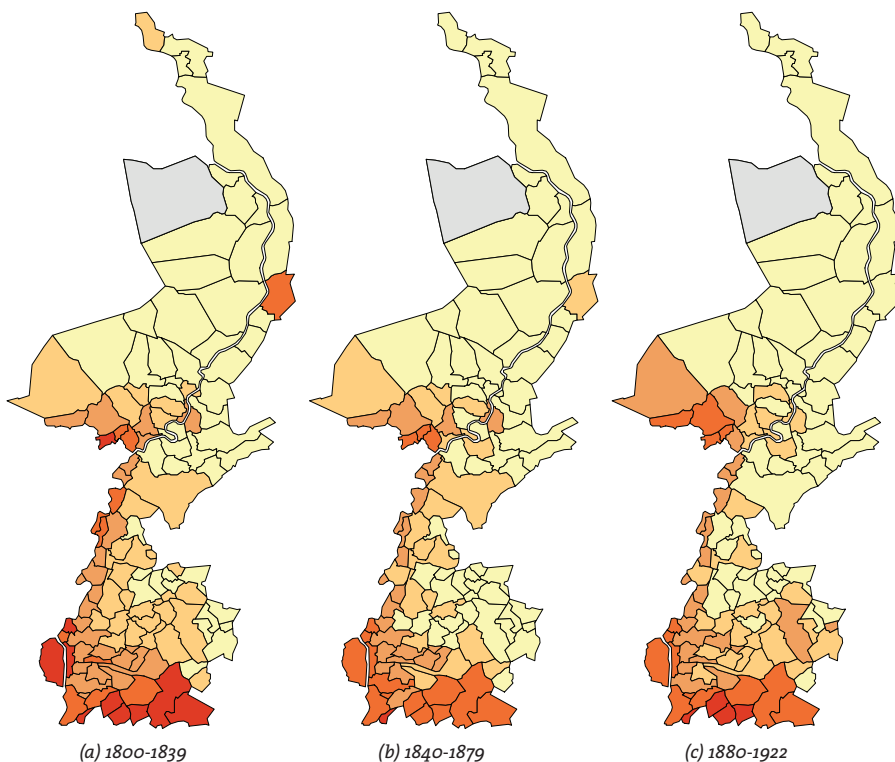
huwelijken was in Maastricht weliswaar ruim twee keer zo hoog als in de hele provincie, maar kende dezelfde dalende trend als in de rest van de provincie.

Verschillen tussen gemeenten

In hoeverre waren er binnen de provincie verschillen met betrekking tot de geografische horizon van huwelijkspartners? In de kaarten 1a-c is het percentage in België geboren bruidegoms per gemeente van huwelijkssluiting weergegeven voor de perioden 1800-1839, 1840-1879 en 1880-1922. Voor alle kaarten zijn de gegevens ingedeeld volgens de gemeentelijke indeling van 1922.³⁵ We beperken ons om de al eerder genoemde redenen tot de bruidegoms. Over de periode 1800-1839 was het percentage Belgische bruidegoms in de provincie iets minder dan 5 procent. Zoals te verwachten was dit percentage het hoogst in de direct aan België grenzende gemeenten. Slenaken springt er uit met 24 procent, gevolgd door Noorbeek met 18 en Mesch met 17 procent. In Maastricht was dit bijna 13 procent. Daarnaast vallen de ruim 6 procent Belgen in garnizoensstad Venlo op.

In de daaropvolgende periode 1840-1879 is het percentage in België geboren bruidegoms in Limburg gedaald tot ruim 3 procent. In alle gemeenten met een substantieel aantal Belgische bruidegoms daalde het percentage Belgen fors. Mesch heeft nu met bijna 15 procent het hoogste aandeel. In Maastricht is het gedaald tot circa 10 procent en in Venlo, met de relatief grootste daling, tot onder de 2 procent. Het regionale patroon veranderde echter nauwelijks. In de laatste

35 Voor de kaarten is gebruikgemaakt van de volgende bronnen: Belgisch-Limburg en Luik per gemeente in 1922: LOKSTAT – Historische Databank van Lokale Statistieken (Eric Vanhaute en Sven Vrielinck/ Universiteit Gent); Duitsland naar *Regierungsbezirk* in 1875: Population History GIS Collection (Sebastian Klüsener/MPIDR); Nederland per gemeente in 1922: NLGis shapefiles 1812-1997 (Onno Boonstra/Radboud Universiteit). De auteurs danken Sebastian Klüsener en Sven Vrielinck voor het beschikbaar stellen van hun historische kaarten van respectievelijk Duitsland en de Belgische provincies Limburg en Luik.

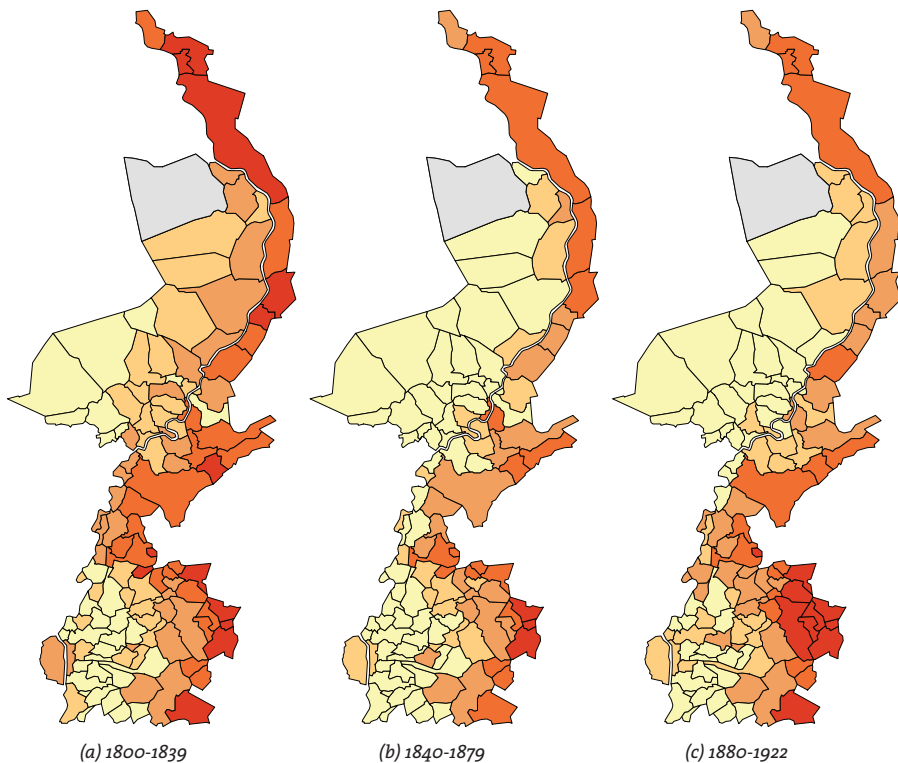

Kaart 1. Percentage in België geboren bruidegoms per gemeente van huwelijkssluiting*, 1800-1922.

* conform gemeentelijke indeling in 1922

periode, 1880-1922, lag het aandeel Belgen nog iets lager op 3 procent. In sommige gebieden is het aandeel Belgen echter weer terug op het eerdere niveau of soms zelfs hoger, met name in de aan België grenzende Midden-Limburgse gemeenten ten westen van de Maas en de aan de zuidgrens gelegen Zuid-Limburgse gemeenten. Noorbeek springt er nu uit met bijna 19 procent. Door de opkomst van de mijnbouw neemt het aandeel Belgen ook in de mijnstreek toe, hoewel het percentage Belgen wel bescheiden blijft (minder dan 4 procent). In Maastricht was het percentage Belgische bruidegoms echter gedaald tot ruim 6 procent en in Venlo tot ruim 1 procent.

Een vergelijkbare ontwikkeling zien we voor het aandeel Duitse bruidegoms. In de kaarten 2a-c staat het percentage in Duitsland geboren bruidegoms per gemeente van huwelijkssluiting weergegeven. In periode 1800-1839 was dat in Limburg als geheel bijna 6 procent, en, zoals te verwachten, wederom het hoogst in de grensstreek met Duitsland. Het hoogste aandeel Duitse bruidegoms vinden we in de periode 1800-1839 in Ubach over Worms (23 procent), Munstergeleen (22 procent) en Eijgelshoven (21 procent). In de periode 1840-1879 is het aandeel Duitse bruidegoms, net als het Belgische, sterk gedaald tot 3,5

Kaart 2. Percentage in Duitsland geboren bruidegoms per gemeente van huwelijksluiting*, 1800-1922.
* conform gemeentelijke indeling in 1922

procent. In de Oostelijke Mijnstreek blijft het aandeel Duitsers echter relatief hoog: Ubach over Worms (26 procent), Kerkrade (15 procent) en Eijgelshoven (12 procent) springen eruit. In de periode 1880-1922 kwam het aandeel in Duitsland geboren bruidegoms bijna terug op het niveau van 1800-1839. In de noordelijke grensstreek bleef het aandeel Duitse bruidegoms echter dalen. Door de opkomst van de mijnbouw nam het aandeel Duitse bruidegoms met name in de mijnstreek sterk toe. Het hoogste aandeel Duitse bruidegoms vinden we in de periode 1880-1922 in Kerkrade (22 procent), Ubach over Worms (18 procent) en Brunssum (18 procent). In Brunssum, Heerlen en Schaesberg was het aandeel Duitsers bijna verdrievoudigd ten opzichte van het begin van de negentiende eeuw. In vergelijking met een aantal andere eerdergenoemde Nederlandse provincies waarvoor vergelijkbare gegevens beschikbaar zijn, was het percentage in het buitenland geboren bruidegoms in Limburg hoog.³⁶

Terwijl dus in het algemeen de oriëntatie op België en Duitsland in de loop van de negentiende eeuw afnam, is die op de aangrenzende Nederlandse provincies en de rest van Nederland toegenomen. In de periode 1800-1839 bleef

36 Ekamper, Van Poppel en Mandemakers, 'Widening horizons?.'

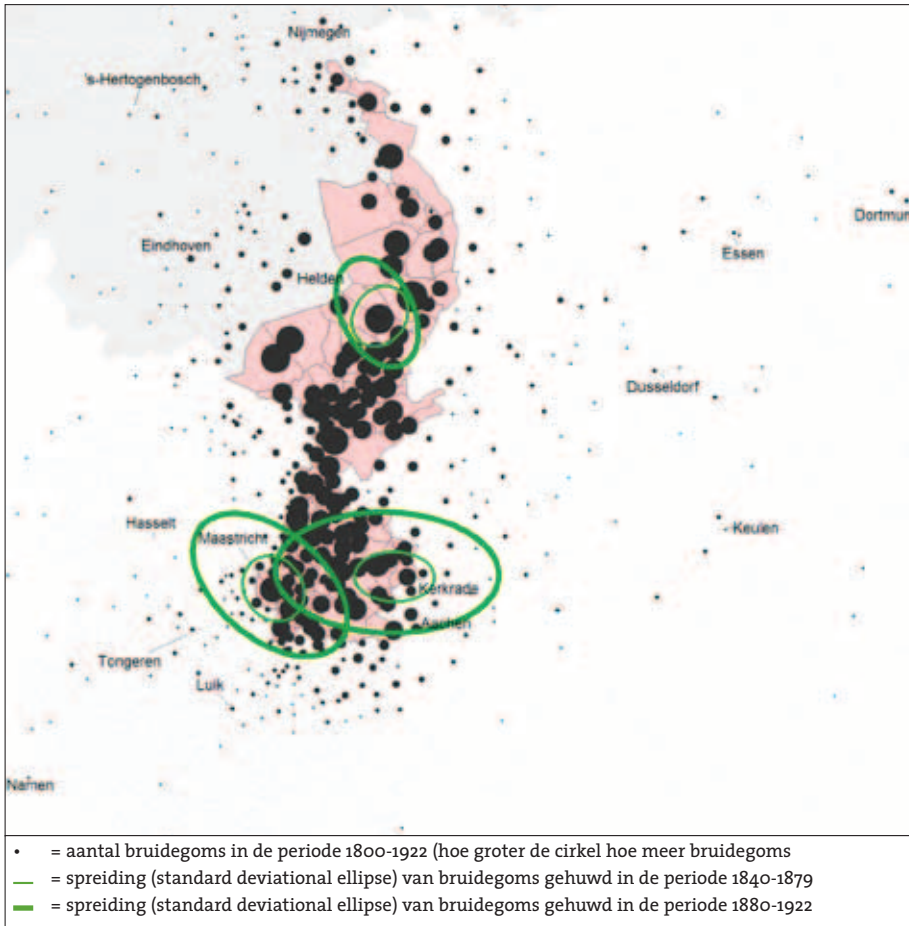
het provincieoverschrijdend huwelijksgedrag beperkt tot partners uit Noord-Brabant, vooral in Mook en Middelaar (10 procent) en de direct aan Noord-Brabant grenzende gemeenten ten westen van de Maas, zoals Wanssum (16 procent) en Meijel (14 procent). In de loop der tijd breidde deze oriëntatie op Brabant zich uit tot Gennep, Bergen en Venlo ten oosten van de Maas, en in mindere mate de mijnstreek. Gelderland was vooral belangrijk voor de enige aangrenzende Limburgse gemeente Mook en Middelaar, waar 17 procent (1800-1839) oplopend tot 20 procent (1880-1922), van de bruidegoms was geboren in Gelderland. Ook in de nabijgelegen gemeenten Gennep en Ottersum kwam een redelijk deel van de bruidegoms uit Gelderland. In de laatste periode gold dit ook voor de mijnstreek.

Van alle bruidegoms in Limburg was in de periode 1800-1839 ongeveer 1 procent elders in Nederland geboren. Zij waren vooral geconcentreerd in Maastricht en Venlo, en in mindere mate in het uiterste noorden van de provincie (Mook en Middelaar en Gennep). In de periode 1880-1922 was hun aandeel gestegen tot bijna 3 procent, met een concentratie in de mijnstreek. In de mijn gemeenten Brunssum, Heerlen en Hoensbroek was het aandeel van elders in Nederland geboren bruidegoms opgelopen tot 10 à 12 procent.

Verschuivende geografische horizon

Uit een eerdere studie naar de geografische herkomst van huwelijkspartners in de provincies Gelderland, Groningen, Limburg, Overijssel en Zeeland bleek dat daarin in de loop van de negentiende eeuw overal een verschuiving plaatsvond in de richting van het westen van Nederland.³⁷ Het totaalbeeld voor een provincie ontleemt echter het zicht op mogelijke lokale verschillen. Voor een drietal Limburgse gemeenten analyseren we daarom (de verandering in) de ruimtelijk oriëntatie met behulp van geostatistische maten. We hebben hiervoor drie zeer verschillende plaatsen genomen: de agrarische gemeente Helden, de mijnbouwgemeente Kerkrade, en het verstedelijkte Maastricht. Als belangrijkste maat hanteren we de zogenaamde *standard deviational ellipse*, die zowel de mate van spreiding als de richting van die spreiding uitdrukt voor een verzameling van geografische punten, gebaseerd op de geboortelocaties en het bijbehorende aantal bruidegoms. We beperken ons tot de boeren en laaggeschoolde arbeiders (inclusief mijnwerkers). In kaart 3 zijn alle in de periode 1800-1922 in Limburg gehuwde boeren weergegeven per geboorteplaats met een proportionele cirkel (hoe meer bruidegoms, hoe groter de cirkel). De ellipsen geven weer hoe de ruimtelijke spreiding van de geboorteplaatsen was van de in de gemeenten Helden, Kerkrade en Maastricht gehuwde boeren voor respectievelijk de perioden 1840-1879 en 1880-1922. Iedere ellips begrenst het gebied waarbinnen 67 procent van de bruidegoms in de betreffende gemeente en periode is geboren. Als alle bruidegoms in de gemeente zelf waren geboren, zou de ellips worden gereduceerd tot één punt (de locatie van de gemeente zelf). Uit kaart 3 blijkt

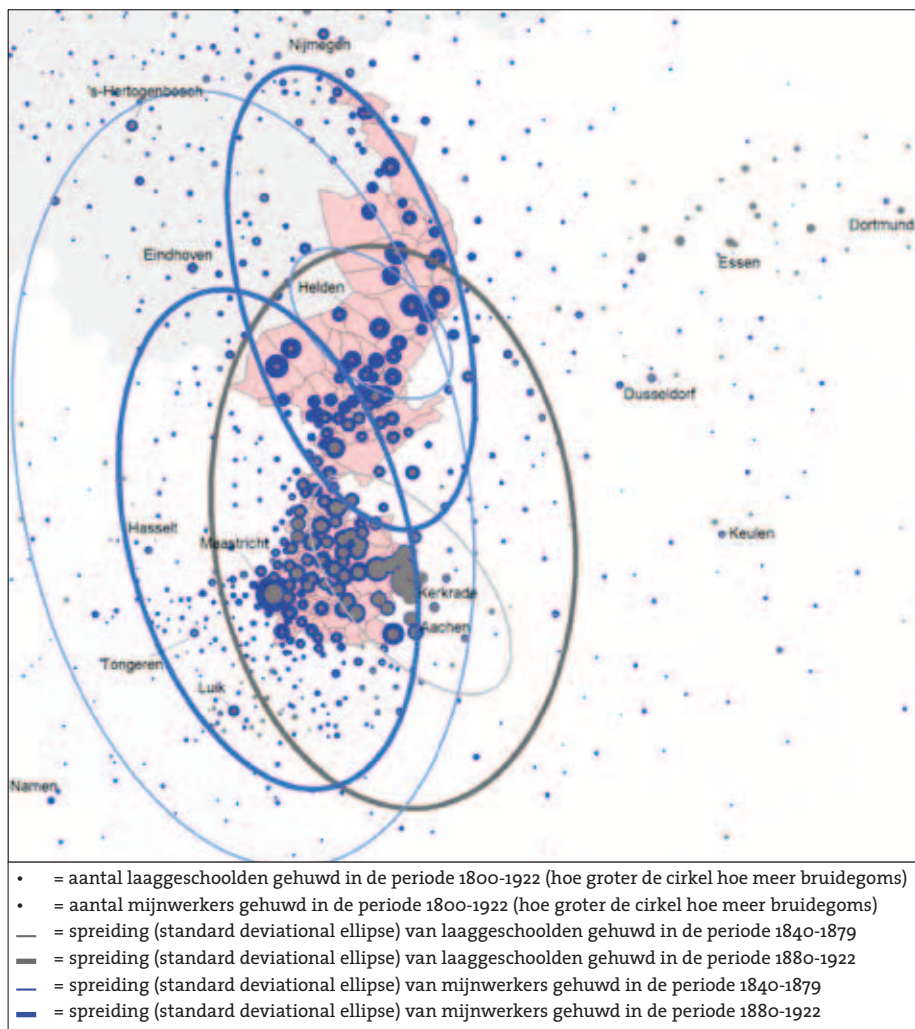
37 *Ibidem*.

Kaart 3. Geografische spreiding van de geboorteplaatsen van boeren gehuwd in Limburg in de periode 1800-1922 en de verandering van de spreiding van boeren gehuwd in Helden, Kerkrade en Maastricht in de perioden 1840-1879 en 1880-1922

dat de geografische spreiding in de periode 1840-1879 in alle drie de gemeenten beperkt bleef tot slechts enkele kilometers. In de periode 1880-1922 was de ruimtelijke spreiding in alle gemeenten groter geworden: de ellips is toegenomen met een factor 2,5 in Helden, 4,9 in Maastricht en 6,8 in Kerkrade. De oriëntatie is in Helden en Maastricht vooral in noordwestelijke en zuidoostelijke richting toegenomen; in Kerkrade vooral in westelijke en iets minder mate oostelijke richting. De ruimtelijke spreiding blijft echter ook in deze laatste periode beperkt als we die vergelijken met andere sociale klassen.

In kaart 4 zien we de ruimtelijke spreiding van de herkomst van de laaggeschoolde bruidegoms in Helden en Maastricht, en specifiek de mijnwerkers in Kerkrade. Hoewel relatief beperkt, was die in de periode 1840-1879 in Helden en

Kaart 4. Geografische spreiding van de geboorteplaatsen van laaggeschoolden gehuwd in Limburg in de periode 1800-1922 en de verandering van de spreiding van laaggeschoolden gehuwd in Helden en Maastricht en mijnwerkers gehuwd in Kerkrade in de perioden 1840-1879 en 1880-1922

Kerkrade al groter dan voor de boeren in de latere periode. In de periode 1880-1922 nam die spreiding sterk toe: in Helden met een factor 4,9 en in Kerkrade met een factor 6,7. Opmerkelijk is dat de aanvankelijk veel grotere ruimtelijke spreiding van de in Maastricht gehuwde laaggeschoolden met een factor 2,5 is afgenomen. Dit is echter wel in lijn met de eerder geschetste toegenomen lokale oriëntatie van Maastricht. De richting van de spreiding is overwegend noordwestelijk. In Kerkrade is dit iets minder door het aantrekkende effect van de Duitse mijngebieden.

Conclusie

In dit artikel hebben we een analyse uitgevoerd van de ruimtelijke en temporele veranderingen in de geografische afstand tussen de geboorteplaatsen van bruidegoms en de plaats van het huwelijk in Limburg in de periode 1800-1922. Daaruit blijkt dat huwelijkspartners in Limburg sterk lokaal waren georiënteerd. De afstand tussen de geboorteplaatsen van bruid en bruidegom blijft gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw vrij beperkt en begint pas aan het eind van die eeuw te stijgen. Limburg blijft daarbij achter bij andere delen van Nederland. Het overgrote deel van de bruiden en bruidegoms vond een partner binnen een straal van 5 kilometer van de huwelijksplaats. Pas in de twintigste eeuw gaat die afstand toenemen, later dan in andere provincies, maar wel tot een hoger niveau. Toch is ook omstreeks 1920 nog steeds 50 procent van de bruidegoms en 64 procent van de bruiden geboren binnen een straal van 5 kilometer van de plaats van het huwelijk. Wel waren er grote verschillen tussen sociale klassen. In het algemeen was de afstand tussen de geboorte- en huwelijksplaatsen groter naarmate de sociale klasse hoger was. Uitzondering waren de boeren. Zij waren en bleven sterk lokaal georiënteerd en vonden hun huwelijkspartner betrekkelijk dicht in de buurt. Een andere opmerkelijke groep waren de mijnwerkers. Aan het eind van de negentiende eeuw waren die gemiddeld minder dan 5 kilometer van hun plaats van huwelijk geboren, maar vanaf het begin twintigste eeuw nam die afstand snel toe tot 42 kilometer omstreeks 1920. De exploitatie van de mijnen leidde ertoe dat de bewoners zich geografisch gezien veel ruimer gingen oriënteren, zowel op de rest van Nederland als op het buitenland, met name Duitsland.

Hoewel Limburg sterk op de eigen provincie was gericht, kwam in het begin van de negentiende eeuw een substantieel deel van de bruidegoms uit het aangrenzende buitenland. Dit gold vooral voor de grensgemeenten. In de loop van de negentiende eeuw nam het aandeel Belgische en Duitse bruidegoms echter af. De staatkundige veranderingen door de scheiding met België hadden daarbij een versterkend effect. De beëindiging van het lidmaatschap van de Duitse Bond maakte geen verschil. Na de scheiding met België nam de oriëntatie op de rest van Nederland toe. Lange tijd bleef het aandeel van elders in Nederland geboren bruidegoms echter beperkt, ook dat uit het aangrenzende Noord-Brabant en Gelderland. Alleen in de direct aan Noord-Brabant en Gelderland grenzende gemeenten huwden substantiële percentages bruidegoms uit die provincies. Ook in de garnizoenssteden was het aandeel niet-Limburgse Nederlanders groter, vooral na de afscheiding van België, toen de Belgische militairen werden vervangen door Nederlandse. Pas in de twintigste eeuw was er, met de opkomst van de mijnbouwindustrie, een sterke toename van elders in Nederland geboren bruidegoms.

In het algemeen was de verruiming van de geografische horizon in Nederland in de begin van de twintigste eeuw vooral te danken aan de verbetering van de transportmogelijkheden en nieuwe communicatiemiddelen. Bovendien stegen

de inkomens, waardoor meer mensen toegang kregen tot deze verkeers- en communicatiemiddelen. Nederland werd in cultureel opzicht meer een eenheid. Lokale dialecten, klederdracht, gewoonten en gebruiken werden minder belangrijk. De groei en modernisering van de economie bevorderde uitwisseling van arbeid en kapitaal, waardoor lokale economische grenzen verdwenen. De veranderingen voltrokken zich echter niet in alle sociale klassen en regio's even snel. Boeren hielden langer vast aan het oude huwelijkspatroon dan andere bevolkingsgroepen. In Limburg voltrokken de veranderingen zich minder snel dan in andere provincies, maar werden ze door de opkomst van de mijnbouw-industrie wel extra gestimuleerd.

Bijlage

	Aantal	Percentage
Totaal	187.582	100,0
Jaar van huwelijk		
1800-1809	9.237	4,9
1810-1819	11.292	6,0
1820-1829	11.721	6,2
1830-1839	12.522	6,7
1840-1849	12.822	6,8
1850-1859	13.535	7,2
1860-1869	14.509	7,7
1870-1879	15.438	8,2
1880-1889	14.109	7,5
1890-1899	16.654	8,9
1900-1909	20.181	10,8
1910-1919	24.249	12,9
1920-1922	11.313	6,0
Geboorteregio bruidegom		
Huwelijksgemeente	96.052	51,2
Elders in Limburg	59.118	31,5
Elders in Nederland	13.335	7,1
Buitenland	18.400	9,8
Onbekend	677	0,4
Sociale klasse		
Elite	4.327	2,3
Middenklasse, waarvan		
boeren	46.284	24,7
overige	19.999	10,7
Geschoolde arbeiders	38.325	20,4
Laaggeschoolde arbeiders, waarvan		
mijnwerkers	8.275	4,4
overige	30.199	16,1
Ongeschoolde arbeiders	35.367	18,9
Onbekend	4.737	2,5
Gemiddelde huwelijksleeftijd		
Bruiden	28,2 (SD 7,2)	
Bruidgom	31,0 (SD 8,3)	

Tabel 1. *Het aantal huwelijken in Limburg per tienjaarlijkse periode, geboorteregio en sociale klasse van de bruidegom, en de gemiddelde huwelijksleeftijd, 1800-1922*

Bron: GENLIAS.

Portret van F.H. Fentener van Vlissingen, ca. 1933. Uit: Arie van der Zwan, Hij overwon iedereen op een vrouw na. F.H. Fentener van Vlissingen 1882-1962 (Amsterdam 2006).

Eva-Maria Roelevink

Een Nederlandse steenkolenmijn op Duitse bodem: de Steenkolen Handels-Vereeniging verwerft de mijn Sophia-Jacoba te Hüchelhoven (1917)

In 1917 verwierf de Steenkolen Handels-Vereeniging (SHV) een mijnbedrijf in aanbouw. De schachten waren op dat moment nog niet volledig afgediept. Dit op Duits grondgebied in het Akense kolendistrict bij Hüchelhoven gelegen bedrijf,¹ was in de jaren daarvoor ontwikkeld door mijnbouw pionier Friedrich Honigmann, met kapitaal dat hij in 1908 had verworven uit de verkoop van de Oranje-Nassau Mijnen in Heerlen aan de Franse staalondernemer De Wendel.² Het bedrijf, later Sophia-Jacoba genaamd, werd na 1917 door de SHV opgebouwd en aanzienlijk uitgebreid. In het licht van de in deze oorlogstijd in Duitsland opkomende wens tot socialisatie van het bedrijfsleven, met name van de kolenindustrie,³ en van de grote economische onzekerheid in deze periode, moet deze investering van de SHV als buitengewoon risicovol worden beschouwd. Waarom kocht de SHV in 1917 de Sophia-Jacoba desondanks aan? De investering van de SHV wordt door verschillende auteurs als een soort patriottische daad van de onderneming gekwalificeerd.⁴ Volgens Wennekes bijvoorbeeld, was er gedurende de Eerste Wereldoorlog in Nederland een zo grote kolennood ontstaan, dat de toenmalige directeur van de SHV, Frits H. Fentener van Vlissingen, de Nederlandse kolenvoorziening door de aankoop van een eigen mijn veilig wilde stellen.⁵ Eenzelfde redenering vinden we bij Frey, die toevoegt dat de Sophia-Jacoba met dit doel in korte tijd op een productievolume van 2,5 tot 3 miljoen ton zou moeten worden gebracht.⁶

Uit bedrijfshistorisch oogpunt kan het een en ander tegen de veronderstelde vaderlandslievendheid van deze daad worden ingebracht. Vooral tegen de achtergrond van de sterke groei van de kolenproductie in de Limburgse mijnstreek⁷ lijkt deze these weinig waarschijnlijk. De nettoproductie van de totale

1 Hüchelhoven ligt ten zuidoosten van Roermond, niet ver van Heinsberg.

2 Zie: Annelen Kranefuss, 'Industriepionier in unserer Heimat. Friedrich Honigmann und die Entstehung von Sophia-Jacoba', *Heimatkalender des Kreises Heinsberg* (1975) 25-40.

3 P. Wulf, 'Die Auseinandersetzung in die Sozialisierung der Kohle in Deutschland 1920/21', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 25 (1977) 46 e.v.

4 W. Wennekes, 'Frits Fentener van Vlissingen (1882 – 1962)', in: *idem, De Aartsvaders. Grondleggers van het Nederlandse bedrijfsleven* (Den Haag⁴ 1994) 512; M. Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande. Ein neutrales Land im politischen und wirtschaftlichen Kalkül der Kriegsgegner* (Berlijn 1998) 327. Volgens Frey geschiedde de aankoop op initiatief van A. Kröller. Daarvoor kon geen bewijs worden gevonden. Ook het gedenkboek van de SHV uit 1956 noemt als motief voor de verwerving van het bedrijf de kolenschaarste: Steenkolen Handelsvereniging, *Logboek SHV 1896–1956. Speciaal Nummer van Het Logboek, personeels-organ der SHV en gelieerde ondernemingen*, samengesteld door de redactie van *Het Logboek* [auteur C.A. Schilp] (Utrecht 1956) 16. In dezelfde trant ook: F. Schunder, *Geschichte des Aachener Steinkohlenbergbaus* (Essen 1968) 255.

5 Wennekes, 'Fentener van Vlissingen', 512.

6 Frey, *Erste Weltkrieg*, 327. Deze productieomvang werd door Sophia-Jacoba pas in de jaren 1960 bereikt.

7 C.E.P.M. Raedts, *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg* (Assen 1974) 154 e.v.

Limburgse mijnindustrie lag in 1908 nog onder de miljoen ton, maar in de periode tot 1918 werd de productie in Limburg tot 3,4 miljoen ton opgevoerd.⁸ Vooral de groei van Staatsmijnen veroorzaakte een expansieve ontwikkeling van de Limburgse mijnstreek, meer nog dan die van de particuliere mijnen. Door die groei was Zuid-Limburg al gauw in staat te voorzien in de Nederlandse vraag naar steenkool. Ook de beoordeling van de ontwikkeling van de kolenmijnbouw in Limburg door de SHV zelf past niet goed in de legende. In het jaarverslag van de SHV over 1914/15 wordt opgemerkt: 'Ook in de toekomst zal ongetwijfeld een van de schadelijkste gevolgen van de oorlog blijken te zijn dat de Limburgse kolen thans in zulke absoluut ongekende omvang hier te land vaste voet hebben kunnen krijgen'.⁹ In zoverre lijkt het vermoeden gerechtvaardigd dat de investering in de Sophia-Jacoba een andere achtergrond had dan de voorziening in de nationale kolenbehoefte.

Om de aankoop van de Sophia-Jacoba te verklaren is het nodig nader in te gaan op de aard van de Steenkolen Handels-Vereeniging. Tot aan de verwerving van de Sophia-Jacoba in 1917 was de SHV een zuivere transport- en handelonderneming en de grootste kolenimporteur van Nederland. Met uitzondering van de periode van de Eerste Wereldoorlog handelde het bedrijf uitsluitend in Duitse kolen uit het Ruhrgebied. Meer nog: vanwege de exclusieve band met het *Rheinisch-Westfälische Kohlen-Syndikat* (RWKS), het machtige Duitse samenwerkingsverband van het overgrote deel van de steenkoolproducenten in het Ruhrgebied, was het de SHV verboden andere steenkool te verhandelen, bijvoorbeeld Nederlandse of Britse. Sinds de oprichting van de SHV in 1896 was het bedrijf een *Syndikatshandelsgesellschaft* van het RWKS. Het grote maatschappelijke gewicht van de SHV werd bepaald door de import van steenkool uit het Ruhrgebied, niet van kolen in het algemeen. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog werd de kolenbehoefte op de Nederlandse markt voor bijna 80 procent gedekt door via de SHV ingevoerde Ruhrkolen.¹⁰

Het RWKS liet de SHV bij de bediening van die markt niet vrij, maar had de SHV aan een strikte regelgeving gebonden. Onderdeel van deze door het RWKS opgelegde regelgeving was dat de SHV in geen geval onafhankelijk van het kolensyndicaat investeringsbeslissingen mocht nemen. De veronderstelling dat de RWKS in 1917 toestemming had gegeven voor de aankoop van de Sophia-Jacoba is echter meer dan onwaarschijnlijk, omdat het Akense mijngebied buiten de zeggenschap van het RWKS viel en de Akense ondernemingen zich niet door het *Ruhrsyndikat* lieten aansturen of inperken.¹¹ Bovendien werd de SHV door deze investering zelf kolenproducent en werd het van een afhankelijke en aan het syndicaat ondergeschikte handelaar tot onafhankelijke producent

8 Zie: *Rapport van de Staatscommissie, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 26 November 1946* 2dlm. ('s-Gravenhage 1948) 166 e.v.

9 Steenkolen Handels-Vereeniging (SHV), Centraal Archief (SHVCA), inv.nr. 3775, Jaarverslag SHV 1914/15, 3.

10 *Ibidem*, inv.nr. 3774: Jaarverslag SHV 1913/14.

11 V. Muthesius, *Ruhrkohle 1893-1943. Aus der Geschichte des Rheinisch-Westfälischen Kohlensyndikats* (Essen 1943) 232.

van het 'zwarte zilver'.¹² Deze speciale verhouding tussen de SHV en het RWKS maakt de investering nog onwaarschijnlijker en raadselachtiger dan het risicovolle tijdstip ervan.

Om meer over de achtergrond van de aankoop van de Sophia-Jacoba te weten te komen en de motieven voor deze investering te begrijpen is onderzoek gedaan naar de achterliggende belangen in de archieven van de SHV,¹³ het bedrijf Sophia-Jacoba,¹⁴ en het RWKS.¹⁵ Allereerst is het noodzakelijk duidelijkheid te verschaffen over de positie van het RWKS en over de centrale functies van dit syndicaat sinds de oprichting in 1893. Daarna volgt een chronologische uiteenzetting over de ontwikkeling van de Nederlandse steenkolenmarkt, waarbij speciale aandacht zal uitgaan naar de rol van de SHV en Staatsmijnen. Pas na de behandeling van deze dynamische omstandigheden, in feite de ontstaansvoorwaarden, kunnen conclusies worden getrokken over de motieven voor de verwerving van de Sophia-Jacoba.¹⁶

Het Rheinisch-Westfälische Kohlen-Syndikat

Anders dan het principieel liberale en op vrijhandel gebaseerde Nederlandse economische bestel,¹⁷ ontwikkelde de Duitse economie zich sinds de keizertijd tot een 'kartellenland'.¹⁸ De Duitse economie werd in toenemende mate vormgegeven door de opkomende kartelbeweging, die het organisatorisch kader van de economie tot 1945 op beslissende wijze zou beïnvloeden. Ook de kolenmijn-

12 De term 'zwart zilver' is ontleend aan de titel van de bedrijfsgeschiedenis van de Sophia-Jacoba: M. Farrenkopf en St. Przigoda, *Schwarzes Silber. Die Geschichte des Steinkohlenbergwerkes Sophia-Jacoba* [hrsg. von der Sophia-Jacoba GmbH] (Hückelhoven 1997). In dit kader is het oordeel over de SHV van industrieel Fritz Thyssen interessant: 'Diese Steinkohlen-Handelsvereinigung [SHV] ist für alle Kohlenhandelsgesellschaften ein Schlaraffenland. In dieses Schlaraffenland ist bisher das Auge eines Unbefugten noch nie eingedrungen', in: BBA 33/64: RWKS, Beiratssitzungen des Syndikats 1911, z.p.; zie ook: Schunder, *Geschichte des Aachener Steinkohlenbergbaus*, 260, en Muthesius, *Ruhrkohle*, 232 e.v.

13 SHV-Holdings NV, Utrecht, Historisch bedrijfsarchief van de Steenkolen Handels-Vereeniging [SHVCA]. De auteur dankt J. van Klink, die een archiefverblijf in Utrecht heeft mogelijk gemaakt en haar waar mogelijk ondersteund heeft.

14 Bergbauarchiv im Montanhistorischen Dokumentationszentrum beim Deutschen Bergbaumuseum Bochum [BBA] 175: Sophia-Jacoba GmbH, Hückelhoven (Rheinland).

15 Zie met name: BBA 33: Rheinisch-Westfälisches Kohlen-Syndikat, Essen. Zie ook: Regionaal Historisch Centrum Limburg [RHCL], DSM 17.26: archief Staatsmijnen.

16 Over de gevolgen van deze investering, in het bijzonder de investeringsstrategie van de SHV en haar verhouding met het syndicaat, vgl. E.-M. Roelevink, 'Investitionssicherung eines Syndikatshändlers: Die Steenkohlen-Handelsvereinigung und die Gewerkschaft Sophia-Jacoba', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 2012/2 (te verschijnen).

17 Een van de redenen voor de oprichting van een staatsmijnbedrijf in Nederland zou de wens zijn geweest de 'hegemonie' van het Duitse syndicaat te breken, aldus A. de Graaff, *De Kolenvoorziening van Nederland* (Haarlem 1943) 23 e.v.

18 Hierover vooral: H. G. Schröter, 'Kartellierung und Dekartellierung 1890-1990', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 81 (1994) 457-493, aldaar 460 (tabel). Sinds de zogenoemde *Gründerkrise* van 1873 nam het aantal Duitse industrie-kartels toe. In 1890 bestonden er ongeveer 117; bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was dit aantal tot bijna 700 kartels gestegen. In het interbellum was er een regelrechte oprichtingsboom: terwijl er in 1920 omstreeks 1.000 kartels bestonden, waren er in 1930 3.000.

bouw werd ingebed in een netwerk van regulerende instanties. In het centrum van deze organisatievormen van de zware industrie stond het in 1893 in het Ruhrgebied opgerichte RWKS.¹⁹

Het systeem van kartelafspraken kende een grote variëteit,²⁰ en het is van belang verschillende vormen te onderscheiden. Terwijl een 'kartel'²¹ de prijzen en productiequota's voor de deelnemers organiseerde en vaststelde, waren 'syndicaten' kartelorganisaties van een hogere orde: naast de vaststelling van de prijzen en de productieomvang, integreerde een 'syndicaat' de gehele afzetorganisatie van de deelnemers in de betreffende bedrijfstak.²² Het is cruciaal om voor ogen te houden dat de aaneensluiting in het RWKS, en de daarop gebaseerde macht, niet alleen tot doel had de productie en de prijzen door gezamenlijke afspraken te regelen; doorslaggevend was dat die georganiseerd en gestabiliseerd werden door een gecentraliseerde afzetorganisatie. In de woorden van een van de deelnemers aan het syndicaat: 'Das kann ich Ihnen sagen: die Vergangenheit hat gelehrt, den Syndikatspreis machen Sie nicht in Essen, sondern den macht der Handel draussen'.²³ Volgens de in 1893 gesloten syndicaatovereenkomst had het RWKS als doel: 'Preise und Produktion durch den Verkauf der Erzeugnisse seiner Mitglieder zu regeln'.²⁴ Het is niet overdreven de afzetorganisatie van het RWKS een bijzondere betekenis toe te kennen, niet alleen omdat deze functie door andere kartels niet werd uitgeoefend, maar ook omdat in de praktijk de prijsvorming en de productie via de verkoop werden gereguleerd.²⁵

19 Zie hierover: G.D. Feldman, *Hugo Stinnes. Biographie eines Industriellen 1870–1924* (München 1998) 33, 56, 58, 495.

20 De tegenwoordig in Duitsland gangbare definitie van 'syndicaat' verschilt van die uit de tijd zelf, zie: G. Crezeliuss, 'Zur Entwicklung der Kartellbesteuerung', in: H. Pohl (Hg.), *Kartelle und Kartellgesetzgebung in Praxis und Rechtsprechung vom 19. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (Stuttgart 1985) 167-175, aldaar 167.

21 In de onderzoeksperiode gedefinieerd als: 'ein auf Vertrag beruhender Zusammenschluss selbstständig bleibender Unternehmer des gleichen Gewerbes, der die Sicherung und möglichst weitgehende Erhöhung des Wirtschaftserfolges jedes einzelnen Mitglieds verfolgt, ursprünglich durch willkürliche Regelung und mit dem Ziel weitgehender Beherrschung des Marktes. Seine Waffe ist die durch gemeinsames Vorgehen gewonnene Macht', citaat uit H. Schleuning, *Die Entwicklung des deutschen Kohlenhandels von der freizügigen zur gebundenen Marktversorgung* (Diss. Berlijn 1936) 25 e.v.; voor verder begripsmatige differentiëringen in het 'karteldebat' in Duitsland, zie: T. Jovovi, 'Deutschland und die Kartelle – eine unendliche Geschichte', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (2012) 237-273.

22 Er bestonden ook zogenaamde 'syndicaten' die deze naam feitelijk niet verdienden. Het 'Kali-Syndikat' of het 'Braunkohlen-Syndikat' hebben nooit een gecentraliseerde afzetorganisatie gevormd, maar lieten de afzet over aan de ongebonden groothandel; vgl. A. Schmitz, *Entwicklungsstadien des westdeutschen Kohlen Großhandels unter Einwirkung der Syndikate* (Diss. Keulen 1925) 76 e.v.

23 Aldus de invloedrijke syndicaatshandelaar Johann Welker: BBA 33/296, 'Sitzung eines besonderen Ausschusses mit Vertretern der Kohlenhandelsgesellschaften' 21-7-1924, 39; zie ook: K. Wiedenfeld, *Das Rheinisch-Westfälische Kohlen syndikat* (Bonn 1912) 30.

24 F. Moser, *Das Rheinisch-Westfälische Kohlen-Syndikat und das Kohlenwirtschaftsgesetz* (Diss. Erlangen 1930) 11 e.v.

25 Vgl. hierover de uiteenzettingen van E. Storm, *Geschichte der deutschen Kohlenwirtschaft von 1913 bis 1926* (Berlin 1926) 42 e.v., en verder: Muthesius, *Ruhrkohle*, 191 e.v. Fundamenteel voor de vaak verwaarloosde betekenis van de handelssector is M. Casson, *The Economic Analysis of Multinational Trading Companies*, in: G. Jones (ed.), *The Multinational Traders* (Londen/New York 1998) 22-47.

De Sophia-Jacobamijn in Hückelhoven, gezien vanaf de steenberg, 1942. Uit: *Schwarzes Silber. Die Geschichte des Steinkohlenbergwerks Sophia-Jacoba* (Essen 1997).

Als syndicaat van de kolenmijnen uit het Ruhrgebied kreeg het RWKS een aanzienlijk maatschappelijk belang. In 1913 werd er in het Ruhrgebied omstreeks 114 miljoen ton steenkool gewonnen; ruim 100 miljoen daarvan waren *Syndikatskohlen*, dus geproduceerd door mijnbedrijven die lid waren van het syndicaat.²⁶ In hetzelfde jaar werd in het gehele Duitse keizerrijk ongeveer 190 miljoen ton steenkool gedolven.²⁷ Het RWKS was sedert de oprichting op de verkoop van Ruhrkolen gericht. Hoewel een deel van de productie daarvan in de vorm van eigenverbruik door de sedert 1903 bij het syndicaat aangesloten 'hoogovenmijnen' werd verwerkt, dus door syndicaatsleden die mijnbouw combineerden met de ijzer- en staalfabricage, waren aanzienlijke hoeveelheden kolen bestemd voor de verkoop op verschillende afzetmarkten.²⁸ De afzet-

26 Zie de tabel in: C. Wilhelms, *Die Übererzeugung im Ruhrkohlenbergbau 1913 bis 1932* (Jena 1938) 264 e.v.

27 *Jahrbuch für den Oberbergamtsbezirk Dortmund. Ein Führer durch die rheinisch-westfälischen Bergwerke und Hüttenkonzerne und die mit ihnen in Verbindung stehenden Grossbanken und Elektrizitätswerke in wirtschaftlicher und finanzieller Beziehung mit einer Darstellung aller in Betracht kommenden Behörden und Organisationen*, door Alfred Baedeker, 1913-1923 (Essen 1923) 815.

28 Het totale eigen verbruik van de hoogovens was in 1909 17 miljoen ton, terwijl de totale productie van alle syndicaatsmijnen omstreeks 80 miljoen ton bedroeg; zie: N.N.: *Die Syndikatsverträge des Rheinisch-Westfälischen Kohlensyndikats* (Essen 1933) ongepag.: Syndikatsverdrag vom 15.9./1.10./29.12.1903, Ergänzung 1909; zie ook: *Jahrbuch für den Oberbergamtsbezirk Dortmund* (Essen 1932) 452.

markten van het RWKS werden in twee categorieën verdeeld: de 'verzekerde markten' waren afzetgebieden waarop het syndicaat een monopoliepositie had, zoals het Ruhrgebied zelf. Daarnaast werden 'onzekere markten' onderscheiden, waarop geconcurrereerd moest worden, zoals op de Nederlandse markt, waar de Ruhrkolen vooral met de Britse kolen concurreerden.

Ook al vóór de oprichting van het RWKS had buurland Nederland kolen uit het Ruhrgebied geïmporteerd.²⁹ In die periode hadden de Ruhrkolen echter nog geen overheersende positie op de Nederlandse markt;³⁰ die positie was eerder uitgesproken zwak. Nog in het midden van de negentiende eeuw werd in de Nederlandse kolenbehoefte voor 38 procent voorzien door Belgische kolen, voor 33 procent door Britse, en slechts voor 20 procent door Duitse Ruhrkolen.³¹ Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog waren deze verhoudingen drastisch gewijzigd: in 1913 importeerde Nederland ruim 13 miljoen ton steenkool, waarvan alleen al 11 miljoen uit Duitsland. De omzet van de bij het RWKS aangesloten SHV, dus van kolen uit het Ruhrgebied, lag in dit jaar om en nabij de 10,3 miljoen ton.³² Het aandeel van de kolenimport uit Groot-Brittannië bleef steken op 2 miljoen ton. De ooit zo belangrijke invoer van Belgische kolen was geslonken tot 0,26 miljoen ton.³³

Het toenemend belang van Ruhrkolen op de Nederlandse markt sedert de oprichting van het RWKS was gerealiseerd doordat het syndicaat de verkoopprijzen subsidieerde met behulp van een heffing op de omzet van alle deelnemende partijen. Het RWKS legde een procentuele bijdrage op aan de deelnemende mijnbedrijven, gerelateerd aan het toegestane productievolume, die werd gebruikt om de kolenverkoop in afzetgebieden met een hoge graad van concurrentie te stimuleren. Daarmee werden de verkoopprijzen op die markten soms zelfs tot onder het niveau van de productiekosten gesubsidieerd.³⁴

29 Enkele groothandelaren in kolen, die later gezamenlijk de SHV zouden oprichten, handelden in steenkool van afzonderlijke mijnbedrijven in het Ruhrgebied. Zo waren er nauwe betrekkingen tussen de Gelsenkirchener-Bergwerks-AG en het handelshuis Van Nievelt, een van de oprichters van de SHV. Zie: BBA 55/356, 'Besondere Lieferverträge', jaren 1880.

30 De Graaff, *Kolenvoorziening*, 2 en 37.

31 R. Fremdling, 'Anglo-German Rivalry in Coal Markets in France, The Netherlands and Germany 1850-1913', *Journal of European Economic History* 3 (1996) 616.

32 Volgens: SHVCA, inv.nr. 3774, Jaarverslag 1913/14.

33 H.E. Böker, 'Holland', in: K. Borchartd (Hrg.), *Handbuch der Kohlenwirtschaft. Ein Nachschlagewerk für Kohlenherzeuger, Kohlenhändler und Kohlenverbraucher* (Berlijn 1926) 566.

34 Het RWKS kon zijn monopolieprijs niet op iedere markt opleggen. Daarom werd van elk lid een omslag geheven naar rato van het productievolume dat het in het syndicaat inbracht, waarmee de prijsvorming op de concurrerende markten werd ondersteund. Hoewel deze praktijk voortdurend aanleiding was voor ruzie en conflicten onder de aangesloten leden, werd zij toch doorgezet. Op de Nederlandse markt kon zo de prijs voor Ruhrkolen op een veel lager niveau worden bepaald dan bijvoorbeeld op de Duitse markt. Zie: *Jahrbuch für den Oberbergamtsbezirk Dortmund* (Essen 1913) 700: 'Nach § 6 Abs. 1 des Syndikatsvertrages wird zur Deckung aller Geschäftskosten und einer etwaigen Unterbilanz des Syndikats ein gleichmässiger prozentualer Abzug von Monatsrechnungen vorgenommen (Umlage), dessen Höhe der Beirat auf Vorschlag des Vorstandes des Rheinisch-Westfälischen Kohlen-Syndikats nach Bedarf feststellt'.

De afzetorganisatie van het syndicaat

In februari 1893 kwam het overgrote deel, zo'n 85 procent, van de in het Ruhrgebied producerende mijnondernemingen het eerste syndicaatsverdrag overeen. Als doel van het syndicaat werd vastgelegd: 'für die Zukunft eine ungesunde Konkurrenz auf dem Kohlenmarkte auszuschließen [...]'.³⁵ Tot aan de liquidatie van het Ruhrsyndicaat na de Tweede Wereldoorlog zou er aan deze doelstelling niets wezenlijks veranderen. Juridisch werd het RWKS in de vorm van een zogenaamde *Doppelgesellschaft* gegoten. In het syndicaat werd een naamloze vennootschap (NV) verbonden met een civielrechtelijke vereniging. De NV werd ingesteld om het syndicaat de status van rechtspersoon te geven, die het mogelijk maakte zelfstandig rechtshandelingen te verrichten. De functie van de vereniging was slechts het RKWS naar buiten toe te vertegenwoordigen. De statuten van de vereniging stonden het maken van winst niet toe. Volgens het syndicaatsverdrag behoorde de verdeling van de door de deelnemers gemaakte winsten wel tot de taken van de vereniging.³⁶ Deze juridische constructie had tot gevolg dat het het syndicaat wat betreft de organisatie van de afzet niet als handelaar in juridische zin optrad. Veeleer lieten de deelnemers de verkoop van hun aan de kolenwinning gerelateerde producten over aan de NV RWKS en handelden de afzonderlijke handelmaatschappijen van het RWKS als 'zelfstandige kopers' van Ruhrkolen.³⁷

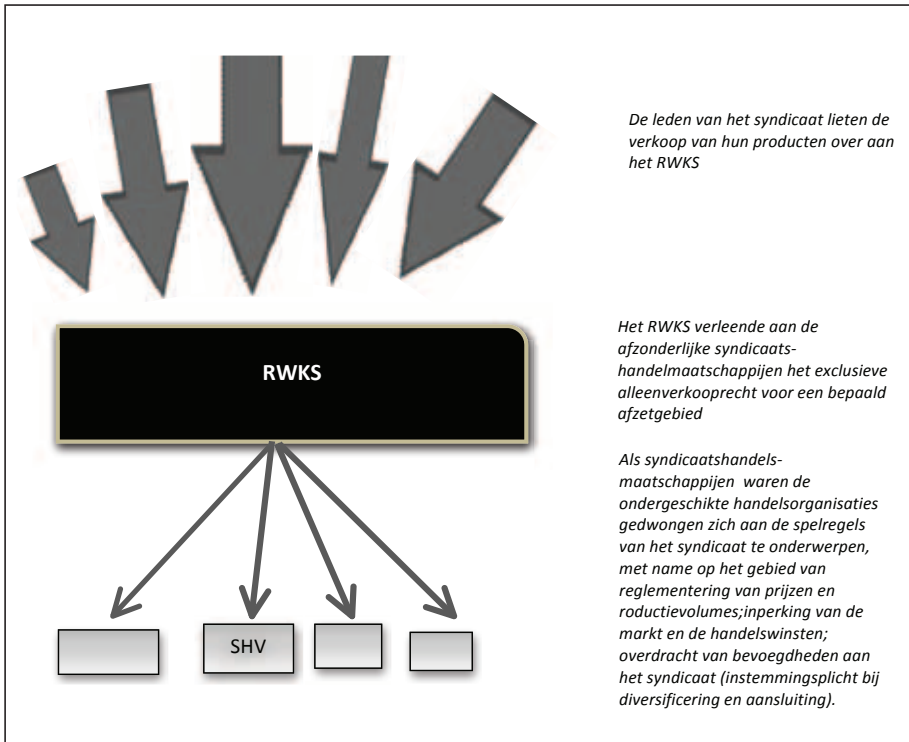
Vóór 1893, dus voor de oprichting van het RWKS, waren de afzonderlijke mijn-eigenaren aan de Ruhr meer en meer afhankelijk geworden van de groothandel in steenkool. De handelaren gebruikten de seizoenswisseling in de vraag naar huisbrandkolen om de steenkool pas bij het begin van het seizoen bij de mijnen op te kopen. De aanzienlijke voorraadkosten en de daarbij behorende risico's waren voor rekening van de mijnondernemingen zelf. De conjuncturele fluctuaties, die vooral door de industriële vraag werden veroorzaakt, werkten eveneens in het voordeel van de handel.³⁸ Bij de in het algemeen stijgende productie van de nog niet verenigde mijnbedrijven verhevigde de concurrentie. Die kwam tot uiting in dramatisch toenemende wederzijdse onderbieding en zelfs

35 N.N., *Syndikatsverträge*, daarin: 'Syndikatsvertrag vom 16/19 Februar 1893' (met ingang van 1 maart 1893) z.p.

36 Moser, *Rheinisch Westfälische Kohlen-Syndikat*, 3 e.v.

37 *Ibidem*, 11 e.v. De formulering 'selbständigen Kohlenkaufs', of 'voor onze eigen rekening' heeft er in de Nederlandse geschiedschrijving toe geleid dat de SHV als 'zelfstandig', in de zin van onafhankelijk van het syndicaat werd gezien. Zie: Z.W. Sneller, *Geschiedenis van de Steenkolen-Handelsvereniging* (niet gepubliceerd manuscript [ca. 1948]) 46-57; A. v.d. Zwan, *Hij overwon iedereen op een vrouw na. F.H. Fentener van Vlissingen 1882-1962* (Amsterdam 2006) 42-44. Hier is een aanvulling nodig: alle handelmaatschappijen van het RWKS waren zelfstandige rechtspersonen en in die zin 'zelfstandig'. Het RWKS had slechts in uitzonderingsgevallen, en niet voor lange duur, meerderheidsaandelen in sommige van deze handelmaatschappijen. Niettemin controleerde het RWKS de aangesloten handelmaatschappijen volledig, tenminste tot 1914.

38 Zie over de elasticiteit van de vraag: J.H. Jones, 'Organised Marketing in the Coal Industry', *The Economic Journal* 154 (1929) 157-171, aldaar 158; over de dominantie van de kolenhandel vóór 1893: Schleuning, *Die Entwicklung des deutschen Kohlenhandels*, 53.

Figuur 1. Schematische voorstelling van de afzetorganisatie van het RWKS

in prijsdumping door de kolenproducenten.³⁹ Daarvan profiteerde vooral de groothandel. Pas door de oprichting van het syndicaat lukte het vanaf 1893 de afhankelijkheid van de groothandel te doorbreken (zie figuur 1).⁴⁰

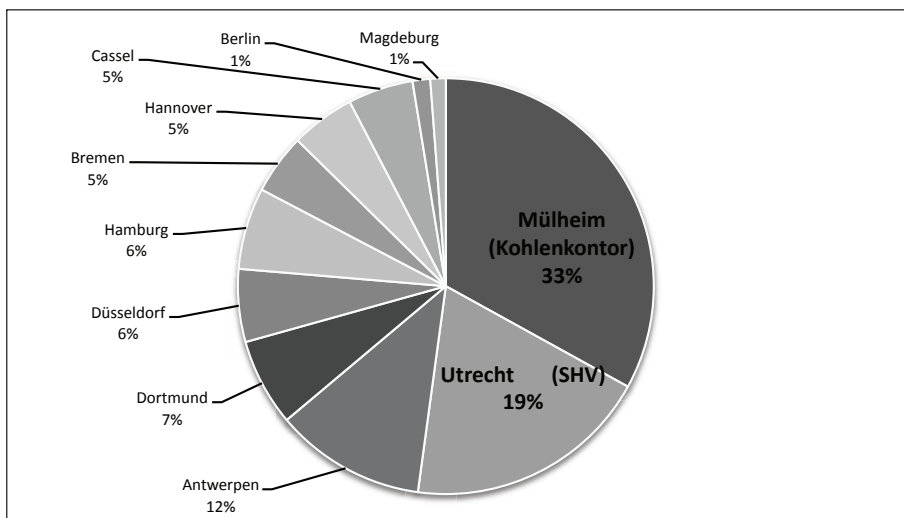
Hoewel de juridische vormen van de verschillende *Syndikatshandels-gesellschaften* onderling verschilden, lukte het toch al deze maatschappijen aan een homogene regelgeving van het syndicaat te onderwerpen (zie figuur 1). Door de opeenvolgende oprichting van *Syndikatshandelsgesellschaften* kon de dominantie van de groothandel over de mijnbedrijven worden doorbroken. In plaats daarvan klaagden de voorheen zo machtige groothandelaren dat het syndicaat 'seinen Absatzverpflichtungen auf dem Rücken des Großhandels' afwentelde.⁴¹

In 1896 kwam de aansluiting van de eerste *Syndikatshandelsgesellschaften* tot stand. Daarmee was de SHV, die tegelijk met haar oprichting op 1 april 1896 tot *Syndikatshandelsgesellschaft* voor de Nederlandse markt werd gemaakt, een *Syndikatshandelsgesellschaft* van het eerste uur. Enkele jaren later waren

39 K. Wiedenfeld, *Das Rheinisch-Westfälische Kohlensyndikat* (Bonn 1912) 1-10.

40 K. Borchardt, '20 Jahre deutscher Kohlenhandel', in: *Kohlenhandelsfragen. Festschrift für Ludwig Wiesinger* (Berlijn 1925) 19-34, aldaar 21.

41 Schmitz, *Entwicklungsstadien*, 15.

Grafiek 1. Het aandeel van de verschillende Syndikatshandelsgezelschappen in de afzet van het RWKS, 1913/14

er al 11 *Syndikatshandelsgezelschappen* bij het syndicaat aangesloten, met duidelijk afgebakende afzetgebieden, *Verkaufsrevieren* genoemd (zie grafiek 1 en tabel 1).⁴² De *Syndikatshandelsgezelschappen* van het RWKS werden aan strenge regels gebonden, met als doel de maatschappijen afhankelijk van het RWKS te maken: het was de *Syndikatshandelsgezelschappen* verboden met andere dan Ruhrkolen te handelen en de geografische reikwijdte van de handelsactiviteit werd tot de door het syndicaat bepaalde *Verkaufsreviere* beperkt. Zo kreeg de SHV het recht te handelen op de Nederlandse markt, maar handel in andere afzetgebieden, bijvoorbeeld in Zuid-Duitsland of op overzeese markten, was voor de SHV principieel verboden. De handelsmarges van de handelaren waren niet vrij, maar werden door het RWKS voorgeschreven, evenals de verkoopprijzen. De *Syndikatshandelsgezelschappen* waren verplicht zich te houden aan de hoeveelheden die in leveringsverdragen waren vastgelegd en deze regelmatig door het jaar heen af te nemen. Daarmee waren de seizoens- en conjunctuurfluctuaties in de afzet van de producenten opgeheven. Een belangrijke clausule in de overeenkomst was ook dat investeringsbeslissingen van de *Syndikatshandelsgezelschappen* onderworpen waren aan de goedkeuring van het syndicaat. In de praktijk betekende dit dat er voor aanschaffingen, bijvoorbeeld die van schepen en zeker ook van een mijnonderneming, toestemming van het RWKS nodig was.⁴³

De voordelen van deze gecentraliseerde en door het RWKS gecontroleerde ordening van de afzet liggen voor de hand: in plaats van met een veelvoud aan handelaren had men in elk *Verkaufsrevier* met nog maar één handelsapparaat te

42 *Ibidem*, 18 e.v.; H. Preute, *Die Absatz- und Verkehrsverhältnisse des rheinisch-westfälischen Kohlenbergbaus vor und nach dem Weltkriege* (Diss. Bochum 1934).

43 Pilgrim, *Ruhrkohlenabsatz*, 653-666.

Syndikatshandelsgesellschaft	Omzet (in t)			
	1911/12	1912/13	1913/14	1914/15
Mülheim (<i>Kohlenkontor</i>)	11.276.788	12.319.163	12.644.345	10.553.225
Utrecht (<i>SHV</i>)	6.227.585	7.158.517	7.320.410	6.855.055
Antwerpen	4.204.922	4.580.470	4.486.496	2.280.646
Dortmund	2.382.749	2.532.537	2.602.856	2.220.639
Düsseldorf	2.208.616	2.272.418	2.168.842	1.842.552
Hamburg	2.311.305	2.599.769	2.432.585	2.531.233
Bremen	1.664.397	1.859.639	1.790.805	1.508.962
Hannover	1.860.850	1.935.800	1.909.740	1.657.580
Cassel	1.799.482	1.845.702	1.943.050	1.645.130
Berlin	480.611	483.811	524.350	1.032.278
Magdeburg	443.194	505.880	458.893	413.966

Tabel 1. De omzet van de Syndikatshandelsgesellschaften van het RWKS, 1911/12-1914/15

Bron: berekend op basis van BBA 33/951, Aufstellungen, Kohlenhandelsgesellschaften bis 1915.

N.B: SHG = Syndikatshandelsgesellschaft; KHG = Kohlenhandelsgesellschaft.

De Syndikatshandelsgesellschaften van het RWKS waren: Rheinische Kohlenhandel- und Rhederei Gesellschaft mbH, Mülheim; Steenkolen Handels-Vereeniging, Utrecht; Société Générale Charbonnière, Antwerpen; Westfälische KHGmbH, Dortmund; Düsseldorfer Kohlenverkaufsstelle Carl Brüggemann GmbH, Düsseldorf; Westfälisches Kohlenkontor GmbH, Hamburg; Deutsche KHGmbH, Bremen; Westfalia, KHGmbH, Hannover; Glückauf KHGmbH, Cassel; Westfälische Kohlenverkaufsgesellschaft mbH, Berlin; Westfälische Kohlen- und Coksverkaufsges. GmbH, Magdeburg.

Opmerking: Het Rijntransport van de SHV werd door de statistische afdeling van het RWKS toegerekend aan het Kohlenkontor; als we deze leveringen via de Rijn toerekenen aan de SHV bedroeg de totale omzet van de SHV in 1911/12: 9,3 miljoen ton; in 1912/13: 10,3 miljoen ton; in 1913/14: 11,0 miljoen ton (SHVCA inv. nr. 3774: Jaarverslag 1910/11-1913/14).

maken. Met behulp van het met elke Syndikatshandelsgesellschaft overeengekomen monopolie op de verkoop kon het syndicaat controle uitoefenen op de directie en de beslissingsbevoegdheid over de Syndikatshandelsgesellschaften veiligstellen. De beheersing van Syndikatshandelsgesellschaften door het RWKS werd dus niet gerealiseerd door deelname aan het betreffende Syndikatshandelsgesellschaft. Het RWKS was weliswaar mede-eigenaar van alle Syndikatshandelsgesellschaften, maar kon zijn wil opleggen door het jaarlijks vergeven alleenverkooprecht, die de dominantie van het Ruhrsyndicaat vast verankerde. De groothandel in kolen werd zo ondergeschikt gemaakt aan de productie.

De Nederlandse kolenmarkt tot 1914

De import van Ruhrkolen op de Nederlandse kolenmarkt werd al vóór de jaren 1890 gekenmerkt door een arbeidsdeling, die ook na de oprichting van de SHV in stand bleef. Een deel van de groothandelaren in steenkool betrok de kolen uit

het Ruhrgebied over de Rijn en onderhield daartoe handelsbetrekkingen met de zogeheten *Rheinzechen*, die hun steenkool op grond van hun ligging aan de Rijn voornamelijk via de Rijn transporteerden.⁴⁴ Daartegenover werden de per spoor naar Nederland vervoerde Ruhrkolen vooral naar Amsterdam gebracht en van daaruit verder gedistribueerd. Sedert de jaren 1870 werd de import over het spoor relatief belangrijker, vooral omdat de betrokken kolenimporteurs zowel spoorwegagenten als kolenhandelaren waren.⁴⁵ Dit toenemende belang van de spoorwegen zorgde voor aanzienlijke spanningen onder de groothandelaren in steenkool. In de jaren 1880 werd naar aanleiding van de onderlinge concurrentie zelfs een onderzoekcommissie ingesteld, waarbij de betrokkenen bij de Rijnhandel de voordelen van deze dubbelfunctie voor de spoorweghandelaren sterk bekritiseerden en een verbod daarvan eisten.⁴⁶

Bij de oprichting van het RWKS in 1893 troffen de Nederlandse steenkolenhandelaren elkaar op 'aanmoediging' van het syndicaat voor overleg over de gevolgen voor de handel.⁴⁷ Er stonden twee hoofdvragen op de agenda: ten eerste, moest er in lijn met het Duitse syndicaatsdenken over een onderlinge regulering van de handel worden onderhandeld?; en ten tweede, moest er met het RKWS worden onderhandeld om het alleenverkooprecht voor hun producten in Nederland te verwerven, met inbegrip van de afzet via de spoorwegen?⁴⁸ In deze onderhandelingen probeerden de afzonderlijke groothandelaren in eerste instantie hun economische zelfstandigheid te behouden en een soort belangengemeenschap in plaats van een door het syndicaat gewenste fusie tot stand te brengen. Daardoor werden de onderhandelingen vertraagd. In het overleg met het RWKS kwam nog een hinderpaal naar voren: nog in 1895 – dus twee jaar na de oprichting van het RWKS en het begin van het overleg – was het een uitgesproken doel van de Nederlandse onderhandelingspartners om de rechten op de handel in Engelse producten te behouden. Pas in november 1895, toen de samenwerking met het RKWS dreigde te mislukken, verklaarden de Nederlandse groothandelaren zich eindelijk bereid af te zien van de handel in Britse en andere niet uit het Ruhrgebied afkomstige steenkool.⁴⁹ Pas na deze en andere toegevingen van de kant van de kolenhandelaren aan de eisen van het syndicaat werd de SHV op 1 april 1896 opgericht als *Syndikatshandels-gesellschaft* van het RWKS voor de Nederlandse markt.

44 De belangrijkste *Rheinzechen* van het RWKS waren: Gew. Diergardt, Gew. Mevissen, Phoenix AG für Bergbau und Hüttenbetrieb, Gutehoffnungshütte, Fried. Krupp, August Thyssen-Hütte.

45 Sneller, *SHV*, 10 e.v.

46 *Ibidem*, 29 e.v.

47 SHVCA, inv. nr. 7979, conceptbrief aan het *Kohlen-Syndikat*, oktober 1893. Zie ook de onderhandelingen op 18-08-1893, waarop het besluit werd genomen een 'verbond' met het RWKS te sluiten. Daarbij waren aanwezig: J. Balthazar, H.A. van Beuningen; D.G. Binham; Harrenstein & Mijnssen; Van Nievelt & Co en Van Vlissingen & Stuart, in: SHVCA, inv. nr. 7979.

48 *Ibidem*, Brief aan het RWKS, oktober 1893.

49 Deze toezegging werd overigens niet nagekomen. In de vergadering van de Raad van Beheer van de kort daarvoor opgerichte SHV werd gewaarschuwd dat de handel in Britse kolen met de uiterste voorzichtigheid moest worden bedreven; zie: SHVCA, inv. nr. 3057, Vergaderingen Raad van Beheer, 28-05-1896. Vooral Van Nievelt & Co kreeg daarbij kritiek: *ibidem*, 13-6-1896.

Een rangeerlocomotief op het terrein van de Sophia-Jacobamijn in Hückelhoven, 1923. Uit: Schwarzes Silber. Die Geschichte des Steinkohlenbergwerks Sophia-Jacoba (Essen 1997).

Voor het vervoer van steenkool uit het Ruhrgebied stonden in principe twee transportwegen ter beschikking, enerzijds via het spoor, anderzijds bestond er via de Rijn een bij uitstek geschikte waterweg tussen het Ruhrgebied en Nederland. De SHV probeerde voor beide transportwegen het alleenrecht te verkrijgen. De leiding van het syndicaat gunde de SHV echter alleen het alleenrecht voor het vervoer per spoor. De exclusiviteit van de SHV was in 1896 dus zeker niet alomvattend, maar had alleen betrekking op het vervoer per spoor van naar Nederland geëxporteerde Ruhrkolen. De via de Rijn verhandelde hoeveelheden bleven vrij en werden niet exclusief aan de SHV gegund.⁵⁰

Niettemin was er met de oprichting van de SHV een concentratiebeweging ingezet, die voor het Nederlandse publiek niet lang verborgen bleef. In 1900 ontstond er in de Duitse economie een gebrek aan steenkool, de zogenaamde *Kohlennot*. Als gevolg van de aanhoudende hoogconjunctuur, en versterkt door

⁵⁰ BBA 33/69, Verhandlungen, Kohlenkontor 190: Stenogramme der Verhandlung des Aufsichtsrats über die Gründung des Kohlen-Kontor; zie ook: SHVCA, inv. nr. 5203, kopie van een brief van het RWKS (28-4-1904); verder: BBA 33/950 (over de oprichting van het *Kohlenkontor*).

wereldwijde politieke spanningen, zagen de afnemers, niet alleen de industriële, maar ook de tussenhandelaren in huisbrandkolen, zich genoodzaakt hun bestellingen te vergroten. De schaarste die daardoor ontstond, ontladde zich in een paniekachtige run op steenkool. Als gevolg daarvan bereikten de prijzen recordhoogten.⁵¹ Ook in Nederland was het effect van de Duitse *Kohlennot* merkbaar. Door de afhankelijkheid van het regelsysteem van het RWKS werd die door de SHV geïmporteerd, waardoor ook in Nederland de kolenprijzen sterk stegen. Verschillende kranten leverden daarop openlijk kritiek op de 'monopoliepositie' van de SHV. Hendrik A. van Beuningen, een van de oprichters en directeur van de SHV, zag zich daarop gedwongen met een tegenverklaring in de pers te komen.⁵²

De inhoud van deze verklaring is veelbetekend en demonstreert een publieke houding van het bedrijf over de relatie met het RWKS, waaraan de SHV ook in de toekomst vast zou houden: de SHV spande zich steeds in de betrekkingen met het syndicaat buiten de publiciteit te houden, want er was in Nederland weinig begrip voor deze vorm van afhankelijkheid van de producenten. Die werd daarom door de SHV gebagatelliseerd. In zijn verklaring reduceerde Van Beuningen het karakter van het RWKS als volgt: 'Of "syndicaat" wel de juiste benaming is, betwijfel ik. Het gaat hier toch om een verkooporgaan, dat de productie van de mijnen regelt en de verschillende mijndirecties vertegenwoordigt'. Voor de prijsverhoging, aldus Van Beuningen, was niet het syndicaat verantwoordelijk, maar die was een gevolg van de Nederlandse economische ontwikkeling: niet de in het RWKS gebundelde economische macht, maar het toenemende Nederlandse kolenverbruik had de prijsverhoging veroorzaakt. In het hoofddeel van zijn verklaring gaf Van Beuningen een negatief oordeel over mogelijke andere kolenleverende landen: de levering uit Engeland schilderde hij af als onbetrouwbaar vanwege de vele onvoorspelbare stakingen; het soort kolen dat in België werd gedolven was te specifiek; in andere gevallen, zoals Rusland en Amerika, waren de transportkosten te hoog.

Tegenover de mogelijkheid van, bijvoorbeeld, meer Britse leveringen, vatte Van Beuningen de voordelen van de RWKS-organisatie als volgt samen: 'De situatie in het hele mijngebied wordt nu gekenmerkt door planmatigheid en orde. Omdat het syndicaat zeggenschap heeft over grote hoeveelheden kolen, kan in nagenoeg de totale vraag worden voorzien, ook als die plotseling opleeft. Aan de industrie wordt met de grootste zorg geleverd'. Naast een regulerende functie had het RWKS ook een positieve invloed op de prijsvorming: 'Naar mijn mening staat vast dat de prijzen zonder het syndicaat aanzienlijk hoger hadden gelegen en dat het transport minder goed geregeld zou zijn'.⁵³ Er bestond daarbij volgens Van Beuningen geen monopolie, want de leveringen via de Rijn kwamen

51 Muthesius, *Ruhrkohle*, S. 83ff.

52 BBA 175/165, Rede van Van Beuningen, z.d. [eind 1900/begin 1901].

53 *Ibidem*, 9. Even verder zegt hij: 'Dat de prijzen stijgen is dus begrijpelijk. Wat ik daarbij echter kan zeggen is dat onder invloed van het syndicaat de prijsontwikkeling in Westfalen aanzienlijk rustiger verloopt dan in Engeland en België'.

via een 'volkomen vrije handel' tot stand.⁵⁴ In plaats van het veronderstelde monopolie heerste er concurrentie: 'In de koleninvoer uit Westfalen staan het transport via het water en via het spoor tegenover elkaar in een harde concurrentiestrijd. Daarmee is de in de laatste dagen in veel kranten verbreide legende dat de Westfaalse kolenhandel in een hand is geconcentreerd weerlegd'.⁵⁵

In de krantenberichten waren stemmen opgegaan ten faveure van de verdere ontginning van het Nederlandse kolenbekken.⁵⁶ Ook hiertegen nam Van Beuningen stelling. Hij zag een mooie toekomst voor de Nederlandse kolenwinning, maar betwijfelde of deze grote invloed zouden hebben op de Nederlandse kolenmarkt. Of de winning van de kolenvoorraden nu door de staat of particuliere ondernemingen zou plaatsvinden, men zou steeds tegen de hoogst mogelijke prijs willen verkopen. Van Beuningen geloofde niet dat de kolenprijzen in Holland lager zouden worden door de kolenwinning in Limburg – tenzij dat op grote schaal zou gebeuren. Pas bij een economische neergang zou elke extra gewonnen pond kolen de markt kunnen beïnvloeden. Hij vroeg zich af of men zich dan tegenover een grotere producent staande zou kunnen houden.⁵⁷

De groei van de kolenwinning door de Limburgse mijnondernemingen, die Van Beuningen rond de eeuwwisseling nog onwaarschijnlijk achtte, zou echter al tien jaar later een groot probleem voor de SHV worden. Ook de concurrentie in het vervoer van de Ruhrkolen, die door Van Beuningen zo was benadrukt, zou snel ten einde komen. Bij de SHV was men het vanaf de oprichting eens dat het door het RWKS gegarandeerde alleenverkooprecht uitgebreid moest worden tot de aanvoeren via de Rijn. Al in 1899 werd overeengekomen dat er een reserve moest worden gevormd voor de aanschaf van stoomboten.⁵⁸ De SHV stond daarbij onder grote druk. Een van de grote aandeelhouders en mede-oprichter van de SHV, Jean Balthazar, berichtte het bestuur van de SHV over geruchten dat Carl Weyhenmeyer, tot dan toe bestuurslid van het RWKS,⁵⁹ bij het syndicaat om het recht op het totale vervoer en de handel via de Rijn had verzocht. Een nieuw te vormen rederij en handelmaatschappij zou al het varende materieel van de leden van het syndicaat en het exclusieve recht op de Rijnhandel van de bij het RWKS aangesloten mijnondernemingen moeten overnemen. De SHV moest nu vrez

54 BBA 175/165, Rede van Van Beuningen, 11: 'De handelaren die zich met scheepstransport bezighouden, kopen de kolen in de Ruhrhavens tegen de voor het bestemmingsland geldende prijs. [...] Het gaat om een volkomen vrije handel'.

55 *Ibidem*, 12.

56 Het is dan ook geen toeval dat na deze kolenschaarste en na uitvoerige discussies besloten werd een staatsmijnbedrijf op te richten. Dat gebeurde in 1902. Het staatsmijnbedrijf werd als een middel beschouwd om de invloed van de 'kartels' [lees: het RKWS en de SHV] op het Nederlandse economisch leven te breken. Volgens De Graaff bereikte de Nederlandse 'antikartelwetgeving' in deze jaren een hoogtepunt. De Graaff, *Kolenvoorziening*, 19, 23.

57 BBA 175/165, Rede van Van Beuningen, 13 e.v.

58 SHVCA, inv. nr. 3057, Vergaderingen Raad van Beheer, z.d. 1899.

59 A. Heinrichsbauer, *Kohlenkontor Weyhenmeyer & Co. und die Süddeutsche Kohlenwirtschaft* [Ms. z.d., z.p.] 20.

dat het RWKS de Nederlandse SHV zou laten vallen.⁶⁰ Om de Ruhrkolenhandel veilig te stellen trof de SHV maatregelen om haar aanspraken op het transport bij het syndicaat veilig te stellen en richtte met dit doel een filiaal op in Rotterdam, de aanvoerhaven van kolen via de Rijn.⁶¹

Onder de naam *Rheinische Kohlenhandels- und Rhederei-Gesellschaft*⁶² begon het *Kohlenkontor* op 1 april 1904 met zijn werkzaamheden als bedrijfsorganisatie voor de handel van Ruhrkolen over de Rijn. Alle rechten op handel en vervoer van Ruhrkolen over de Rijn werden aan dit *Kohlenkontor* toegekend, dat tegelijk ook tot *Syndikatshandelsgesellschaft* voor de Zuidduitse markt werd benoemd.⁶³ De SHV verkreeg het recht van vervoer over de Rijn van het *Kohlenkontor*. Het RWKS vreesde dat de SHV een te sterke positie zou krijgen en dacht de SHV door de onderschikking aan het *Kohlenkontor* beter te kunnen controleren. Tot 1915, zo werd in de overeenkomst tussen het RWKS en het *Kohlenkontor* bepaald,⁶⁴ kreeg het *Kohlenkontor* het exclusieve recht op de handel in via de Rijn vervoerde Ruhrkolen.⁶⁵ Op grond daarvan nam het *Kohlenkontor* deel in de SHV, waarbij overigens ook het syndicaat een dikke vinger in de pap hield: 'Für den Fall jedoch, dass die SHV den Interessen des Kohlen-Syndikats zuwiderlaufende Massnahmen trifft, oder Umstände eintreten sollten, welche die Grundlage des gegenwärtigen Abkommens wesentlich ändern, kann das Syndikat von diesem Abkommen zurücktreten'.⁶⁶ De SHV bleef dus aan de toestemming en de aanwijzingen van het syndicaat gebonden, zo niet, dan zou deze overeenkomst vroegtijdig worden beëindigd. Bovendien werd de SHV niet meer alleen gecontroleerd door het RWKS als vereniging van producenten, maar ook nog eens door een machtige handelsorganisatie, het *Kohlenkontor*. Om het alleenrecht

60 SHVCA, inv. nr. 3057, Vergaderingen Raad van Beheer, 5-10-1900.

61 Het Rotterdamse filiaal begon in 1902 met zijn werkzaamheden, maar daar werden aanvankelijk alleen de per spoor aangevoerde Ruhrkolen overgeslagen: SHVCA, inv. nr. 3057, Vergaderingen van de Raad van Beheer, 4-10-1901. In de Raad van Beheer van de SHV werd sinds oktober 1901 over de oprichting van een Rotterdamse filiaal gediscussieerd; vooral met deelnemer Van Nievelt ontstonden daarbij spanningen, later ook conflicten. Van Nievelt was tegen de oprichting en eiste bewijzen voor de toestemming van het RWKS om dit filiaal op te richten. De leiding over het Rotterdamse filiaal zou uitsluitend bij de SHV moeten liggen (Vergadering 4-10-1901). Niettemin mengde het syndicaat zich regelmatig in het bestuur over dit filiaal. Gevolmachtigde Grassmann, die in de regel als vertegenwoordiger van het syndicaat aan de vergaderingen deelnam, hield bijvoorbeeld in 1906 een technische uitbouw van het filiaal tegen, omdat het syndicaat geen belang had bij een verdere stijging van de export (Vergadering 10-6-1906); zie ook de stukken over dit filiaal in: SHVCA, inv. nr. 7910, 'Filiaal Rotterdam' [ca. 1946] [niet gepag.].

62 Na 1924: *Kohlenkontor Weyhenmeyer & Co KG*.

63 BBA 33/950: als doelstelling van het *Kohlenkontor* werd bepaald het drijven van: '[] den Handel mit Kohlen, Koks und Brikets der Zechen des RWKS [], sowie die Regelung des Absatzes dieser Produkte über die Rheinstraße []'.

64 SHVCA inv. nr. 5203, brief RWKS aan SHV, 28-04-1904.

65 De positieve ontwikkeling van het *Kohlenkontor* was het resultaat van het toenemende vervoer van kolen over de Rijn naar Nederland via de SHV: 'Mengenmäßig konnte das Kontor auch in späteren Jahren seinen Absatz halten und sogar über 11 und 12 Millionen Tonnen weiter steigern. Das war aber zum größten Teil nur möglich infolge der günstigen Weiterentwicklung des Hollandgeschäftes', geciteerd in Heinrichsbauer, *Kohlenkontor*, 23.

66 SHVCA inv. nr. 5203, brief RWKS aan SHV, 28-04-1904.

op het vervoer over de Rijn te verwerven had de SHV moeten toestaan dat het *Kohlenkontor* voor 31 procent in de SHV deelnam.⁶⁷

In 1910 ontstond er opnieuw een publieke discussie over de rol van de SHV. Deze keer richtte de openbare kritiek zich niet zozeer tegen het heersende monopolie. Aanleiding was veeleer de toenemende concurrentie tussen de SHV en Staatsmijnen. In april 1910 publiceerde de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* een artikel over de structuur van de Nederlandse kolenmarkt. Onder de kop 'Nederlandsche kolen in Nederland verboden' kritiseerde het artikel de strenge en alleen op het eigenbelang gerichte bedrijfsleiding van de SHV.⁶⁸ Om de markt te beheersen zou de SHV in de trant van het moedersyndicaat de handel in andere dan Ruhrkolen aan afnemers en handelaren hebben verboden. De tussenhandelaren van de SHV was het daarmee verboden Limburgse kolen op de Nederlandse markt te brengen.⁶⁹ Deze vorm van concurrentiebeperking werd in de Nederlandse openbare mening scherp veroordeeld. Als *Syndikatshandels-gesellschaft* van het RWKS was de SHV echter sinds de oprichting aan deze clausule gebonden. De SHV verdedigde zich door van haar kant de Limburgse mijnen concurrentievervalsing te verwijten. De Limburgse mijnondernemingen zouden in hun reclame aan het Nederlandse nationale gevoel appelleren en zo de afnemers tot de aanschaf van Limburgse kolen overhalen. Bovendien zou de Nederlandse regering druk uitoefenen op grote verbruikers om brandstof uit Limburg en niet van de SHV te betrekken. Alleen op deze wijze zou het gelukt zijn de Limburgse kolen ingang te doen vinden in de Tilburgse textielindustrie.⁷⁰

Deze publieke discussie maakt duidelijk hoezeer de SHV zich door de opkomende steenkoolwinning in Limburg, vooral die van Staatsmijnen, onder druk gezet voelde. Omstreeks 1910 waren in Limburg de technische voorwaarden aanwezig om Nederland tot een echte mijnbouwnatie te maken. Sinds de oprichting in 1902 had Staatsmijnen zich in een opbouwfase bevonden, maar die was nu afgesloten.⁷¹ De SHV, die tot dan toe de Nederlandse kolenhandel had beheerst, had in een eerste aanbod tot samenwerking geprobeerd met de Limburgse mijnondernemingen een exclusief alleenverkooprecht overeen te komen, om het te verwachten concurrentieprobleem op te lossen door integratie binnen het door SHV gecontroleerde handelssysteem. Dit voorstel zou iedere zelfstandige handelsactiviteit van de Limburgse mijnondernemingen onmogelijk hebben gemaakt. Staatsmijnen wezen dit aanbod echter zeer beslist af. De SHV reageerde even beslist op deze afwijzing door de met haar verbonden handelaren alle handel met Limburgse kolen te verbieden. In dit opzicht blijkt dus

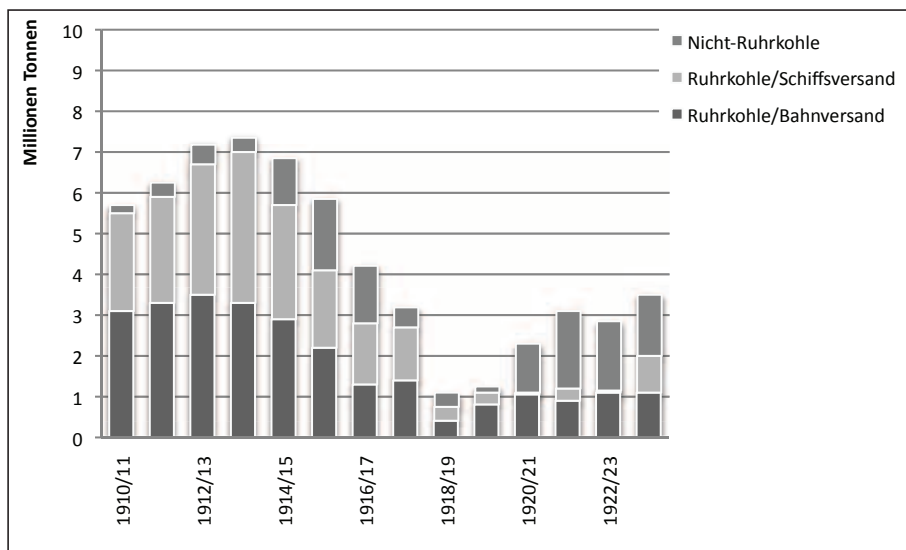
67 De deelname van het RWKS aan de SHV werd op dat tijdstip bepaald op f290.000, die van het *Kohlenkontor* op f1.038.000. Bij een aandelenkapitaal van in totaal f3.340.000 bevond zich daarmee sinds 1904 ca. 39 procent in Duitse handen (8 procent RWKS, 31 procent *Kohlenkontor*); de overige (meerderheids)aandelen bleven in handen van de Nederlandse oprichtende maatschappijen; zie: SHVCA, inv. nr. 3058, Vergaderingen Commissarissen en Directie 1904.

68 Daarover: De Graaff, *Kolenvoorziening*, 39 e.v. en Richter, *Kohlenversorgung*, 32 e.v.

69 *Ibidem*, en Wennekes, *Frits Fentener van Vlissinge*, 511.

70 SHVCA, inv. nr. 3774, Jaarverslag SHV 1910/11, 2.

71 De Graaff, *Kolenvoorziening*, 33 e.v.

Grafiek 2. De omzet van de SHV, 1910/11-1923/24

de opkomst van de Limburgse kolenwinning ervoor te hebben gezorgd dat de SHV het typische door het RKWS opgelegde en gecontroleerde handelssysteem ook op de Nederlandse markt ging toepassen.

Uit grafiek 2 blijkt dat de marktpositie van de SHV, alle kritiek ten spijt, tot 1914 niet veranderde. Ook zonder handel in Limburgse kolen bleef de SHV de Nederlandse markt beheersen. De Limburgse mijnen, waaronder Staatsmijnen, concentreerden zich (nog) op de export. Intussen bouwde de SHV haar afzeterorganisatie verder uit. De Nederlandse markt werd verdeeld in strikt gescheiden afzetgebieden, waarbij elk gebied door een coördinerende SHV-instelling werd bediend. De handelaren in die gebieden werden met behulp van een aangepast alleenverkoopsrecht aan de SHV gebonden; in bepaalde gevallen kocht de SHV ook aandelen in deze handelsondernemingen. Bovendien werd het transportbedrijf van de SHV sterk uitgebouwd. Door de gestage uitbreiding van de Rijnvloot, de verwerving van verkooplokalen en de bouw van overslaginstallaties wilde de SHV haar positie zeker stellen.⁷²

De Nederlandse kolenmarkt in de Eerste Wereldoorlog

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog leidde tot een herziening van de vastgetimmerde marktstructuur. Door de oorlogssituatie stagneerde de aanvoer van kolen uit het Ruhrgebied, waardoor er tekorten op de Nederlandse markt ontstonden. De door de SHV uitgeoefende marktcontrole was daarmee uitgeschakeld en de Limburgse mijnondernemingen konden hun productie nu onge-

72 Zie: SHVCA, inv. nr. 3058, protocollen Raad van Commissarissen, sinds 1905.

perkt uitbreiden.⁷³ In het begin van 1915 werd een 'Kolenbureau' opgericht, een privaatrechtelijk samenwerkingsverband, waaraan naast de Limburgse kolenproducenten ook de belangrijkste kolenimporteurs en -handelaren deelnamen. Het Kolenbureau regelde de verkoop en de afzet van alle door de deelnemers in Nederland geproduceerde en aangevoerde steenkolen. Het is veelbetekenend dat de administratie van het Kolenbureau in het SHV-hoofdkantoor in Utrecht werd ondergebracht.⁷⁴ De voorheen zo belangrijke export van de Limburgse mijnen werd stapsgewijs afgebouwd. Het Kolenbureau heeft nog geen jaar bestaan. In het begin van 1916 werd de 'Rijkskolendistributie' [RKD] opgericht, waarmee de omstreden private belangen in het Kolenbureau meer onder controle van de overheid kwamen.⁷⁵

Het is duidelijk dat de SHV al in de eerste oorlogsjaren bang was dat de tot dan toe door haar beheerste marktstructuur en verkoopvoorwaarden na het einde van de oorlog definitief zouden veranderen ten gunste van de Limburgse producenten. De ontwikkeling van de kolenwinning in Limburg gaf daar ook aanleiding toe (zie tabel 2). In mei 1916 verraste SHV-directeur Frits H. Fentener van Vlissingen de directie van Staatsmijnen met een aanbod.⁷⁶ Hij deed Wilhelm F.J. Frowein, de directeur van Staatsmijnen en bewindvoerder bij de RKD, een geheim voorstel tot samenwerking tussen Staatsmijnen en de SHV na de oorlog. Fentener van Vlissingen voerde aan dat de ervaring van de bestaande samenwerking in de RKD ook voor de langere duur perspectieven bood. Voor de SHV was de belangrijkste voorwaarde voor deze samenwerking dat er niets zou veranderen in de relatie van de SHV met het RWKS; in plaats daarvan zou de SHV volledig vrij moeten blijven in de bepaling van de prijzen voor Ruhrkolen. Fentener van Vlissingen vond dat het daarbij vanzelf sprak dat ook Staatsmijnen voorwaarden aan de samenwerking zou stellen: Staatsmijnen kon zowel garanties krijgen voor een minimale afzet als voor minimumprijzen. Van Vlissingen stelde verder voor de gehele verkooporganisatie van Staatsmijnen naar de SHV over te hevelen, maar de SHV was ook bereid de leiding over het 'Verkoopkantoor van Staatsmijnen', dat nog in opbouw was, op zich te nemen. Als compensatie voor het opgeven van de eigen verkoop stelde hij Staatsmijnen een zetel in de Raad van Commissarissen van de SHV in het vooruitzicht.

De directie van Staatsmijnen schijnt dit voorstel, dat de vorming van een volledig syndicaat naar RWKS/SHV-model impliceerde, ernstig bediscussieerd te hebben. Twee maanden later zond de Staatsmijndirectie namelijk een kopie van het voorstel van Fentener van Vlissingen aan het Nederlandse ministerie van Economische Zaken, met de kanttekening dat er in principe geen bezwaar was tegen zo'n verbinding, maar dat die op korte termijn wel tot gevolg zou heb-

73 Vgl. Jaarverslag Staatsmijnen, 1914, online beschikbaar als: <http://h1631438.stratoserver.net/index.php/blad/index/4> (februari 2012).

74 SHVCA inv. nr. 3774, Jaarverslag 1914/15, 2 e.v.

75 De RKD werd opgericht bij KB van 12-1-1916 met het doel een 'zinvolle' verdeling van de beschikbare steenkolen in Nederland te bereiken. Zie: RHCL, DSM, 17.26/19A, inv. nr. 210, Rijkskolendistributie, 1916-1921.

76 *Ibidem*, inv. nr. 173, Kolenconventie, 1916-1942: Fentener van Vlissingen aan Directie der Staatsmijnen, vertrouwelijk, 16-5-1916.

De familie Fentener van Vlissingen voorafgaand aan een rondleiding door het ondergrondse bedrijf van de Sophia-Jacobamijn in Hückelhoven, ca. 1920. Uit: Schwarzes Silber. Die Geschichte des Steinkohlenbergwerks Sophia-Jacoba (Essen 1997).

ben dat er een machtsconcentratie zou ontstaan die waarschijnlijk nadelig zou uitpakken voor de gebruikers. Men wilde zich daarom eerst verzekeren van de steun van de overheid alvorens zich tot onderhandelingen met de SHV bereid te verklaren. Daarbij wees men erop dat Staatsmijnen nog een jong bedrijf was, en dat de tijd daarom nog niet echt rijp was voor deelname aan een syndicaat. Ondanks de positieve toon werd hier toch duidelijk gemaakt dat Staatsmijnen het aanbod tot samenwerking wilde afwijzen. Niettemin liet men het aan de overheid over om deze syndicaatsvorming te verhinderen.⁷⁷

Daarmee was aan het eind van 1916 alle toenadering tussen Staatsmijnen en de SHV ten einde: voor de periode na de oorlog en na de opheffing van de RKD zou men zich op een scherpe concurrentiestrijd moeten voorbereiden. Blijkbaar zag Staatsmijnen in de veranderde situatie tijdens de Eerste Wereldoorlog een kans de positie van de SHV op de Nederlandse markt over te nemen en hoopte het bedrijf dat het daarbij door de overheid zou worden gesteund.

⁷⁷ *Ibidem*, Staatsmijnen aan Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel (vertrouwelijk), 10-7-1916.

	Prognose			Werkelijke ontwikkeling		
	Staatsmijnen	Particul. Mijnen	Totaal	Staatsmijnen	Particul. Mijnen	Totaal
1915	0,5	1,5	2	0,78	1,47	2,25
1925	2	2	4	3,8	3,08	6,88
1935	3,5	2,5	6	7,8	4,53	12,33

Tabel 2. De productie van de Limburgse Staatsmijnen, prognose in 1911 en werkelijke ontwikkeling 1915-1935 (in miljoenen ton)

Bronnen: De Graaff, *Kolenvoorziening*, 34 en *Rapport van de Staatscommissie*, 166.

Formeel was de relatie van de SHV met het Duitse syndicaat bij het uitbreken van de oorlog nog onveranderd gebleven. De overeenkomst tussen het syndicaat, het *Kohlenkontor* en de SHV liep volgens plan door tot 1915. Alleen werden de leveringsverdragen buiten werking gesteld, omdat de Duitse regering al snel een algemeen uitvoerverbod van steenkool uitvaardigde. Met de omschakeling van de Duitse economie naar een oorlogseconomie, werd de steenkoolproductie in het Ruhrgebied, nog steeds gebundeld door het RWKS, op de oorlogseisen afgestemd. Sinds het uitbreken van de oorlog ontstond er binnen het syndicaat echter een hevige machtsstrijd. De syndicaatsovereenkomst, die de kern uitmaakte van het bestaan en de organisatievorm van het syndicaat, was net als de overeenkomst met de SHV geldig tot 1915 en moest worden hernieuwd. De onderhandelingen daarover toonden aan dat er geen syndicaat tot stand zou komen op vrijwillige basis, maar net als bij de instelling van de RDK in Nederland stond het de mijnen niet vrij daarover zelfstandig besluiten te nemen. Door de deelname aan de Eerste Wereldoorlog was de centrale sturing van de koleneconomie ook voor het Duitse keizerrijk van buitengewoon groot belang. De toenemende druk op de staat om te interveniëren mondde op 12 juli 1915 uit in een verordening van de *Bundesrat*, waarin werd bepaald dat het RWKS tot de oprichting van een nieuw syndicaat zou worden gedwongen als niet 97 procent van de mijnen zich vrijwillig tot een syndicaat hadden aaneengesloten.⁷⁸

Kort na de ondertekening van de nieuwe syndicaatsovereenkomst begonnen ook nieuwe onderhandelingen over de verhouding tussen de *Syndikatshandels-gesellschaften* en het RWKS. De onderhandelingspositie van de SHV was op dat tijdstip niet erg gunstig. De bestaansbasis van de SHV, het exclusieve alleenverkooprecht van Ruhrkolen, hing aan een zijden draadje. De Nederlandse RDK werkte weliswaar voor de meeste afzetgebieden met handelaren en het handelsapparaat van de SHV, en de SHV kon door de centralisering van de kolenverkoop door de staat naast Ruhrkolen nu officieel ook handelen in Britse en Limburgse kolen – en deed dat ook in toenemende mate (zie grafiek 2) –, maar de legitimering van de dominante positie van de SHV op de kolenmarkt was gebaseerd op de handel in Ruhrkolen, terwijl de handel van de SHV in andere kolen afhankelijk

78 Alfred Baedeker (Hrg.), *Jahrbuch für den Oberbergamtsbezirk Dortmund* (Essen 1922) 752. Zie ook: G.D. Feldman, 'Politische Kultur und Wirtschaft in der Weimarer Zeit: Unternehmer auf dem Weg in die Katastrophe', *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte* 1 (1998) 3-18, aldaar 8.

was van de toestemming van de RKD. De SHV moest daarom trachten het monopolie ook in de nieuw te sluiten overeenkomst te behouden.

De onderhandelingen over de herbenoeming van de SHV tot *Syndikats-handelsgesellschaft* voor de Nederlandse markt waren geen formaliteit, maar werden op het scherpst van de snede gevoerd. In het syndicaat was men het eind 1915 eens geworden over de beëindiging van de overeenkomst met de Belgische, de tweede buitenlandse *Syndikatshandelsgesellschaft* van het RWKS.⁷⁹ De belangen van de deelnemers aan het syndicaat liepen hierin sterk uiteen. Terwijl de leiding vasthield aan een continuering van de regeling, drongen de leden met eigen verkoopapparaten aan op kneveling van de SHV.⁸⁰ De uitkomst van de onderhandelingen was ongunstig voor de SHV: het *Kohlenkontor* bleef aandeelhouder van de SHV, evenals het RWKS. Terwijl de deelname van het syndicaat op circa 8 procent werd gehouden, werd die van het *Kohlenkontor* vergroot. De gezamenlijke deelname van het RWKS en het *Kohlenkontor* in de SHV werd op 49 procent gebracht.⁸¹ Het Ruhrsyndicaat had zich opnieuw als sterkste partij bewezen.

De verwerving van de *Gewerkschaft Sophia-Jacoba*

De SHV verzette zich sinds het uitbreken van de Wereldoorlog steeds meer tegen de door het RWKS opgelegde beperkingen door gebruik te maken van gaten in de overeenkomst en door de strakke regelgeving van het RWKS op vele manieren te ontduiken. Dat was ook het geval met de verwerving van de *Sophia-Jacoba* in 1917. Omdat de SHV daartoe eigenlijk niet gerechtigd was, camouflerde ze de aanschaf door een Nederlands consortium, de NV Nederlandsche Maatschappij tot Ontginning van Steenkolenvelden (*Nemos*) op te richten, dat een meerderheidsaandeel in het Duitse mijnbedrijf verwierf. De NV *Nemos* was grotendeels in handen van een onafhankelijk van het RWKS opererende financieringsmaatschappij van de SHV, de NV *Unitas*.⁸²

Als directeur van de NV *Nemos* had Fentener van Vlissingen in februari 1917 prof. ir. Is.P. de Vooyo's aangetrokken.⁸³ De SHV was ervan overtuigd dat het staatstoezicht op de kolendistributie slechts een tijdelijke oplossing zou zijn en dat de kolenmarkt na de oorlog in beide landen weer vrijgegeven zou worden. Het was echter niet duidelijk hoe de relaties met het RWKS zich zouden ontwik-

79 BBA 33/77, bestuursvergadering 18-11-1915, 1 e.v.

80 *Ibidem*, 21-12-1915, 8, en BBA 33/24, 10-11-1915.

81 BBA 33/80, bestuursvergadering 14-2-1917; SHVCA, inv. nr. 3058, Protocol RvC, vergadering 24-6-1918.

82 Uitvoeriger hierover: Roelevink, 'Investitionssicherung eines Syndikatshändlers'.

83 De Vooyo's zou tot 1944 president-directeur blijven en wekelijks aan de directievergaderingen deelnemen. Onder zijn leiding had *Nemos* geprobeerd een concessie te krijgen voor de exploitatie van een mijnonderneming in het Midden-Limburgse Vlodrop, maar toen bleek dat die niet zou worden verleend, week *Nemos* uit naar de vlak over de grens in hetzelfde kolenveld gelegen mijn in Hückelhoven. De Vooyo's werd er bedrijfsleider om de exploitatie op gang te brengen. Zie: Henk Muntjewerff, 'Tussen Kapitaal en Arbeid, momenten uit het openbare leven van de dichter-ingenieur Isaäc Pieter de Vooyo's (1875-1955)', *Jaarboek de Oranjeboom* 50 (1997) 174-218, aldaar 200-201.

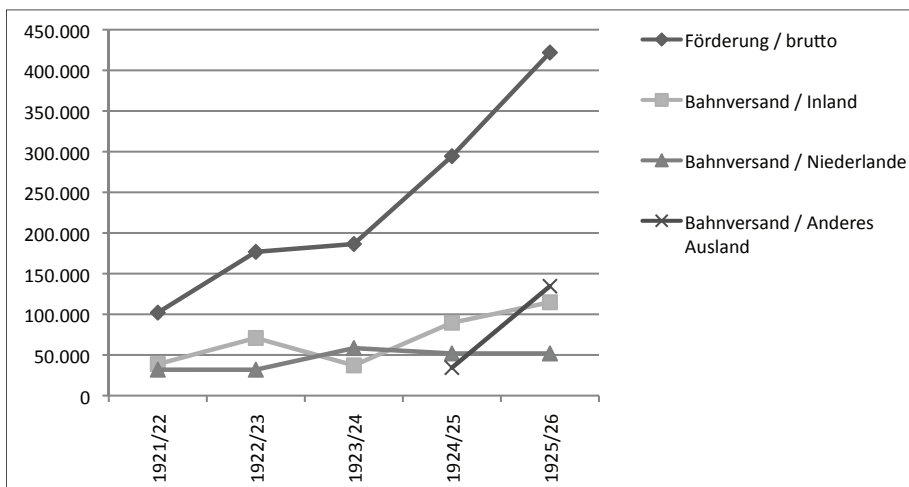

Sophie Fentener van Vlissingen (links) en Jacoba de Vooyo, de beide naamgevers van de Sophia-Jacobamijn in Hückelhoven. Uit: Schwarzes Silber. Die Geschichte des Steinkohlenbergwerks Sophia-Jacoba (Essen 1997).

kelen. De nieuwe overeenkomst had de positie van de SHV verzwakt. De SHV had weliswaar de status van *Syndikatshandelsgesellschaft* gekregen, met alleenverkooprecht voor de SHV, maar de Duitse deelname aan de SHV was een stuk groter geworden. In ruil voor het in deze oorlogsjaren in de praktijk waardeloze alleenverkooprecht had het syndicaat een grotere deelname afgedwongen, die de positie van de Nederlandse aandeelhouders, hoewel nog steeds in het bezit van de absolute meerderheid, duidelijk had verzwakt. De SHV was daarmee nog afhankelijker geworden van het RWKS, dat in de onderlinge verhouding duidelijk domineerde. Als *Syndikatshandelsgesellschaft* voor de Nederlandse markt was de SHV ondergeschikt aan het RWKS, dat toestemming moest geven voor de ontwikkeling, de prijzen en de diversificatie van de SHV, en een vetorecht hield in alle belangrijke beslissingen. In dit licht was de investering van de SHV in de Sophia-Jacoba een affront tegen de door de RWKS vastgestelde regels. Het was daarom van belang voor de SHV de investering voor het RWKS geheim te houden, wat lukte tot 1919/20.⁸⁴

In dit verband is het onjuist om te veronderstellen, dat de invloed van het RWKS op de SHV zich slechts beperkte tot het verbod op de handel in Engelse en Limburgse kolen. De machtsaanspraken van het syndicaat gingen veel verder. Voor om het even welke diversificatieplannen van de SHV moest het RWKS

84 Uitvoeriger daarover Roelevink, 'Investitionssicherung eines Syndikatshändlers'.

Grafiek 3. De ontwikkeling van de afzet van de Sophia-Jacoba, 1921/22–1925/26 (in tonnen)

toestemming geven. Omdat het de SHV principieel verboden was met andere dan Ruhrkolen te handelen, kon de verkoop van kolen van de Sophia-Jacoba ook niet direct door de SHV geschieden, maar moest die aan een door eigendomsconstructies verborgen dochteronderneming worden overgelaten.⁸⁵ Dat de SHV deze camouflage gebruikte toont aan dat de SHV de gelegenheid aangreep om zich los te maken van het kolensyndicaat en zich niet langer door de regelgeving van het syndicaat liet tegenhouden.

Tegen deze achtergrond wordt verklaarbaar waarom de SHV zelf de kolenproductie ter hand ging nemen, niet in de eerste plaats, zoals herhaaldelijk is beweerd, om de Nederlandse kolenvoorziening veilig te stellen,⁸⁶ maar om zelf een strategische positie op de kolenmarkt te verwerven. Zowel in de bronnen als in de secundaire literatuur wordt gesteld dat de Sophia-Jacobamijn snel op een productievolume van 2,5 tot 3 miljoen ton zou zijn gekomen,⁸⁷ maar dat is slechts een bewust verspreid gerucht, met het doel Staatsmijnen onder druk te zetten. In werkelijkheid bereikte de Sophie-Jacoba dit niveau pas in de jaren 1960 (zie grafiek 3). Met 86 concessievelden was de Sophia-Jacoba niettemin een potentiële mijnbouwgi-gant geworden en meteen de op een na grootste mijnonderneming in het Akense kolendistrict, die de Staatsmijnen recht in de ogen kon kijken.⁸⁸

85 Dit was in 1920 ook de reden voor de oprichting van de 'Hückelhovener Kohlenhandels-gesellschaft', de handelsonderneming van door de Sophia-Jacoba geproduceerde kolen; SHVCA, inv. nr. 7910, oprichting, en: BBA 175/240, juridische stukken.

86 Zie noot 4.

87 Richter, *Kohlenversorgung*, 85. Richter baseert zich op het jaarverslag van de NV Nemos 1917/18. Hetzelfde getal bij: Frey, *Erster Weltkrieg und die Niederlande*, 327.

88 Böker, *Holland*, 557; K. Rode, 'Aus der Geschichte des Aachener-Limburger Steinkohlenbergbaues', *Glückauf* 13 (1964) 756; zie ook: P. Strauch, *Die Steinkohlenindustrie des Aachener Bezirks im 20. Jahrhundert* (Diss. Keulen 1922) 17.

Voor er door de wereldoorlog bijzondere omstandigheden ontstonden, had Staatsmijnen zich vooral op de export gericht, met als resultaat een sterke positie in het Akense district.⁸⁹ Deze oriëntatie op export was geen vrije keus, maar het gevolg van de door de SHV bepaalde hegemonie van Ruhrkolen op de Nederlandse markt. Ook Staatsmijnen kon slechts speculeren over de toekomstige ontwikkeling van de Nederlandse markt. De aankoop van de Sophia-Jacoba door het door SHV geleide kapitaalcrachtige consortium leek er voornamelijk op gericht te zijn een marktpositie te verwerven op de Akense markt, die vóór de oorlog voor Staatsmijnen zo belangrijk was geweest. In zoverre was de verwerving van de Sophia-Jacoba in hoge mate symbolisch en strategisch gemotiveerd. Want de situatie op de voorheen door de SHV gedomineerde Nederlandse kolenmarkt was door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog gewijzigd. Deze ontwikkeling werd in eerste instantie bepaald door de oorlog. Het was op dat moment nog volledig open of de structuur van de markt daardoor blijvend zou veranderen. Door de aankoop van de Sophia-Jacoba probeerde de SHV een onderhandelingspositie te verwerven. Het ging daarbij om niets minder dan de toekomstige hegemonie op de Nederlandse kolenmarkt.⁹⁰ Samengevat was de overname van de Sophia-Jacoba bedoeld om de marktkansen van Staatsmijnen te beperken, niet in geologisch opzicht, maar om de afzetmogelijkheden te storen, en daarmee Staatsmijnen te dwingen tot samenwerking.

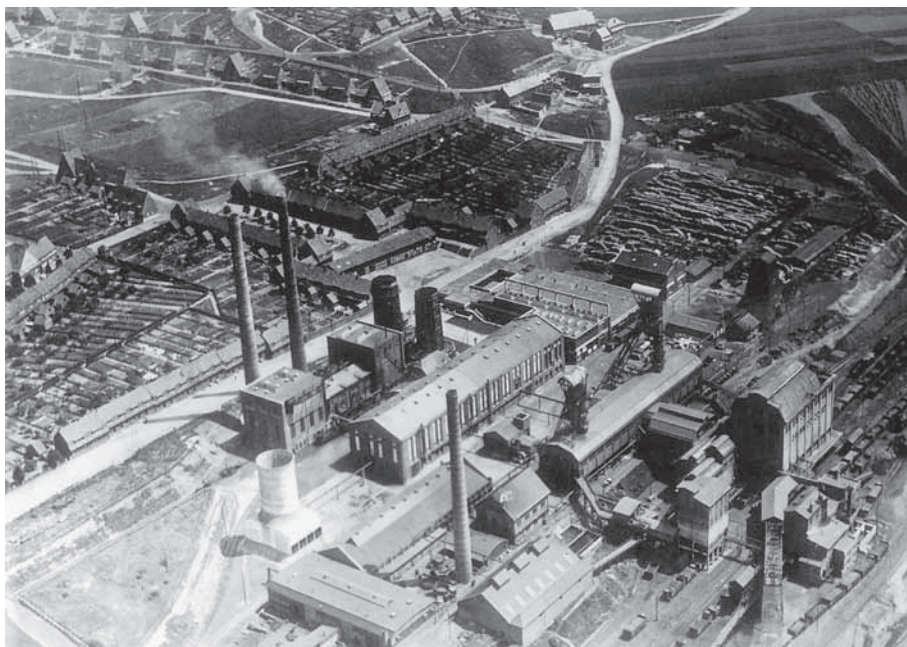
De risicovolle investering van de SHV in de aankoop van de Sophie-Jacoba was onderdeel van een ondernemingsstrategie, die ten doel had de hegemonie van de SHV op de Nederlandse kolenmarkt te bevestigen en een sterkere onderhandelingspositie tegenover het RWKS te verwerven. De hegemonieaanspraken van de SHV voor de Nederlandse markt hadden op den duur een vereniging met het staatsmijnbedrijf als voorwaarde. De SHV hoopte door het bezit van een mijn in het Akense mijnbouwgebied de exportpositie van Staatsmijnen in dit gebied te ondermijnen en Staatsmijnen daarmee tot onderhandelingen over de gewenste samenwerking te dwingen. Tegelijk deed de SHV daarmee een poging een zekere eigen speelruimte binnen het kader van de deelname aan het RWKS te bevechten.

Besluit

In mei 1920 sloten Nederland en Duitsland een kredietovereenkomst, waarin Nederland Duitsland een krediet toekende van f200.000.000. Als tegenprestatie verplichtte de Duitse regering zich onder meer:

89 De Graaff, *Kolenvoorziening*, 34 e.v.

90 Daarmee kan ook de betrokkenheid van Staatsmijnen bij het kolenveld 'Vlodrop' worden verklaard. Gedurende de oorlog was dit aan Staatsmijnen uitgegeven voor ontginning, maar die werd in 1921 gestaakt, hoewel er al aanzienlijke investeringen waren gedaan; vgl. Richter, *Kohlenversorgung*, 44 e.v. en De Graaff, *Kolenvoorziening*, 53 e.v.

Luchtopname van de Sophia-Jacobamijn in Hückelhoven, ca. 1927. Uit: Schwarzes Silber. Die Geschichte des Steinkohlenbergwerks Sophia-Jacoba (Essen 1997).

Die Frage der an der deutsch-holländischen Grenze gelegenen Kohlenfelder der 'Niederlandsche Maatschappij tot ontginning van steenkolenvelden' [Nemos] und die damit zusammenhängende Frage der Ausfuhr von dort gewonnenen Produkten nach Holland [ist] entsprechend den Wünschen der Holländischen Regierung zu regeln.⁹¹

In het verdrag werd bepaald dat op de naar Nederland uitgevoerde kolen van de Nemos tot een maximum van 1,25 miljoen ton geen invoerrecht zou worden geheven. De regeling is tekenend voor de vervlechting van private en publieke belangen in de energiepolitiek, en voor de innige relaties van de SHV, in het bijzonder van SHV-directeur F.H. Fentener van Vlissingen, met de Nederlandse overheid. De mijnonderneming Sophia-Jacoba was in bezit van Nemos, maar was in feite door de SHV aangekocht en uitgebouwd. Gedurende de Eerste Wereldoorlog was de positie van de SHV op de Nederlandse steenkolenmarkt verzwakt door de opkomst van de Limburgse steenkolenmijnbouw. Sinds 1911 had de SHV geprobeerd tot een regeling met Staatsmijnen te komen, maar die waren op een afwijzing gestuit. Door de aanschaf van de mijn bij Hückelhoven dacht men een concurrentie- en daarmee een onderhandelingspositie met Staatsmijnen te kunnen opbouwen. Toen na de Eerste Wereldoorlog bleek dat

⁹¹ Gesetz betr. den Vertrag zwischen der Deutschen und Niederländischen Regierung über Kredit und Steinkohlen vom 31.Dez. 1920 (ausgegeben zu Berlin am 10. Januar 1921), in: Reichsgesetzblatt (1921) Nr. 4, 57 e.v.

de investering in de Sophia-Jacoba geen invloed had op de marktverhouding met Staatsmijnen, gooide men het over een andere boeg: de belangen van de Nederlandse overheid werden geïnstrumentaliseerd om het voortbestaan van de Sophia-Jacoba veilig te stellen. Door de opname van de Sophia-Jacoba in het Duits-Nederlandse kredietverdrag kon men er zeker van zijn dat de productie zich ongestoord zou kunnen ontwikkelen. In de jaren daarna werd de mijn verder uitgebouwd. Na 1923 sloeg echter de situatie op de kolenmarkt om en werd er niet verder in de opbouw van de Sophia-Jacoba geïnvesteerd. Niettemin kon de mijn zich door het Duits-Nederlandse kredietverdrag verzekerd weten van een geregelde afzet in Nederland. Onder leiding van directeur Is. P. de Vooy kon de Sophia-Jacoba zich daardoor tot een moderne en goed renderende mijnonderneming ontwikkelen, die ook in deze veranderde marktomstandigheden niet door de SHV werd afgestoten.⁹²

[Vertaling: Ad Knotter]

92 Uitvoeriger hierover: Roelevink, 'Investitionssicherung eines Syndikatshändlers'.

Rüdiger Haude

Annexatie en regionale identiteit. De Annexatie-Enquête van de Werkgemeenschap Limburg in 1945

De goede betrekkingen van Nederland met het aangrenzende Duitsland en de open grenzen in de tegenwoordige Euregio Maas-Rijn doen gemakkelijk vergeten hoe verbitterd de verhouding tussen deze buurlanden was in de jaren vlak na de Tweede Wereldoorlog. De inval van het Duitse leger op 10 mei 1940 en de daaropvolgende vijfjarige bezetting waren traumatische gebeurtenissen in de Nederlandse geschiedenis en de herinnering daaraan is nog steeds een bepalend element in de beleving van de Nederlandse nationale identiteit. De jaarlijkse nationale dodenherdenking en de bevrijdingsdag op 4 en 5 mei, waarop de slachtoffers worden herdacht en het einde van de Duitse bezetting wordt gevierd, behoren in Nederland tot de belangrijkste nationale feest- en herdenkingsdagen. Het is interessant om de Duits-Nederlandse verhouding vlak na de oorlog nader te onderzoeken, onder meer omdat zulk onderzoek leert hoe uit de diepste nationale tegenstellingen toch wegen naar verzoening kunnen worden gevonden. Hiervoor moeten we ons verplaatsen naar de situatie in het jaar 1945.¹

Op de bevrijding volgde een periode van wraak. Circa 150.000 leden van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) en andere van collaboratie verdachte personen werden geïnterneerd, gedeeltelijk onteigend, en mishandeld. Duizenden Duitsers, onder wie ook personen die al lang vóór de oorlog in Nederland woonden, werden uitgezet (onder meer in de zogenaamde operatie 'Black Tulip'), en jonge vrouwen die men de omgang met Duitse soldaten verweet, werden als 'moffenmeiden' vernederd door ze in het openbaar kaal te scheren.² Het onderwerp van dit artikel betreft een reactie op de Duitse bezetting en de daardoor veroorzaakte verwoestingen, die met deze wraakgevoelens in verband kan worden gebracht. Na het einde van de Duitse bezetting ontstond er in Nederland een levendig debat over een eventuele annexatie van Duits grondgebied als compensatie voor de geleden schade. Er werden tientallen

1 Voor de verwijzing naar de archiefbronnen voor dit onderzoek en verdere aansporingen dank ik Ad Knotter. Dit artikel is een enigszins gewijzigde vertaling van mijn "Die Annexionsfrage steckt voller Minen". Briefe an die *Annexatie-Enquête-Commissie der Werkgemeenschap Limburg, 1945*, in: Christoph Rass und Peter M. Quadflieg ed., *Kriegserfahrungen im Grenzland. Belgien und Deutschland im Zeitalter der Weltkriege* [Aachener Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 7] (Aachen 2012).

2 De interessante vraag wat de gevolgen waren van deze strafmaatregelen in de grensgebieden, en of zij op dezelfde wijze werden uitgevoerd als in het binnenland, is nog niet echt onderzocht. Voor een gevalstudie zie: Marith Dieker, *German Dutchmen. A socio-historical analysis of the life of German inhabitants of the Dutch border municipality Vaals (1933-1948)* (bachelorscriptie Maastricht 2011). Over de 'moffenmeiden' vgl. Katja Happe, "'Moffenmeiden'". Der Umgang mit Kollaborateuren in den Niederlanden nach 1945, in: Norbert Fasse, Johannes Houwink ten Cate en Horst Lademacher ed., *Nationalsozialistische Herrschaft und Besatzungszeit* [Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas 1] (Münster etc. 2000) 405-416.

Afb. 1. Cover van de annexatie-enquête van de Werkgemeenschap Limburg, 1945. Collectie SHCL

brochures over gepubliceerd,³ waarvan verreweg de meeste een uitbreiding van het Nederlandse grondgebied met maximaal 100 procent eisten. Niet zelden werd daarbij ook deportatie van de gehele Duitse bevolking uit de te annexeren gebieden bepleit.⁴ Dit pleidooi werd ondersteund in vele krantenartikelen, affiches en karikaturen (afb. 1).

Over de geschiedenis van het naoorlogse annexatiestreven is vrij veel onderzoek verricht, zowel in Nederland als in Duitsland.⁵ Een van de uitkomsten van dit onderzoek was dat de annexatiebeweging met name in de provincie

3 Simone van der Steen, *Het echech van groots opgezette annexatieplannen. Een onderzoek naar de mislukking van de Nederlandse annexatiewensen ten aanzien van Duitsland en in het bijzonder voor het gebied van de Zelfkant* (doctoraal scriptie Nijmegen 1992) 50, telt ongeveer 60 brochures, waarvan de meeste in het jaar 1945 werden uitgegeven. Andreas Gebbink, "Die Suppe ist den Kohl nicht wert". Die Reaktion der Bevölkerung beiderseits der Grenze auf den niederländischen Gebietsanspruch 1945-1949', in: Fasse, Houwink ten Cate, Lademacher ed., *Herrschaft*, 417-436, aldaar 436, komt op een totaal van 80 brochures over de annexatiekwestie.

4 Bijv. Frits Bakker Schut, *Uitbreiding Nederlands Grondgebied Gewenscht?* (Amsterdam/Brussel 1945).

5 In Nederland o.a. Van der Steen, *Het echech*; in Duitsland: Gebbink, "Die Suppe ist den Kohl nicht wert"; zie ook: Reinhold Schneider, 'Deutschland - Niederlande. Einige Vorbemerkungen zu einer Monographie über das Problem des deutsch-niederländischen Grenzstreits 1945-1949', *Jahrbuch Zentrum für Niederlande-Studien* 3 (1992) 137-145.

Limburg bijzonder actief was.⁶ Horst Lademacher wees erop dat het in Den Haag gevestigde ‘Nederlandsch Comité voor Gebiedsuitbreiding’ hier zijn oorsprong had.⁷ Het Limburgse provinciebestuur eiste in het najaar van 1946 nog twee keer zoveel Duits gebied op als de regering in Den Haag.⁸ In juni 1945 werd door de ‘Werkgemeenschap Limburg’ een grootscheepse enquête in Limburg gehouden, die een interessant inzicht biedt in de opvattingen over de annexatiekwesitie onder een flink aantal inwoners van Limburg.⁹

De ‘Annexatie-Enquête’ van de Werkgemeenschap Limburg

De Werkgemeenschap Limburg was opgericht op 22 januari 1945 te Maastricht, en had ten doel ‘de bevordering van de sociaal-economische en culturele belangen der Nederlandsche gemeenschap in de provincie Limburg’. Uit de formulering van de grondslagen blijkt dat zij een combinatie van katholicisme en regionalisme voorstond: ‘a. voor het Sociaal-Economische de beginselen van onvervalscht natuurrecht, o.a. erkend en aangegeven in de Pauselijke encyclieken; b. voor het Culturele de in de provincie Limburg traditioneele levensbeschouwing’.¹⁰ Voorzitter was L. Lhoëst, directeur van de Koninklijke Nederlandsche Papierfabriek te Maastricht, secretaris was H.A.E.G. Herben, gemeenteambtenaar te Maastricht. Het initiatief tot het houden van een enquête ging uit van de vicevoorzitter van de culturele sectie van de werkge-meenschap, dr. W.A.F. Janssen, leraar Nederlands en geschiedenis te Maastricht. Janssen (1909-1965) was ook correspondent van de Bureaux voor Dialectologie, Naamkunde en Volkskunde van de KNAW, het latere Meertens Instituut.¹¹ Hij schreef het grootste deel van de uitvoerige toelichting bij deze enquête.¹²

6 J. P. D. van Banning, ‘De grenscorrecties’, *Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap* 64 (1947) 186-205, aldaar 187; zie ook Van der Steen, *Het echeq*, 97. In het algemeen leefde de annexatiegedachte het meest in het katholieke volksdeel: H. Roest, ‘Perikelen rond de Nederlands-Duitse grens (1945-1949)’, *Spiegel Historiael. Maandblad voor geschiedenis en archeologie* 24 (1989) 430-436, aldaar 432. Van de partijen in de Tweede Kamer was de KVP de grootste voorstander, in het bijzonder ook het Limburgse kamerlid Jan Maenen, met als argument dat er tussen de grensbevolking van Nederland en Duitsland nauwe culturele en taalkundige relaties bestonden. Vgl. Van der Steen, *Het echeq*, 30.

7 Horst Lademacher, ‘Die Niederlande und Deutschland 1945-1949. Wirtschaftsfragen und territoriale Korrekturen’, in: Wilfried Ehbrecht und Heinz Schilling ed., *Niederlande und Nordwestdeutschland. Studien zur Regional- und Stadtgeschichte Nordwestkontinentaleuropas im Mittelalter und in der Neuzeit. Franz Petri zum 80. Geburtstag* [Städteforschung, Reihe A, 15] (Keulen 1983) 456-511, aldaar 482.

8 Van Banning, ‘De grenscorrecties’, 203 e.v.

9 Het archief van de Annexatie-Enquête-Commissie is ondergebracht bij het Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL, v/h Rijksarchief; arch.nr. 06.18), dat van de Werkgemeenschap zelf bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL, EAN 751). Beide instellingen zijn thans onder een dak gehuisvest in het Historisch Centrum Limburg te Maastricht.

10 SHCL VAH 895: *Oprichtingsakte Werkgemeenschap Limburg* (Maastricht 1945) art. 2 en 3.

11 Meertensinstituut KNAW, archief P.J. Meertens-Instituut, inv.nr. 32.82. Janssen werd later mede-oprichter en bestuurslid van de Volkshogeschool Limburg (Geerlingsshof). Zie Fons Erens, *Als een rode draad. Een Limburgse volkshogeschool. Geschiedenis van haar ontstaan en groei* (Landgraaf 1992) 58-63 en 67-71.

12 SHCL VAD 976: *Annexatie-enquête der Werkgemeenschap Limburg. Toelichtingsbrochure* (Maastricht 1945).

Het was de bedoeling dat de deelnemers 'een tamelijk eerlijke vertegenwoordiging' van alle inwoners der provincie Limburg zouden vormen, en dat de uitslag van de enquête daardoor 'representatief' zou zijn, maar in de praktijk werden de deelnemers doelbewust geselecteerd uit: '1°. alle leden der Werkgemeenschap Limburg; 2°. per gemeente een aantal Limburgsche niet-leden der Werkgem. Limburg; 3°. per gemeente een aantal niet-geboren-Limburgers'.¹³ De vragenlijst (12 bladzijden) en de toelichtingsbrochure (62 bladzijden) waren ook in de boekhandel te koop.

De eerste bladzijden van de vragenlijst bevatten 'Aanwijzingen' voor het invullen; daarna volgden 36 hoofdvragen, die veelal weer in deelvragen waren onderverdeeld, zodat er uiteindelijk 94 antwoorden konden worden gegeven. Aan het eind was een kaart afgedrukt, waarop kon worden ingetekend welke gebieden men wenste te annexeren (afb. 2). Er werd dus nogal wat verwacht van de deelnemers aan de enquête. In een kritisch artikel werd opgemerkt dat het 'een makkelijker taak [leek] het nieuwste belastingbiljet in te vullen dan deze vragenlijst'.¹⁴ Alleen al dit gegeven zal aan een sociale selectie van de deelnemers hebben bijgedragen. De hoge kosten van de aanschaf van de vragenlijst en de toelichting (f1,75) droegen daar ook aan bij. Zo schreef gemeentebtenaar H.J. Creusen uit Hoensbroek aan de Werkgemeenschap, dat hij met collega's had gesproken 'die wel degelijk in deze enquête geïnteresseerd waren, maar die de uitgave van f1,75 voor deelname, in verband met hun huisgezin, te hoog vonden'.¹⁵ Bij de uitkomst van de enquête moet men zich dus realiseren dat de pretentie, zoals die bij de overdracht van de uitkomsten aan de ministerraad in Den Haag op 26 september 1946 nogmaals werd onderstreept, namelijk dat de uitkomst als 'ongetwijfeld representatief' moest worden beschouwd, niet gerechtvaardigd was. Dat blijkt ook uit de daarbij verschaft informatie dat er 'ongeveer duizend, uit alle lagen der bevolking afkomstige, doch voor een groot deel prominente, in Limburg woonachtige personen [hadden] deelgenomen'.¹⁶ De enquête was dus vooral een zaak van de regionale elite.

De vragen in de enquête waren in drie hoofdstukken verdeeld onder de titels: 'Motiveering der annexatie'; 'Keuze van het te annexeren gebied'; 'Eventuele ontruiming der te annexeren gebieden'. Bij de formulering van de vragen valt

13 *Ibidem*, 5.

14 G. Gorris, 'Annexatie-Literatuur', *Katholiek Cultureel Tijdschrift* 1 (1945/46) 236.

15 RHCL, archief Annexatie-Enquête Commissie, 06.18, 501: brief H.J. Creusen, 17-9-1945. Creusen baseert zich hierbij op krantenberichten dat de deelname aan de enquête tot dan toe onbevredigend zou zijn geweest, wat ook blijkt uit de verlenging van de inzendingstermijn. Inderdaad valt op dat alle gedateerde inzendingen aan de Werkgemeenschap in september 1945 zijn gedateerd, terwijl de oorspronkelijke einddatum 25 augustus was. De redenen voor deze late respons zijn niet bekend. Op de dag dat Creusen zijn brief schreef, stuurde de Annexatie-Enquête-Commissie het resultaat van de eerste 300 ingezonden vragenlijsten naar de minister van Buitenlandse Zaken in Den Haag; vgl. RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 501: W.A.F. Janssen aan Zijne Excellentie den Minister van Buitenlandse Zaken te 's-Gravenhage, 17-9-1945.

16 *Ibidem*: Uitslag, Annexatie-Enquête 1945 van de Werkgemeenschap Limburg, 3. Van de in totaal 1.045 teruggezonden vragenlijsten kwamen er 989 uit de provincie Limburg; *Ibidem*: *Mededeelingenblad van de Werkgemeenschap Limburg* 1 (29 december 1945) 5.

Afb. 2. De laatste bladzijde van de vragenlijst waarop de deelnemers aan de annexatie-enquête hun annexatiewensen konden aangeven. Collectie SHCL.

een zeer suggestieve toon op. De organisatoren waren duidelijk voorstanders van omvangrijke gebiedsuitbreidingen met overname van de daar woonachtige bevolking. Vraag 1 luidde bijvoorbeeld: 'Acht U het voor Nederland mogelijk om volledige vergoeding voor geleden schade van Duitschland te verkrijgen, zonder dat tot annexatie van Duitsch gebied wordt overgegaan?'. Op het te verwachten antwoord 'neen' was dan de beantwoording van de vragen 2 tot en met 4 voorgeprogrammeerd, namelijk of zo'n annexatie gerechtvaardigd, wenselijk, of noodzakelijk was.¹⁷ De toelichtingsbrochure deed het hare om het gewenste resultaat te bereiken. Daarin werden wel verschillende standpunten over het onderwerp

17 Vragenlijst, Annexatie-Enquête der Werkgemeenschap Limburg, 5.

van de enquête afgedrukt, maar die waren bijna allemaal voor annexatie.¹⁸ De tekst van deze toelichting was grotendeels geschreven door de voorzitter van de 'Annexatie-Enquête-Commissie der Werkgemeenschap Limburg', de eerder genoemde W.A.F. Janssen. Zijn tekstdeel nam ruim de helft van de brochure in beslag. In zijn toelichtingen laat Janssen de vooringenomenheid van de vraagstelling duidelijk zien, bijvoorbeeld wanneer hij commentaar geeft bij vraag 31 ('Zou U bij annexatie met de bewoners daaraan ook meer of minder strenge beperkende bepalingen willen verbinden?'): 'Uit deze vraag blijkt duidelijk, dat het bij annexatie met behoud der bevolking heelemaal niet noodig en wellicht ook niemands bedoeling is, om eenvoudig alle Duitschers, die het te annexeren gebied toevallig bewonen, daar ook rustig te laten blijven'.¹⁹

De enquête was dus evenzeer een propagandamiddel als een onderzoeksinstrument. De Werkgemeenschap Limburg kon dan ook op 26 september 1946 als 'meening [...] van de overgrote meerderheid der Limburgsche bevolking' aan de Nederlandse regering melden, dat 88 procent van de ondervraagden een vorm van annexatie wenselijk achtte, van wie de meesten langs de gehele Duits-Nederlandse grens. 70 procent was tegen de deportatie van de Duitse bevolking in de te annexeren gebieden, maar 80 tot 90 procent wel voor de 'zuivering' van 'minder gewenschte elementen'.²⁰ Op de statistische uitkomsten van de enquête hoeft hier niet verder in te worden gegaan; die zijn elders al behandeld.²¹ In dit artikel wil ik vooral aandacht besteden aan informatiebronnen die aan de antwoorden op de enquête zijn toegevoegd: persoonlijke toelichtingen en commentaren die veel deelnemers met de ingevulde vragenlijsten meestuurden om hun standpunten te onderbouwen. De organisatoren van de enquête hadden dat ook nadrukkelijk aangemoedigd door een apart formulier voor opmerkingen mee te zenden.²² Naar schatting 15 procent van de inzenders heeft dat daadwerkelijk gedaan. De omvang van deze toelichtingen varieert van enkele regels tot meerdere dichtbeschreven bladzijden. Ik heb daaruit een – toch nog redelijk omvangrijke – steekproef van ca. 50 inzendingen nader geanalyseerd.

Het doel van dit onderzoek is een antwoord te vinden op de vraag waarom de annexatiebeweging juist in Nederlands-Limburg zo actief was en zoveel weerklank vond. Wat was in dit licht bezien de achtergrond van de actieve steun voor gebiedsuitbreiding onder de Limburgse bevolking na 1945? Het begrip 'bevolking' kan hier natuurlijk alleen met grote voorzichtigheid worden gebruikt, omdat de deelnemers aan de enquête, en dus ook de hier onderzochte bronnen, zoals gezegd, verre van representatief waren, en eerder uit de elite afkomstig

18 Een uitzondering is de bijdrage van H.A.E.G. Herben, die vanuit zijn katholieke opvatting verschillende principiële bezwaren tegen annexaties aanvoert. Vgl. *Toelichtingsbrochure Annexatie-Enquête der Werkgemeenschap Limburg*, 55-60.

19 W.A.F. Janssen, 'Toelichting bij de 'Enquête Annexatie-probleem' der Werkgemeenschap Limburg', in: *ibidem* 7-36, hier: 31.

20 RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 501: Uitslag Annexatie-Enquête 1945 van de Werkgemeenschap Limburg, 4 e.v.

21 Vgl. Lademacher, 'Niederlande', 483 e.v.

22 Vragenlijst Annexatie-Enquête der Werkgemeenschap 'Limburg', 4.

waren. Dit geldt waarschijnlijk des te sterker voor de toegevoegde persoonlijke opmerkingen: die zullen vooral zijn ingezonden door Limburgers voor wie het gemakkelijk was zich schriftelijk uit te drukken. Niettemin krijgen wij zo inzicht in het denken en de gevoelens over de annexatiekwestie van vertegenwoordigers van geletterde Limburgers uit de bovenlaag. Bovendien zijn er ook enkele inzendingen van mijnwerkers bewaard gebleven.

De brieven aan de Annexatie-Enquête-Commissie worden hier op twee aspecten onderzocht: ten eerste op de motieven die voor of tegen annexatie werden aangevoerd; en ten tweede op het probleem van de collectieve identiteit die daarin aan het licht kwam. In dit laatste – belangrijkste – deel wordt onderzocht welk ‘wij-gevoel’ in de brieven domineert, en met welke stereotype beelden van andere groepen dit ‘wij-gevoel’ wordt geconstrueerd. Daaruit zal blijken dat er drie groepen relevant zijn als tegenpolen: ‘de Duitsers’, ‘de Rijnlanders’, en ‘de Hollanders’.

Tegelijk maakt dit materiaal het mogelijk de opvattingen van Andreas Gebbink te toetsen. Aan de hand van brieven aan de regering in Den Haag concludeerde hij dat de annexatie-eis zoals die in de brochures over dit onderwerp naar voren werd gebracht

keine Entsprechung in den Reaktionen der niederländischen Grenzbevölkerung gefunden hat. Im wesentlichen fehlt die überwiegend aus lokalen wirtschaftlichen Motiven begründete Forderung nach Gebietsabtretung, die Emotionalität, wie sie sich in den Broschüren zeigte, und es fehlt auch die Diffamierung der Deutschen als einer kriegslüsternen Spezies.²³

Motieven voor annexatie

Als motief voor en legitimatie van de gebiedsuitbreidingen wordt in de brieven hoofdzakelijk, en vaak als enige, genoemd: compensatie voor de door de Duitse bezetting veroorzaakte schade.²⁴ In de enquête wordt dit thema al meteen in de eerste vraag centraal gesteld. In de daaropvolgende vragen wordt de deelnemers echter ook naar andere mogelijke motieven gevraagd, namelijk algemene economische of strategische overwegingen (vragen 2-5), geografische argumenten (bijvoorbeeld ten aanzien van het waterbeheer), en een veronderstelde taalkundige of etnische verwantschap, of historische aanspraken (vraag 9).

In de begeleidende brieven worden aan deze in de vragenlijst zelf genoemde motieven ook eigen argumenten toegevoegd. Het compensatiemotief wordt vermengd met het motief van de bestraffing van de agressors. De conclusie van Gebbink dat de grensbewoners in de annexatiekwestie veel terughoudender waren dan de politici wordt hierin geenszins bevestigd. Leraar M.A. Bruna uit Heerlen bijvoorbeeld ontleende aan zijn beroepspraktijk argumenten voor een collectieve bestraffing van alle Duitsers:

23 Gebbink, ‘Suppe’, 436.

24 Vgl. Van der Steen, *Echec*, 58, op basis van onderzoek in een groot aantal brochures.

De annexatie moet een rekening zijn, door ons te presenteren aan het Duitse volk als geheel gezien. Dit is ook als geheel gezien schuldig aan groote misdaden, tegenover ons land begaan. In deze omstandigheden is een massale straf niet strikt onrechtvaardig, ook al worden aldus onschuldigen getroffen, of weinig schuldigen te zwaar getroffen. Dit gebeurt in menselijke verhoudingen voortdurend (al op school krijgt 'de heele klas straf'). Zoiets is soms onvermijdelijk. Dus men zou de geheele bevolking uit het te annexeren gebied mogen verwijderen.²⁵

Het motief van de bestraffing van de agressors heeft twee kanten. Naast het tegen de misdadigers gerichte, bijna pedagogische motief, dat in Bruna's vergelijking opduikt, gaat het ook om het herstel van de gekrenkte nationale trots. Deze twee kanten van het wraakmotief komen aanschouwelijk tot uiting in een brief van de afdeling Schimmert-Hulsberg-Ulestraten van de Werkgemeenschap Limburg. Daarin worden de annexaties onder andere gerechtvaardigd genoemd 'om de edelgermanen op gevoelige wyze eraan te herinneren, dat Nederland niet ongestraft zyn rechten laat schenden'.²⁶ Het komt echter zelden voor dat dit zo openlijk en zo sarcastisch wordt uitgesproken. Vaker zit het argument verborgen in een zakelijke toon en in rationele redeneringen.

Strategische argumenten spelen in de brieven een minder prominente rol. Af en toe wordt naar voren gebracht dat Duitsland zo verzwakt zou moeten worden dat het niet meer tot agressie in staat is. Zo pleit Emma Brinkman-Haar uit Sittard (een van de weinige vrouwen die aan de enquête deelnamen) voor de annexatie van het Rijnland en van Westfalen, omdat deze gebieden in het verleden voor Duitsland 'de grootste bron van belastinginkomsten' waren.²⁷

In zekere zin behoort ook het motief van de verbetering van de verkeerssituatie in Limburg tot de strategische argumenten. Dit had vooral betrekking op de zogenaamde 'flessehals' bij Sittard, waar het Nederlandse grondgebied slechts enkele kilometers breed is, terwijl de Duitse Selfkant een soort uitstulping in Nederland vormt. A. Eussen uit Geleen was daarom uit verkeerspolitieke overwegingen voorstander van de annexatie van de Selfkant 'om den lintwormvorm van Limburg te veranderen'.²⁸

Een volgende indirecte variant van het strategische motief zou ik strategisch-psychologisch willen noemen. In de annexatiebrochures komt herhaaldelijk een onbekommerd soort imperialisme tevoorschijn, waarin de nationale verhouding met Duitsland in verband wordt gebracht of vergeleken met die met de Nederlandse koloniën. E. Veen noemde bijvoorbeeld als voordeel van de geëiste annexatie dat daarmee 'aan het geheele Nederlandsche volk een taak van grootsche allure' zou worden opgelegd.²⁹ A. Loosjes verkondigde in 1946 met nog meer

25 RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 501: brief van M.A. Bruna, 11-9-1945.

26 *Ibidem*: brief van de Werkgemeenschap Limburg, Afdeling Schimmert-Hulsberg-Ulestraten, zonder datum.

27 *Ibidem*: brief van Emma Brinkman-Haar, zonder datum.

28 *Ibidem*: brief van H. A. Eussen, 29-9-1945.

29 E. Veen, *Schadevergoeding door Annexatie* (Amsterdam 1945), geciteerd door Gorris, *Annexatie-Literatuur*, 236.

grootspraak: 'Wij hebben het gewaagd in Indië iets groots te verrichten. Zullen wij te bangelijk zijn dit ook in Europa te doen? Blijven wij liever kleintjes en machteloos in ons hoekje, stikkend tenslotte in onze overbevolking?'³⁰

Leraar H.A. Dronkers uit Heerlen legde in zijn brief aan de Annexatie-Enquête-Commissie een verband tussen de territoriale en de geopolitieke situatie. Hij schrijft, 'dat het noodzakelijk is voor het Holl. Volk om zich naar het Oosten uit te breiden, geografisch zoowel als ethnografisch, want wij zitten in een te nauw keurslijf en kunnen daardoor niet meer in het groot denken'.³¹

Belangrijker dan het strategische was het demografische argument. Dat was ook een kernelement in de landelijke pro-annexatie propaganda.³² Soortgelijke overwegingen over het verschil in bevolkingsdichtheid en groeimogelijkheden in Nederland en Duitsland werden door de Groningse ingenieur H. Hennink naar Maastricht gestuurd. Volgens hem lag het gezien de in de toekomst nog toenemende overbevolking in Nederland en de demografische zwakte van Duitsland voor de hand, 'dat Nederland bij den toekomstigen Volkenbond een billijker grondverdeling over beide volken bepleit'. Dit had overigens niets met de door Duitsland verloren oorlog te maken; hij verwachtte dat België soortgelijke eisen aan Frankrijk zou gaan stellen.³³ In de regel wordt het demografische argument echter zijdelings genoemd naast de compensatie voor geleden schade, waardoor ook het demografische probleem zou kunnen worden opgelost.³⁴

Andreas Gebbink, die de Nederlandse annexatiebeweging diepgaand heeft onderzocht, stelde dat de argumenten van de voorstanders van annexatie 'im wesentlichen wirtschaftlich motiviert' waren. In Limburg zou het met name om de verwerving van nieuwe kolenmijnen zijn gegaan.³⁵ In de hier onderzochte brieven is dit niet zonder meer terug te vinden. In de meeste voor annexatie aangevoerde argumenten speelt het economische motief een zeer ondergeschikte rol en in de door mij geselecteerde brieven komen nieuw te verwerven kolenmijnen al helemaal niet voor. Voor de organisatoren van de enquête was dit wel een belangrijk punt: in de toelichtingsbrochure werden er twee korte bijdragen aan gewijd,³⁶ en vraag 13 van de vragenlijst bracht speciaal de mogelijke uitbreiding van de Limburgse mijnstreek onder de aandacht.³⁷ Ook lokale

30 A. Loosjes, *Een grootsche taak voor Nederland ook in Europa. Een imperialistische beschouwing over het annexatievraagstuk* (Deventer 1946) 19, geciteerd door Van der Steen, *Echec*, 72.

31 RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 501: brief van H.A. Dronkers, 12-9-1945.

32 Bakker Schut, *Uitbreiding*; zie ook W.B. Kloos, *De Toekomstige Territoriale Begrenzing van Nederland* (Alphen aan den Rijn 1945) 43-55.

33 RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 501: brief van H. Hennink, 15-10-1945.

34 *Ibidem*: brief van J. Beij, 20-9-1945.

35 Gebbink, 'Suppe', 424.

36 H.A.W. Martens, 'Annexatie van Steenkolenvelden?', in: *Annexatie-Enquête der Werkgemeenschap Limburg, Toelichtingsbrochure*, 36; R.M.Th.Gitsels, 'Eenige bijzonderheden omtrent het Akensche Industriegebied', *ibidem*, 37 e.v.

37 *Annexatie-Enquête der Werkgemeenschap Limburg, Vragenlijst*, 7. Zo'n uitbreiding werd in 63,5 procent van de antwoorden wenselijk genoemd. Bij deze vraag valt echter ook het grote aantal 'geen mening' op (30 procent). Vgl. RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 501: Uitslag Annexatie-Enquête 1945 van de Werkgemeenschap Limburg, 5.

politici waren in dit aspect geïnteresseerd. Zo antwoordde de burgemeester van Vlodrop op een vraag van het Economisch Technologisch Instituut in Limburg in december 1945 dat de bestaande grens tot nu toe geen problemen had veroorzaakt, maar een 'rechtmaking' van de grens was toch 'beslist noodig' om zo ook in zijn plaats een kolenmijn te verwerven.³⁸ In het licht van de belangrijke rol die de uitbreiding van de mijnbouw voor regionale politici, ondernemers en mijn-ingenieurs, en ook in de regionale pers overduidelijk speelde,³⁹ is het toch wel bijzonder opmerkelijk dat dit punt in de aan de Annexatie-Enquête-Commissie gezonden persoonlijke brieven nauwelijks aan de orde wordt gesteld. De enige keer dat er aan wordt gerefereerd is in de brief van J.Th. Ummels uit Heerlen in de vorm van een woordspeling: 'Het annexatievraagstuk zit – om in den geest des tijds te spreken – vol mijnen'.⁴⁰

De inzenders die afkomstig waren uit de mijnbouw – onder wie ook een beperkt aantal mijnwerkers – legden in het algemeen wel een relatie met het mijnbedrijf, echter niet in economische, maar in culturele zin. Verschillende van hen voerden als argument voor de annexatie van Rijnlands grondgebied aan dat daarmee het relatieve belang van de katholieken in Nederland groter zou kunnen worden. De gepensioneerde mijnwerker J. Beij uit Terwinselen hoopte, 'dat voor Katholiek Limburg de annexatie moogt komen, want dan zal Katholiek Limburg zich kunnen uitbreiden'.⁴¹ Een andere mijnwerker, L.P.Th. Renssen uit Spekholzerheide, stelde dat de meerderheid van de mijnwerkers voor annexatie zou zijn, en verklaarde die houding door de culturele verwantschap, met name door het katholicisme.⁴² In een brief van F.J. Sprooten uit Wittem werd de Nederlandse situatie als geheel erbij gehaald: het voordeel van annexaties in het Rijnland was gelegen in de 'vergroting van de katholieke meerderheid in Nederland, met alle gevolgen van dien'.⁴³ Dit soort argumenten zoekt men tevergeefs in de brochures over de annexatie, omdat die gericht zijn op een landelijk publiek en een ongedeelde nationale identiteit tot uitgangspunt nemen.

Uit de gedachte van een cultuurverwantschap tussen Limburgers en Rijnlanders liet zich nog een argument voor annexatie afleiden, dat in zekere zin opnieuw pedagogisch was, dit keer niet met het doel te straffen, zoals in het citaat hierboven, maar om te beschermen. Zo schreef Jan Leenders uit Tegelen dat er in de te annexeren gebieden veel Duitsers woonden, 'die zeer graag Nederlander willen worden, die dus ook voorstanders zijn van annexatie, om eindelijk eens van dat eeuwige gedonder van die Pruisen af te zijn'.⁴⁴ En voor zover dat nog niet het geval was, hadden de Limburgers wel de plicht aan de

38 GA Roermond, GA Vlodrop, -4.07.151, Landsgrenzen: Burgemeester van Vlodrop aan het Economisch Technologisch Instituut in Limburg, 18-12-1945.

39 Vgl. Van der Steen, *Echec*, 121.

40 RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 501: brief van Th. J. Ummels, 22-9-1945. Ummels was gemeentesecretaris van Heerlen.

41 *Ibidem*: brief van J. Beij, 20-9-1945.

42 *Ibidem*: brief van L.P.Th. Renssen, zonder datum.

43 *Ibidem*, 06.18, 502: brief van F.J. Sprooten, zonder datum.

44 *Ibidem*: brief van Jan Leenders, 30-9-1945.

morele verbetering van de Duitsers mee te werken, wat volgens H.H. Kreutzer uit Sittard door annexatie bevorderd kon worden: 'Wij zijn er mede verantwoordelijk voor, dat onze Duitse bureu uiteindelijk vredige Europeanen en Christenen worden; hoe kunnen wij hier beter bij helpen, dan door een aantal van hen, de grensbewoners, te assimileren'.⁴⁵

Men ziet hieraan dat heel verschillende oordelen over de Duitse grensbewoners tot dezelfde uitkomst konden leiden, namelijk annexatie van Duits gebied. Dit blijkt ook bij de tegenstanders van annexatie, die in opmerkelijk hoge aantallen onder de inzenders te vinden zijn.

Uit Heer (tegenwoordig deel van Maastricht) schreef J.A. van Gils, dat hij 'radicaal anti annexatie' was, want annexatie betekende, 'de wond helen met de kwaal'. Zo zou de kiem van nieuwe conflicten worden gelegd, want 'een Duitscher is trotsch en hoogmoedig, twee barricades waar alles op afstuit'.⁴⁶ Met dezelfde redenering waarschuwde ook H.H. Schreinemachers, leraar in Sittard, ervoor dat de Duitsers zo voor altijd tot vijand zouden worden gemaakt, waarbij hij de culturele verschillen aan weerszijden van de grens doorslaggevend achtte.⁴⁷ Ook de arts C. Bruin, eveneens uit Sittard, motiveerde zijn afwijzing van annexaties met de culturele verschillen tussen Nederlanders en Duitsers. Annexatie was wel gerechtvaardigd, maar als men het land zonder inwoners annexeerde zou men grote problemen met de wederopbouw krijgen, en er zou ook een blijvende verbittering bij de verdreven bevolking ontstaan. Zou men daarentegen de bevolking mee annexeren, dan zouden de mentaliteitsverschillen een 'bron van groote moeilijkheden' worden.⁴⁸

De afwijzing van annexaties wordt dus in het merendeel van de gevallen gebaseerd op een afwijzing van deportaties, die men in het geval van annexatie voor onvermijdelijk hield. Dit geldt ook wanneer dit niet op pragmatische, maar op morele gronden gebeurt. Een voorbeeld is de redenering van de arts I.J.N. Oosterbaan uit Horn bij Roermond. Hij schrijft:

Wat de Duitschers ons ook aangedaan hebben, annexatie van duitsch gebied met verdrijving der duitschers (zonder verdrijving zou een geweldige fout zijn) is een zóó onmenselijke, zóó onnederlandsche, en zóó pruisische methode, dat wij daartoe m.i. nooit mogen overgaan.⁴⁹

Zulke morele argumenten werden vanzelfsprekend gemakkelijker gehanteerd als men een positiever beeld van de oostelijke bureu had. In deze zin schreef student A.J.M. Dencker dat hij de verdrijving van mensen uit het Rijnland en Westfalen zeer zou betreuren: 'Jarenlang heb ik te midden van deze menschen geleefd, en ik heb hun cultuur leeren waardeeren en ben getuige geweest van

45 *Ibidem*: brief van H.H. Kreutzer, 3-9-1945.

46 *Ibidem*, 06.18, 501: brief van J.A. van Gils, 26-9-1945.

47 *Ibidem*: brief van H.H. Schreinemachers, zonder datum.

48 *Ibidem*: brief van C. Bruin, zonder datum.

49 *Ibidem*: brief van I.J.N. Oosterbaan, 6-9-1945.

Affiche van het Nederlands comité voor gebiedsuitbreiding, 1945.

P. Fernhout/Beeldbank WO2 – Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

het verzet tegen het nazi-regime'.⁵⁰ Deze laatste stem is wegens de welwillende stereotypering van Duitsers in de brieven uitzonderlijk, maar hij bevestigt wel dat de houding van de deelnemers aan de Annexatie-Enquête over de fundamentele vraag of er geannexeerd moest worden niet afhing van het oordeel over 'de Duitsers' in het algemeen. Annexatie kon men zowel met een 'positief' als met een 'negatief' beeld van de Duitsers bepleiten of afwijzen.

Identiteiten

De nog verse herinnering aan de Duitse inval en de bezetting zorgden er in 1945 voor dat 'de anderen' in de constructie van de collectieve identiteit zich primair ten oosten van de staatsgrens bevonden: de 'Duitsers', vaak aangeduid met het traditionele scheldwoord 'moffen', waren overduidelijk de bepalende 'zij-groep'. Maar de annexatiekwestie dwong de deelnemers aan de enquête hier toch dieper over na te denken. In de toelichting op de enquête stelde opsteller Janssen het zo voor dat de vraag of de inwoners van de te annexeren gebieden uitgezet zouden moeten worden afhing van hun vermogen tot assimilatie, en dat zou volgens deze toelichting weer afhangen van hun culturele verwantschap met de Limburgers. Volgens Janssen hoefde

langs onze grenzen een eventueel geannexeerde Duitse bevolking niet [...] beschouwd te worden als te behoren tot een andere nationaliteit dan de onze. Wat betreft godsdienst, taal en zeden zal daar de inheemsche bevolking zich gemakkelijk genoeg kunnen aanpassen aan de Nederlandsche verhoudingen.⁵¹

⁵⁰ *Ibidem*: brief van A.J.M. Dencker, 27-9-1945.

⁵¹ *Annexatie-Enquête der Werkgemeenschap Limburg, Toelichtingsbrochure, 27.*

Deze specifieke natieopvatting leidde dan vervolgens wel tot de wens tot het verbannen van ‘al degenen, die niet in Rijnland geboren of van een Rijnlandsche familie zijn’, een soort etnische zuivering dus. Volgens Janssen

moet getracht worden [...] deze mensen, voor zoover zij niet vanzelf gaan, zooveel mogelijk te verwijderen, daar onze annexatie het meeste kans op succes heeft, als in het verworven gebied enkel maar mensen wonen, die in taal en cultuur veel overeenkomsten vertoonen met onze grensbewoners.⁵²

Of de bewoners uit het annexatiegebied verdreven zouden moeten worden hing dus in deze vraagstelling af van hun vermogen tot assimilatie en die hing weer af van de vraag naar hun culturele verwantschap met de Nederlanders in het algemeen en de Limburgers in het bijzonder. Voor de Limburgers betekende dat concreet: zijn de inwoners van het naburige Rijnland ‘Duitsers’ als alle andere, of moeten zij – bijvoorbeeld omdat zij ook katholieken en carnavallisten waren – duidelijk worden onderscheiden van de niet-Rijnlandse Duitsers, met name de Pruisische? En gold zo’n onderscheid niet ook in het eigen land? Hoewel Limburg sinds de eenwording van Duitsland onder Pruisische leiding steeds meer in Nederland was geïntegreerd, en dat alleen maar meer sinds de Duitse inval van 1940, was de mentaliteit van de Limburgers heel anders van die van de ‘Hollanders’.⁵³

Voor een inwoner van Limburg bestonden er in 1945 dus vier mogelijke positieve of negatieve identificatiemogelijkheden. Deze vier zijn in figuur 1 in een matrix gebracht.

1 ‘Holland’	2 ‘Pruisen’
3 Limburg	4 Rijnland

Figuur 1. *Negatieve en positieve identificatieregio’s*

Het is duidelijk dat het ‘Pruisen’-hokje rechtsboven in alle opzichten deel van de ‘anderen’ uitmaakten, en dat linksonder ‘Limburg’ in ieder geval de ‘wij-groep’ bepaalde. Op basis van dit uitgangspunt maakte de vierdelige matrix in principe

⁵² *Ibidem*, 32.

⁵³ Vgl. Ad Knotter (red.), *Dit is Limburg! Opstellen over de Limburgse identiteit. (Her)uitgegeven ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* (Zwolle 2009).

de volgende drie territoriale⁵⁴ vormen van collectieve identiteit mogelijk: a) een nationale Nederlandse identiteit 3+1; b) een uitgesproken Limburgse identiteit 3; c) een (sterk door het katholicisme gevormde) Rijn-Maas-identiteit 3+4. Het is te verwachten dat onder invloed van de bezettingsgruwelen de Nederlandse identiteit overheerste, en dat was inderdaad de teneur van de annexatiebrochures.⁵⁵ Hoewel in de Limburgse enquête specifieke Limburgse problemen en belangen werden meegewogen,⁵⁶ overwoog ook daarin de nationale context.

Het beeld dat uit de persoonlijke brieven in het kader van de enquête naar voren komt is echter veel complexer. Hieronder beschouwen wij nader hoe de drie hierboven geïdentificeerde territoriale identiteiten in de brieven aan de Annexatie-Enquête-Commissie tot uiting komen.

Een Nederlandse identiteit

Als de hiervoor geciteerde Groningse ingenieur H. Hennink annexatie bepleit op grond van de bevolkingsdichtheid, heeft hij overduidelijk Nederland als geheel voor ogen. Maar ook de arts J.N. Oosterbaan, die zich tegen deportatie verklaart omdat het 'onnederlands' zou zijn, hanteert een nationaal perspectief. Andersom wil de Heerlense leraar M.A. Bruna met de annexatie en volledige deportatie uit het te annexeren gebied het gehele Duitse volk een rekening presenteren. Het zijn voorbeelden van brieven waarin sprake is van voorstellingen van homogene nationale eenheden. In het grootste deel van de brieven is dat het geval.

Zoals te verwachten, is het beeld van de Duitsers dat daaruit naar voren komt niet erg vleierend. Dat een Duitser, zoals in het hierboven aangehaald citaat van J.A. van Gils, 'trots' en 'hoogmoedig' zou zijn, behoort nog tot de meer terughoudende kwalificaties. Mijnbeambte M. de Jonge formuleerde het zo: 'De duitsche bevolking toch is tot op den bodem van haar ziel bedorven'. Interessant genoeg was hij niettemin tegen deportaties uit het te annexeren gebied. Alleen 'het

54 Er werden in de brieven aan de commissie ook niet-territoriale redeneringen naar voren gebracht, doch slechts marginaal. Ik geef er hier drie weer: 1. Leraar P.G. Provost uit Maastricht wees erop, dat er in ieder land slachtoffers en ook daders, dan wel profiteurs van de nazi-gruwelen waren geweest. Het moest er volgens hem om gaan de slachtoffers genoegdoening te geven en de daders en profiteurs te bestraffen; annexaties waren hiervoor veel te ongericht in hun uitwerking. Vgl. RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 501: brief van P.G. Provost, zonder datum. 2. De mijnbouwstudent A.H. Beugels uit Sittard maakte wat betreft de assimileerbaarheid van de Duitse bevolking een onderscheid naar klassen: de plattelandsbewoners en de middenklassen zouden daarmee geen grote problemen hebben; de stedelijke arbeiders stonden nog onder invloed van de nazipropaganda, en de grote fabrikanten zouden waar mogelijk 'sabotage op grote schaal' toepassen. Vgl. *Ibidem*: brief van A.H. Beugels, 5-9-1945. 3. De burgemeester van Kerkrade zag als voordeel van grensverandering dat die de smokkel zou bemoeilijken. Vgl. Erwin H. Karel, 'De Nota Belvédère en de identificering van een grenslandschap: de Nieuwstraat te Kerkrade', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 48 (2003) 149-175, aldaar 169 e.v.

55 Van der Steen, *Echec*, 51 e.v., geeft een overzicht van de in de brochures gebruikte stereotypen van Duitsers en Nederlanders.

56 Vraag 21 van de enquête luidt: 'Ziet U in annexatie van een deel van het Rijnland een specifiek Limburgsch belang?' *Vragenlijst*, 7.

Ab. III b
 Sterk voor annexatie Duits gebied
 maar zonder Duitsers. Niet een
 uitgesondend. Vrij gebied zonder
 peetbeard.
 G. Samploni
 Gronsbilck 11.9.45

Afb. 3. Briefje van G. Samplonijs aan de Annexatie-Enquête-Commissie, 15-9-1945.

vervloekte “deutschtum” moet er uit. De deutsche taal in de gebieden moet verdwijnen’.⁵⁷

G.A. Brouns uit Schaesberg berichtte: ‘Ik heb het Duitse volk gedurende de oorlog leren kennen als een heerszuchtig, stelend (enz. enz.) volk en sinds de 7 maanden, die ik thans in Duitsland ben als een vleiend, hielentlickend en kruipend onderdanig volk’. Tientallen keren hadden Rijnlanders hem gevraagd wanneer zij eindelijk tot Nederland zouden gaan behoren. Daaruit concludeerde hij: ‘Welnu, laten wij de Duitsers hun zin geven en een behoorlijk stuk annexeren, maar *zonder hen*’.⁵⁸

‘Een zedelyk zo bedorven volk blyft een groot gevaar voor de wereld’, meende een inzender uit Venlo. ‘Het kon het beste zijn wanneer het gebied van de aardbodem verdween. Jammer genoeg is hiervoor de tijd nog niet ryp’.⁵⁹ Een verder onbekende inzender betrok in zijn oordeel ook de Duitsers die al vóór de oorlog in Nederland hadden gewoond. De oorlog had namelijk geleerd, ‘dat er geen Mof te vertrouwen is. Duitsers en vooral vrouwen die hier jaaren gewoond hadden voor den oorlog, en waaraan je geen Duitse nationaliteit kon merken, werden volbloed Duitsers toen de eerste soldaten (Duitsers) binnentrokken. De heele oorlog hebben ze zich dan ook als Duitsers gedragen’.⁶⁰ H.A. Beaujean uit Hoensbroek had dezelfde ervaring: ‘In de Limb. Mijnstreek hebben wij toch wel genoeg kunnen ervaren dat een Duitscher een Duitscher bleef in zijn hart, ook al was hij (omwille van een goed baantje bij de Mijnen veelal) genaturaliseerd’.⁶¹ Wanneer de Duitse bevolking zo homogeen en eenduidig negatief werd beoor-

57 RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 501: brief van M. de Jonge, 25-9-1945.

58 *Ibidem*, 502: brief van G.A. Brouns, 4-9-1945. Onderstrepingen in het origineel.

59 *Ibidem*: brief van Martin [?], 5-9-1945.

60 *Ibidem*: brief zonder afzender, zonder datum.

61 *Ibidem*: brief van H.A. Beaujean, zonder datum.

deeld ligt het voor de hand dat eventuele annexaties met een verwijdering van alle Duitsers uit het te annexeren gebied gepaard zouden moeten gaan, zoals hierboven Brouns bepleitte. Ook H.F. Doppler, vicevoorzitter van een in Heerlen opgericht 'tribunaal' meende: 'De leidende gedachte moet blijven: *geen Duitsers in Nederlandsch gebied*'.⁶² En in dezelfde trant schreef een dr. G. Samplonius uit Grevenbicht (bij Sittard) in telegramstijl (zie afb. 3): 'Sterk voor annexatie Duits gebied, maar zonder Duitsers. Niet één uitgezonderd. Vrij gebied zonder pesthaard'.⁶³ Op de betreffende vraag 25 van de enquête antwoordde overigens 20,5 procent van de deelnemers dat zij een volledige deportatie van de Duitse bevolking uit de te annexeren gebieden 'noodzakelijk' vonden; 27,5 procent vond dat 'wenselijk'.⁶⁴

In dit verband is de vraag interessant of de door de briefschrijvers waargenomen 'Duitse wezenskenmerken' biologisch of sociologisch werden gefundeerd. In het eerste geval was dit 'wezen' onontkoombaar, als een soort noodlot, in het laatste zou de Duitse 'aard' nog door heropvoeding kunnen worden veranderd. In de brieven overheerste een sociologische verklaring van de veronderstelde 'volksaard'. De hierboven aangehaalde Sittardse arts C. Bruin bijvoorbeeld verklaarde de verschillen, die volgens hem 'reeds onmiddellijk bij de grenzen' opvielen, als volgt: 'De Duitscher die is opgegroeid bij het "Deutschland über Alles", en die 7 jaar langer dan de Nederlander, en dat vrijwel zonder verzet, de Nazipropaganda heeft geslikt, heeft andere wijzen van reageren dan de volbloed Nederlander'.⁶⁵ Ingenieur J.G. van Poppel van de Provinciale Planologische Dienst in Limburg wees op het relationele aspect van dit historische argument: de in het te annexeren gebied wonende Duitsers, 'of ze nu verdreven worden of niet', bleven 'toch onverzoenlijke vijanden van het Nederlandsche volk, omdat de historie Nederland en Deutschland – als geheel – tot onverzoenlijke vijanden gemaakt heeft'.⁶⁶

H.A. Beaujean uit Hoensbroek meende weliswaar dat een Duitser in zijn hart *altijd* een Duitser zou blijven, maar hij argumenteerde niettemin dat dat kwam door de historische socialisatie van de Duitsers door een reeks van instituties die voor de vorming van dit volkskarakter verantwoordelijk waren (en dus potentieel ook voor een verandering daarvan zouden kunnen zorgen):

want na 1850 zijn de moderne staten, speciaal Deutschland na 1870, een extra sterk nationaal gevoel bij hun onderdanen gaan aankweken door: onderwijs, dienstplicht, wetgeving, kultuuruitingen, godsdienstpolitiek, verkeer te land, te water en in de lucht, post, telegraaf en telefoon, wetenschap, werklozenzorg, radio en gemeenschappelijk lief en leed, ups and downs.⁶⁷

62 *Ibidem*, 501: brief van H.F. Doppler, 4-9-1945. Cursivering is in het origineel met hoofdletters geschreven.

63 *Ibidem*: brief van G. Samplonius, 15-9-1945.

64 *Ibidem*: Uitslag Annexatie-Enquête 1945, 6; *Vragenlijst*, 8.

65 RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 501: brief van C. Bruin, zonder datum.

66 *Ibidem*, 502: brief van J.G. van Poppel, 8-9-1945.

67 *Ibidem*: brief van H.A. Beaujean, zonder datum.

De Sittardse leraar Schreinemachers nam zelfs een standpunt in over de invloed van de grens dat wij tegenwoordig 'constructivistisch' zouden noemen:

Zeker, de grens is in zekere zin een denkbeeldige lijn maar aan de ene zijde van de lijn worden de mensen beïnvloed door de Nederlandse school, de Nederlandse courant, leven ze in de Nederlandse cultuurgemeenschap en maken hun Nederlandse militaire oefening door. Zij zijn dus steeds gericht naar Nederland, terwijl de andere zijde van de grens gericht was naar Duitslands centra. Daardoor ontstond ook langs de grenzen tussen de bewoners van weerszijden een verschil, dat men zeker niet mag onderschatten.⁶⁸

Naast dit soort sociologische verklaringen van de verschillen tussen Duitsers en Nederlanders treft men echter ook biologische redeneringen aan. In het archief van de Annexatie-Enquête-Commissie bevindt zich een als ingezonden brief aan een krant bedoelde tekst van zes bladzijden, waarin de onbekende auteur, na een algemeen oordeel over 'de Duitsers' te hebben gedebiteerd, over de grensregio schrijft, 'waar een stamverwante bevolking door Duitse en later vooral Pruisische overheersing geleidelijk aan van Nederland vervreemd is en in Pruisisch vaarwater verzeild'.⁶⁹ Hier worden dus biologische en historisch-sociologische argumenten door elkaar gebruikt: weliswaar waren de bewoners aan beide zijden van de grens 'stamverwant', maar door de Duitse en vooral Pruisische invloed waren die aan de Duitse kant als het ware 'vervreemd' van hun Limburgse 'tegenhangers'. In deze redenering was op den duur een verbetering niet uitgesloten.

Maar hoe kon Nederland ertoe bijdragen 'dat onze Duitse bureu uiteindelijk vredige Europeanen en Christenen worden', om H.H. Kreutzer uit Sittard nogmaals aan te halen? Men was het er in alle uitlatingen over eens dat men geen 'moffenmethoden' zou mogen gebruiken. De Maastrichtse notaris H.J.H. Hoenen, die zeer actief was in de annexatiebeweging, vond weliswaar: 'Wij zijn, gelukkig, geen moffen en moeten de moffen-methodes zeer zeker niet navolgen', maar sloot grootschalige annexaties en verdrijving van de daar woonachtige bevolking niet uit, want: 'Men spreke mij niet [...] van die "goede", "stamverwante" Rijnlanders'.⁷⁰ Biochemicus D. Mossel uit Valkenburg opteerde er met hetzelfde argument echter voor de Duitse gebieden niet te annexeren, maar als protectoraat over te nemen: 'Uitdrukkelijk wil ik pleiten tegen "moffen-" en "jappenmethoden". [...]. Wij hebben in de jaren 1940-1945 met inzet van al onze fysieke en psychische kracht tegen het aannemen van *elk* Duits

element gevochten. Laat ons dan nu ook geen moffenmethoden overnemen en niet misbruik maken van onze overwinnaarpositie'.⁷¹

Als het ging om concrete pedagogische voorstellen kwam daarin toch wel

68 *Ibidem*, 501: brief van H.H. Schreinemachers, zonder datum.

69 *Ibidem*: 'Een historische zijde van het annexatie-vraagstuk' (typoscript) 1.

70 *Ibidem*: H.J.H. Hoenen, manuscript zonder titel, 2 bladzijden.

71 *Ibidem*: brief van D. Mossel, 6-9-1945. Onderstrepingen in het origineel.

zeer vaak een 'zwart' soort pedagogiek te voorschijn. Sociaal-geograaf Jac J.J. van de Venne uit Houthem-Valkenburg, die elke sociale of psychologische verwantschap tussen Limburgers en Rijnlanders bestreed, ontwierp het volgende alternatief voor directe deportatie:

Ook de braafste Rijnlander heeft vergenoegd in zijn handen gewreven, toen de Duitse horden geheel Europa in hun macht hadden. En nu fair play? [...] In het algemeen zal de toestand van eventuele Duitse bewoners in geannexeerd gebied zó moeten zijn, dat ze nauwelijks kunnen ademen en zodoende gedwongen worden ons gebied te verlaten. A.u.b. geen 'fraternisation'.⁷²

Zulke drastische maatregelen konden ook direct op de verbetering van de Duitsers zijn gericht. Sommigen gingen daarin heel ver. R.A.H.M. Lamermond uit Heerlen vond dat de Duitsers niet uit het annexatiegebied verdreven moesten worden, maar dat zij daar moesten worden vastgehouden om onder dwang arbeid te verrichten en om op deze wijze de opvoeding van hun kinderen te verbeteren:

Duitsch gebied alleen compenseert niet de enorme ons toegebrachte schade. Duitse arbeid moet het leeuwendeel opbrengen, daarom de Duitsers moeten er niet uit

– ze mógen er niet uit

Deze generatie is schuldig – in zijn geheel

deze generatie moet boeten – in zijn geheel

Zij mág niet vertrekken doch moet door belastingen en arbeid dusdanig klein gehouden worden dat voor deze categorie van mensen het leven niet waard is geleefd te worden doch tevens dient deze mensen voor ogen gehouden te worden welke toekomst voor hun kinderen – de niet schuldige categorie dus – is weggelegd. Deze kinderen n.l. *moeten wél vertrekken* tenzij zij door de ouders dusdanig volgens Nederlandsche begrippen zijn opgevoed dat assimilatie voor ons geen bezwaar meer oplevert.⁷³

Impliciet of expliciet zijn al deze uitlatingen gebaseerd op de aanname dat er een homogeen Duits volk bestond, met daartegenover een homogeen Nederlands volk.

Een Limburgse identiteit

Maar geheel eenduidig was dit toch niet. De hiervoor aangehaalde leraar H.A. Dronkers, die voor de 'Hollanders' in het algemeen een oostwaartse expansie noodzakelijk vond, had oog voor een aparte Limburgse mentaliteit, maar had tegelijk twijfels over het aanpassingsvermogen van de Duitse bevolking:

⁷² *Ibidem*, 502: brief van Jac J.J. van de Venne, 29-9-1945.

⁷³ *Ibidem*: brief van R.A.H.M. Lamermond, 29-9-1945. Onderstrepingen in het origineel.

Voor Limburg zou ik dus zeggen: niet al te veel van het dichtbevolkte Rijngebied, maar, (misschien mag ik dat niet zeggen) laat Limburg liever expansie zoeken naar het Westen; daar is de kans op assimilatie veel groter en wat zouden wij samen met Vlaanderen niet een krachtig volk vormen.⁷⁴

Hij geeft hier blijk van een eigen Limburgs bewustzijn, dat zich primair afzet tegen de Duitsers, maar tegelijk eerder aansluitingsmogelijkheden zoekt in het buitenland (in het katholieke Vlaanderen) dan bij de grote steden in het westen.

Op dit punt was J.H.W.M. Jansen uit Roermond nog duidelijker. Hij betwijfelde of het materiële gewin door annexaties op zou wegen tegen de daardoor veroorzaakte 'geestelijke verliezen': 'doordat wij de gebieden langs onze oostgrens met hun landelijke bevolking (dus onze eigen gebieden) gaan blootstellen aan vervlakkung door contact met bevolkingsgroepen – hetzij uit Duitsland, hetzij uit Nederland – die niet tot hun culturele sfeer behoren'.⁷⁵ De afgrenzing tegenover 'Holland' ligt voor deze Limburger op hetzelfde vlak als die tegenover een niet verder gedifferentieerd 'Duitsland'. De regio staat bij hem in het centrum van de collectieve identiteitsvorming.

Een Rijn-Maas-identiteit

Als een collectieve identiteit als 'Nederlander' werd verworpen, of zwakker werd gevoeld dan een regionale Limburgse identiteit, dan werd de kans groter dat men aan de oostkant van de grens ook verschillen waarnam. Volkskundige Winand Roukens uit Kerkrade had zich al vóór de oorlog beziggehouden met de Limburgse 'volksaard', die hij nauw verbonden achtte met de Rijnlandse.⁷⁶ Hij had al in april 1945 naar Maastricht geschreven, dat men bij de Rijnlandse 'mentaliteit of het volkskarakter' slechts het 'Pruisisch vernis wegdenken' moest, om te ontdekken dat die 'zonder twijfel veel en veel dichter staat bij dat van den Limburger dan bij dat van den Pruis'.⁷⁷

Deze opvatting treft men in de brieven aan de Annexatie-Enquête-Commissie veelvuldig aan, waarbij als verwante, of in ieder geval anti-Pruisische, Duitse inwoners naast de Rijnlanders ook de Westfalen worden genoemd, als niet al het hele grensgebied of het hele te annexeren gebied zo wordt ingeschat. Eerder zijn wij deze opvatting tegengekomen in de brieven van Jan Leenders uit Tegelen en student A.J.M. Dencker. Ook de Maastrichtenaar C. Vogels was van mening, 'dat speciaal de Rijnlanders en Westfalers niet bijzonder veel sym-

74 *Ibidem*, 501: brief van H.A. Dronkers, 12-9-1945.

75 *Ibidem*, 502: brief van J.H.W.M. Jansen, september 1945.

76 Vgl. Jos Perry, "'t Nachtegaaltje zingt". Regionalisme in Nederlands-Limburg 1900-1950', in: Knottter, *Dit is Limburg!*, 187-227, aldaar 204-208. Zie ook Heinrich Leonhard Cox, 'Volkskundliche Kulturraumforschung im Rhein-Maas-Gebiet (1920-1990)', in: Detlev Arens ed., *Rhein-Maas – Kulturraum in Europa. Ergebnisse eines Symposiums in Aachen (25.-27. Oktober 1990)* (Keulen 1991) 23-42, aldaar 28.

77 RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 501: W. Roukens, Memorandum zonder titel, 28-4-1945 (3 bladzijden) 2.

pathie voelen voor hun Pruisische landgenooten', en daarom annexatie door Nederland niet zonder meer negatief zouden beoordelen.⁷⁸

De hiervoor weergegeven fragmenten uit brieven waarin de versterking van het katholicisme in Nederland als een voordeel van annexatie werd genoemd, trokken overduidelijk andere grenzen in hun *mental maps* dan de Duits-Nederlandse. Carl A.L.W. Heijmans uit Tilburg gaf blijk van een noord-zuid gerichte psychologische geografie: 'De mensen in 't Rijnland zijn geen kwaad slag. In doorsnee zijn ze openhartig, goedlachs. Hoe meer naar 't noorden, hoe stugger ze worden'.⁷⁹ Men kan veronderstellen dat hij deze redenering ook op Nederland toepasbaar achtte.

H.J.M.E. Ramakers uit Sittard sprak dit duidelijker uit als het ging om de aanstelling van ambtenaren in het annexatiegebied: 'In Rijnland s.v.p. geen Hollanders aanstellen, maar Limburgers, evenzo in Oost-Friese. geen Limburgers, maar Groningers! Verwante volkeren samenbrengen!!'.⁸⁰ Nog duidelijker was hierin gemeentebestuurder M. Kockelkoren uit Kerkrade, die klaagde over de verwaarlozing van de Limburgse opvattingen door de nationale regering:

Of gaan de boven-Moerdijkers weer hun politiek van vóór 1940 voortzetten: Och, Limburg? Waarom Limburgs meening hooren? Deze ignoratie behoort te verdwijnen, want 't is de gedachtegang van den Hollandschen 'Herrenvolker' of 'Übermensch' t.o.v. ons Limburgers. Uit dien grond pleit ik er voor, dat er Limburgsche ambtenaren naar 't te annexeren gebied worden uitgezonden, voor zover 't het aan Limburg grenzende gedeelte betreft. Hun gemoedelijkheid en taalkennis zal reeds spoedig vruchten afwerpen. Als de stoere onverdraagzame Hollanders ingezet worden, zal er een haat toenemen t.o.v. Nederland. De Hollanders zijn niet eens in staat de Limburgsche sympathie te verwerven, laat staan evt. Rijnlandsche.⁸¹

Met de symbolische toepassing van deze nazi-begrippen op de 'Hollanders' is wel de scherpst mogelijke afgrenzing tegenover hen bereikt. Men krijgt niet de indruk dat Kockelkoren zich erg met zijn landgenoten boven de Moerdijk verbonden voelde. De grens tussen noord en zuid is op zijn *mental map* sterker dan die tussen west en oost (die juist door de gedachte aan annexatie vluchtiger werd).

Hoewel extreem geformuleerd was Kockelkorens positie in 1945 in Limburg niet uitzonderlijk. De Maastrichtse publicist Mathias Kemp had al in 1926 geschreven dat de 'geest in Limburg' nauw verwant zou zijn met de 'vroolijke', 'gemoedelijke' en 'levensblijde' Rijnlanders, die men niet met het 'modernheidensch Pruisendom' mocht verwarren.⁸² Kemp zond in mei 1945 een memorandum naar de Werkgemeenschap Limburg, waarin hij nogmaals onderstreepte dat de

78 *Ibidem*, 502: brief van C. Vogels, 12-9-1945.

79 *Ibidem*, 501: brief van Carl A.L.W. Heijmans, zonder datum.

80 *Ibidem*, 502: brief van H.J.M.E. Ramakers, zonder datum.

81 *Ibidem*: brief van M. Kockelkoren, zonder datum.

82 M. K[emp], *De geest in Limburg* (Sittard 1926) 7-12, geciteerd door Perry, 'Nachtgealtje', 214 e.v.

bevolking van het Rijnland 'uit oogpunt van geschiedenis en volkenkunde tot onze naasten bloedverwanten behoort'. Hier valt weer de vermenging van biologische en culturele categorieën op: het postulaat van de 'bloedverwantschap' schakelt immers de invloed van de geschiedenis uit. Kemp ging verder met een soort vrijspraak voor de Rijnlanders:

De bevolking van het aangrenzende Rijnland, katholiek als de overgrote meerderheid van Limburg, kan men zeker wel tot de beste Duitschers rekenen en ze is, in vergelijking tot het geheel, wel het minst aansprakelijk voor de rampen die het Nazibewind over de wereld en over ons land in het bijzonder heeft gebracht.

Maar Kemp wees op nog een ander aspect van de culturele verwantschap van de inwoners aan beide zijden van de grens, dat hem tot tegenstander van mogelijke annexaties maakte. Hij wees op de cultuurvormende invloed van de grens zelf: 'Zelf bewoner van een grensgebied, kan ik de gevoelens van andere grensbewoners best begrijpen'.⁸³ Hier wordt dus in de diepste verbittering tussen de twee landen een mogelijk gemeenschappelijk identiteitsgevoel als grensbewoner merkbaar dat boven de nationaliteitscheiding uitstijgt en dat wij in 'normale' omstandigheden ook in andere grensgebieden terugvinden.⁸⁴ In deze zin uitte zich ook M.F.J.M. Cremers, student aan de Landbouwhogeschool in Wageningen, maar uit Sittard afkomstig. Hij dichtte de grensbewoners een bijzondere competentie toe in de annexatiekwesitie, waarin zij tegenover de centrale regering kwamen te staan:

Wanneer [...] iemand tot oordelen in staat is, is dat ongetwijfeld de grenslander. Daarom is het ongerijmd, dat in de regeringsonderzoekcommissie voor annexatie niet hoofdzakelijk leden zitting hebben uit de vijf grensprovincies, maar zoals helaas nog steeds gebruikelijk, hoofdzakelijk 'Hollanders'.⁸⁵

De hele complexiteit van het territoriale identiteitsprobleem komt in dit citaat aan het licht: de annexatiekwesitie heeft betrekking op de (Duitse en Nederlandse) naties; dit wordt doorkruist door de noord-zuidtegenstelling in Nederland zelf, waarin men zich van de 'Hollanders' afgrenst, maar daarin varieert men weer met een Nederlands oost-westschema, waarmee een collectieve identiteit van de grensprovincies wordt geconstrueerd.

Besluit

Wat betreft hun opvattingen in de annexatiekwesitie is er waarschijnlijk weinig verschil tussen de hier onderzochte Limburgse briefschrijvers die vooral blij

83 RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 502: M. Kemp, Memorandum inzake annexatie, 28-5-1945 (typoscript, 2 bladzijden) 1.

84 Vgl. Oscar J. Martínez, *Border People: Life and Society in the U.S.-Mexico Borderlands* (Tucson 1994) 10.

85 RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 501: brief van M.F.J.M. Cremers, 15-9-1945.

geven van een nationale Nederlandse identiteit en hun landgenoten in andere provincies. Om antwoord te geven op de in het begin van dit artikel gestelde vraag waarom de annexatiebeweging in 1945 speciaal in Limburg zo sterk was, moet daarom gekeken worden naar de andere, niet-nationale elementen in hun identiteit: de Limburgse en vooral de Rijn-Maas-identiteit. Bij de economische belangen, vooral die van de mijnindustrie, spelen de identiteitsproblemen nauwelijks een rol. Voor veel leden van de Werkgemeenschap Limburg, en ook voor enkele ingenieurs en gemeenteambtenaren die aan de enquête deelnamen, waren zulke belangen wel van belang. In de plattelandsgebieden langs de grens in het noorden bestonden geen vergelijkbare grensoverschrijdende economische belangen.

Voor de meeste briefschrijvers lijkt echter veel belangrijker te zijn geweest dat de positie van Limburg binnen het Nederlandse staatsverband door de annexatie van Rijnlands gebied zou kunnen worden versterkt. Door de loop van de grens te veranderen zou met name Zuid-Limburg (waaruit de meeste brieven kwamen) minder perifeer komen te liggen. Het verkeerstechnische isolement van dit gebied zou kunnen worden opgeheven. Maar vooral zou door de incorporatie van de inwoners van het Rijnland de culturele samenstelling van de Nederlandse bevolking in het voordeel van Limburg kunnen worden gewijzigd. Dat had allereerst, in objectieve zin, betrekking op de confessionele samenstelling, maar ook op veronderstelde karaktertrekken die de Limburgers met de Rijnlanders gemeen zouden hebben, zoals 'gemoedelijkheid' en een bepaald soort humor, die de 'Hollanders' blijkbaar net als de 'Pruisen' zouden missen. Naar mijn mening moet het naar verhouding grote enthousiasme voor mogelijke annexaties in Limburg worden verklaard door deze breed gedeelde opvatting, waarin de Limburgse en de Rijnlandse identiteiten tot een soort Maas-Rijn-identiteit waren samengesmolten. Het zou interessant zijn om te onderzoeken of er continuïteit is tussen deze argumentatie en de deelnemers aan deze annexatiediscussie enerzijds en het zo'n 30 jaar later inzettende Euregio-verteog anderzijds.

[vertaling; Ad Knotter]

Joeri Januarius

*Helden, machines en vooruitgang? Visuele representaties in gedenkboeken van Belgisch- en Nederlands-Limburgse mijnbedrijven*¹

Hardwerkende mannen, zware arbeidsomstandigheden, zweet, en door het zwarte mijnstof onherkenbaar geworden gezichten: het zijn beelden die spontaan geassocieerd worden met het mijnbedrijf. Deze bijdrage wil dieper ingaan op de bedrijfsgestuurde visuele beeldvorming van het mijnbedrijf en het mijnwerkersberoep in gedenkboeken van Belgisch- en Nederlands-Limburgse mijnbedrijven, voornamelijk uit de jaren 1950. Bedrijfsrepresentatie vormt hier een centraal concept. Door het visuele materiaal in de gedenkboeken te vergelijken, wil ik de wat Taylor noemt 'variabiliteit' in de representaties van bedrijven, arbeid en bedrijfsgemeenschappen onderzoeken.² Hoe werden de bedrijven en de mijnwerkers in beide regio's voorgesteld? In welke context werden ze afgebeeld? Welke thema's kwamen aan bod?

De afbeeldingen die hier centraal staan, zijn gemaakt in opdracht van bedrijven en vallen onder het label van 'bedrijfsfotografie'. Tim Strangleman wijst erop dat die foto's de bedrijven vaak documenteren in sociale en economische transformatieperiodes. In een periode van verminderde economische activiteit wordt bijvoorbeeld beeldmateriaal geproduceerd met een nostalgische blik op het verleden. Strangleman legt de nadruk op het tijdgebonden karakter van dergelijke afbeeldingen: 'the changing nature of work, and especially the eradication of many traditional industries, has proved a fertile ground for representation and memorialisation'.³ In zijn studie van bedrijfspublicaties onderzoekt Roland Marchand hoe bedrijven in hun interne en externe communicatie beeldmateriaal inzetten om een bedrijfsidentiteit te creëren.⁴ Visuele representaties waren onderdeel van een bredere bedrijfsrepresentatie. David Nye stelt echter dat een bedrijf niet noodzakelijk één bedrijfsidentiteit creëert, maar eerder verschillende identiteiten, afhankelijk van de doelgroep.⁵ Larry Peterson onderzocht de inhoudelijke veranderingen in het beeldmateriaal van het Amerikaanse bedrijf Pullman op de lange termijn (1880-1980). Volgens hem brachten bedrijfsfotografen aan het einde van de negentiende eeuw voornamelijk de indrukwekkende bedrijfsarchitectuur in beeld; arbeiders werden als

- 1 Mijn dank gaat uit naar mijn promotor prof. dr. Peter Scholliers (Vrije Universiteit Brussel) en de redactie van dit tijdschrift voor de stimulerende commentaren en kritieken op eerdere versies van dit artikel. Ik ben ook prof. dr. Ad Knotter (Universiteit Maastricht/SHCL) en dr. Willibrord Rutten (Universiteit Maastricht/SHCL) zeer erkentelijk voor de hulp en inzichten in de werking van de Oranje-Nassau Mijnen.
- 2 Zie: A. Taylor, 'So many cases but so little comparison: problems of comparing mineworkers', in: S. Berger, A. Croll en N. LaPorte ed., *Towards a comparative history of coalfield societies*. Studies in Labour History (Aldershot 2005) 12.
- 3 T. Strangleman, 'Representations of labour: visual sociology and work', *Sociology Compass* 2 (2008) 1491-1505, aldaar, 1496.
- 4 R. Marchand, *Creating the corporate soul. The rise of public relations and corporate imagery in American big business* (Berkeley 1998) 7-10.
- 5 D. Nye, *Image worlds. Corporate identities at General Electric, 1890-1930* (Cambridge 1985) 3-5, 71-92, 148-151.

een soort objecten afgebeeld naast machines en bedrijfsgebouwen. In het begin van de twintigste eeuw veranderde dit beeld onder invloed van het idee dat het bedrijf een arbeidsgemeenschap was. Om de betrokkenheid van het personeel te tonen werden groepen arbeiders in beeld gebracht, samen met onderwerpen als jubilea en sociale thema's.⁶

Gedenkboeken en bedrijfsfotografie als bron

Bedrijfspublicaties, zoals personeelsbladen en gedenkboeken, zijn pas recent door historici ontdekt als bron.⁷ De eerste moderne bedrijfspublicaties dateren uit het laatste kwart van de negentiende eeuw. Vóór de Eerste Wereldoorlog hadden deze publicaties een amateuristisch karakter, of zij waren exclusief gericht op een bepaalde beroepsgroep. In het interbellum, en vooral in de periode na de Tweede Wereldoorlog, werden er in heel Europa meer en meer professionele bedrijfspublicaties uitgegeven.

In België en Nederland verliep die ontwikkeling niet anders. Het eerste personeelsblad in Nederland verscheen in 1882 (*De Fabrieksboode* van de Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek), maar tot de Tweede Wereldoorlog bleef hun aantal beperkt. Van de in 1970 nog bestaande bladen was een derde ontstaan tussen 1946 en 1960.⁸ Naar de Belgische bedrijfspublicaties is niet veel onderzoek verricht.⁹ Het eerste Belgische bedrijfsblad werd pas in het interbellum gedrukt. Volgens een enquête uit 1962 dateerden toen 11 bedrijfsbladen uit de periode vóór 1940. Uit de enquête blijkt dat de publicatiestroom pas na de Tweede Wereldoorlog op gang kwam.¹⁰ Bosland heeft in een vergelijkend onderzoek uit 1974 laten zien dat er in Nederland toen aanzienlijk meer bedrijfsbladen werden uitgegeven dan in België (respectievelijk 650 bladen met een gezamenlijke oplage van 1,3 miljoen exemplaren, tegenover 110 bladen met 400.000 exemplaren).¹¹ Ook gedenkboeken en bedrijfsfotoalbums hebben in Nederland een langere traditie dan in België. Volgens Mirelle Thijsen ontstonden algemene fotoalbums al vrij snel na de ontdekking en ontwikkeling van het fotografisch procedé in het midden van de negentiende eeuw. Tentoonstellings- en productcatalogi kunnen

6 L. Peterson, 'Producing visual traditions among workers: the uses of photography at Pullman', *International Labor and Working-Class History* 42 (1992) 41-46.

7 Zie bijvoorbeeld het themanummer in *Management & Organizational History* 3-4 (2008); M. Heller, 'British company magazines, 1878-1939', *Media History* 15 (2009) 143-166; M. Rowlinson en A. Delahaye, 'The cultural turn in business history', *Entreprises et histoire* 55 (2009) 90-110; voor specifieke cases, zie bijvoorbeeld: B. Dredge, 'Company magazines and the creation of industrial cooperation: a case study from the Southern textile industry, 1880-1940', *Management & Organizational History* 3 (2008) 273-288; J. Griffiths, 'Give my regards to Uncle Billy... : the rites and rituals of company life at Lever Brothers, c. 1900-c. 1990', *Business History* 37 (1995) 25-45.

8 H. Bosland, *Personeelsbladen. Journalistiek tegen de verdrukking in* (Amsterdam 1974) 16-20.

9 Vgl. N. Bracke, *Bronnen voor de industriële geschiedenis. Gids voor Oost-Vlaanderen (1750-1945)* (Gent 2000) 332.

10 M. Basch en G. Thoveron, 'Situation de la presse d'entreprise 1957-1962', *Techniques de diffusion collective. Etudes et recherche* 7/8 (1962) 201-203.

11 Bosland, *Personeelsbladen*, 20-22.

als voorlopers van bedrijfsfotoboeken worden beschouwd, hoewel een logische opbouw en een voor de bedrijfsfotoboeken karakteristieke combinatie van tekst en beeld pas in latere uitgaven voorkomen.¹²

Historicus Jos Perry koppelde dit soort bedrijfspublicaties aan de ontwikkeling van de mijnindustrie in Nederlands-Limburg. Hij suggereerde dat de Limburgse mijnen in de periode na de Tweede Wereldoorlog doelbewust verwezen naar veronderstelde mijntradities en een regionaal mijnwerkersverleden om het beroep en de sector aanvaardbaar te maken.¹³ De opkomst van specifieke bedrijfspublicaties en gedenkboeken kan dus ook een middel zijn om een traditie te creëren en de industriële activiteit te legitimeren.

Methodologie

Voor dit artikel zijn de gedenkboeken van de Oranje-Nassau Mijnen en Staatsmijnen in Nederlands-Limburg en die van de mijnzetels in Beringen, Eisden, Winterslag, Waterschei, Zwartberg, Helchteren-Zolder in Belgisch-Limburg uit de jaren 1950 geanalyseerd. In de Nederlandse gedenkboeken waren in totaal 277, in de Kempense 546 foto's opgenomen. Deze foto's zijn onderzocht met behulp van een kwantitatieve en een kwalitatieve inhoudsanalyse.¹⁴ Eerst is onderzocht in welke frequentie een aantal sociale en industriële thema's op deze foto's zijn afgebeeld. Sociale thema's zijn: scènes uit het dagelijks leven, waaronder sportieve en culturele activiteiten, sociale voorzieningen, waaronder huisvesting; industriële thema's zijn: machines en uitrusting, mijnwerkers en arbeid, industrieel landschap en bedrijfsaccommodaties. In tweede instantie zijn speciaal die foto's geselecteerd waarop mijnwerkers en de mijnwerkersgemeenschap staan afgebeeld. In totaal gaat het om 230 foto's: 169 uit de Kempense en 61 uit de Nederlandse gedenkboeken. Die afbeeldingen zijn zowel aan een kwantitatieve als aan een kwalitatieve analyse onderworpen: de beschrijving van het beeld werd gekoppeld aan de beeldtaal, beeldcompositie en de afgebeelde participanten.¹⁵

Daarnaast is onderzoek verricht naar de context waarin de publicaties tot stand zijn gekomen. Ik heb daarvoor gebruik gemaakt van de historische literatuur en van bronnen in de bedrijfsarchieven van de Oranje-Nassau Mijnen en van Staatsmijnen in het Regionaal Historisch Centrum Limburg in Maastricht, en

12 M. Thijsen, *Humanistische fotografie en het geluk van de alledaagsheid. Het Nederlandse bedrijfsfotoboek 1945-1965* (Utrecht 2000) 15-27.

13 J. Perry, 'Van vader op zoon', in: W. Kusters en J. Perry ed., *Versteende wouden. Mijnen en mijnwerkers in woord en beeld* (Amsterdam 1999) 83-92.

14 P. Bell, 'Content analysis of visual images', in: T. Van Leeuwen en C. Jewitt ed., *Handbook of visual analysis* (Londen 2003) 11-34; zie ook G. Rose, *Visual methodologies. An introduction to researching with visual materials* (Londen 2011) hoofdstuk 5; J. Januarius, 'Picturing everyday life of Limburg miners: photographs as a historical source', *International Review of Social History* 53 (2008) 293-312.

15 Voor meer informatie over kwalitatieve werkwijzen, zie: F. Wester, *Kwalitatieve analyse. Uitgangspunten en procedures* (Bussum 2004/2009). De visuele analyse is gebaseerd op de 'visuele grammatica' die ontwikkeld is door Gunther Kress en Theo Van Leeuwen, zie: G. Kress en T. Van Leeuwen, *Reading images. The grammar of visual design* (Londen/New York 2006).

in de bedrijfsarchieven van de Kempense steenkolenmijnen in het Rijksarchief in Hasselt.

Jubileumuitgaven in Nederlands-Limburg

De Oranje-Nassau Mijnen zijn in 1893 onder de naam NV Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen opgericht op initiatief van de Duitse mijnexperts Carl en Friederich Honigmann en de Nederlandse spoorwegbouwer Henri Sarolea. De eerste mijnzetel, de Oranje-Nassau I, ging in 1899 in productie, terwijl in de eerste drie decennia van de twintigste eeuw nog drie andere zetels werden geopend (de Oranje-Nassau II, III en IV). In 1908 werden de Oranje-Nassau Mijnen overgenomen door de Franse industriële familie De Wendel.¹⁶ In 1916 werd een fotoboek met 36 opnamen gepubliceerd, waarin vooral de industriële installaties van de Oranje-Nassau Mijnen werden getoond.¹⁷ In 1933, 30 jaar na de verlening van de concessie, verscheen een propaganda-uitgave, die tekst combineerde met een fotobijlage.

De directie van de Oranje-Nassau Mijnen heeft vermoedelijk in 1951 of 1952 besloten om arts en fotograaf Nico Jesse opdracht te geven tot de samenstelling van een gedenkboek ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan in 1953. Uit een brief van de directie aan Jesse van 2 mei 1952 valt af te leiden dat Jesse daarvoor zelf contact heeft opgenomen met de directie.¹⁸ Uit onkostennota's blijkt dat Jesse verschillende malen naar de zetels van de Oranje-Nassau Mijnen is afgereisd om fotosessies te houden. In het boek werden 160 foto's opgenomen. Er zijn 3.500 exemplaren van gedrukt.¹⁹ Een deel was bestemd voor personeelsleden, onder meer voor hen die in 1953 40 of meer dienstjaren hadden.²⁰ Op de vraag van Jesse om van het prestigieuze fotoboek ook een meer commerciële uitgave te maken, met meer tekst en duiding, reageerden Oranje-Nassau Mijnen negatief omdat dat ten koste zou gaan van de exclusiviteit van het boek.²¹ Het bedrijfsblad *Oranje-Nassau Post* verwees naar het exclusieve en prestigieuze karakter van het gedenkboek: het was zelfs bekroond als het best verzorgde fotoboek van 1954.²² Hoewel het boek, gezien de omstandigheden en de context waarin het is gemaakt, valt onder het genre gedenkboek (en zo ook door de Oranje-Nassau Mijnen wordt aangeduid), zijn er weinig kenmerken in het boek die naar het jubileum verwijzen. De uitgave vertrekt van een historische inleiding op het ontstaan van de

16 J. Peet en W. Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw 1893-1974* (Zwolle 2009) 25-53.

17 *Maatschappij tot exploitatie van Limburgsche steenkolenmijnen te Heerlen. Fotografische opnamen van den koninklijken Boekhandel M.M. Couvée* (Den Haag 1916).

18 RHCL, archief Oranje-Nassau Mijnen, 17.05, inv. nr. 21, 'Minuten van uitgaande stukken', 1952, band 4, 2 mei 1952.

19 *Ibidem*, inv. nr. 34, 'Fotoboek Oranje-Nassau Mijnen met hierop betrekking hebbende correspondentie, ontwerpen en prenten, brief aan de heer Raedts', 30-12-1953.

20 *Ibidem*, brief aan de directie, 13-02-1953.

21 *Ibidem*, brief aan de directie, 01-04-1953.

22 'Best verzorgde 50 boeken in 1954, het fotoboek der ON-mijnen bekroond', *Oranje-Nassau Post* 15 (1955) 152.

Oranje-Nassau Mijnen, voorafgegaan door twee afbeeldingen die de toon van de publicatie zetten. Nog voor het titelblad zien we een foto van een paard in een wei, dat mijmerend lijkt te staren naar het industriële landschap in de verte. Op de volgende pagina zien we een beeld van de industrie tegen een bewolkte hemel. Die beelden zijn symbolisch bedoeld: de streek laat het agrarische verleden achter zich en de industrie raakt geassimileerd in de van oudsher agrarische omgeving. Het historisch overzicht volgt grotendeels de structuur van het werk uit 1933: de vondst en de ontginning van steenkolen in Nederlands-Limburg worden als een logisch en natuurlijk fenomeen voorgesteld. Een toegankelijke uitleg over de werking van het arbeidsproces en de productie wordt afgesloten met een korte verwijzing naar de betrokkenheid van het bedrijf bij het creëren van goede arbeidsvoorwaarden en een degelijke huisvesting.²³

Staatsmijnen in Limburg (opgericht in 1902) heeft veel meer aandacht aan zijn jubilea gegeven.²⁴ In 1927 vierde het bedrijf zijn 25-jarig bestaan met feestelijke gebeurtenissen en de publicatie van een gedenkboek, *Staatsmijnen in Limburg 1902-1927*.²⁵ De festiviteiten rondom het 50-jarig bestaan in 1952 werden grootser aangepakt, onder meer met de uitgave van verschillende publicaties. Al in 1949 kregen perschef Bekman en bedrijfsarchivaris Bloemen de opdracht die publicaties voor te bereiden. Van hun oorspronkelijk drieluik (een geromantiseerd en rijk geïllustreerd boek, een wetenschappelijke bronnenstudie en een kroniek van het bedrijf) zijn er uiteindelijk twee overgebleven: de wetenschappelijke publicatie en het geromantiseerde verhaal. Voor de eerste publicatie werd een redactiecomité samengesteld, bestaande uit gewezen directielid Mous en de hoogleraren Nuyens, Verberne en Van der Kooy.²⁶ In een van de eerste vergaderingen legde de redactie als uitgangspunt van het boek vast dat '[...] het ondernemingsstandpunt richtinggevend moet zijn. Er moet geen kritische beschouwing gegeven worden, b.v. over de vraag of staatsexploitatie wenselijk is of niet en evenmin moet het boek polemisch van toon zijn, b.v. ten opzichte van het beleid van de particuliere mijnen'.²⁷ Er werd niet gekozen voor een fotoboek, zoals de Oranje-Nassau Mijnen later zouden doen, maar voor een historisch onderbouwde en geïllustreerde uitgave. Dit leverde een indrukwekkende publicatie op van 410 pagina's en 119 foto's. Het werk is chronologisch opgebouwd. Meer dan in het eerste gedenkboek uit 1927 proberen de auteurs het belang van de Staatsmijnen voor de streek te onderbouwen. De auteurs geven niet uitsluitend een positief beeld en maatschappelijke strubbelingen worden niet verzwegen.²⁸

23 N. Jesse, *Oranje Nassau Mijnen* (Utrecht/Heerlen 1953) 1-6 (de pagina's zijn evenwel niet genummerd).

24 Vgl. J. Perry, 'Jubeljaren. Staatsmijnen weerspiegeld in vier jubilea', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 134-135 (1998/1999) 7-84.

25 *Ibidem*, 12-17.

26 *Ibidem*, 21-22.

27 RHCL, archief Staatsmijnen, 17.49, inv.nr. 66 : 'De boom en zijn vruchten (gedenkboek); het boek, verslagen van de redactiecommissie van het gedenkboek, diversen m.b.t. het 50-jarig bestaan der Staatsmijnen (1952), redactie-commissie voor het gedenkboek 1952', 1.

28 *Gedenkboek bij het vijftigjarig bestaan. Staatsmijnen in Limburg* (Heerlen 1952) 399-407.

Het tweede boek, van persverantwoordelijke Bekman, is totaal verschillend van opzet. Het vormt de prozaïsche of populariserende tegenhanger van het voorgaande werk. De titel *De boom en zijn vruchten* staat bol van symboliek, die Bekman uiteenzet in zijn inleiding: hij vergelijkt de evolutie van Staatsmijnen met de groei van een jonge, krachtige boom. Van de vruchten daarvan kan de omgeving genieten.²⁹ Verspreid over 19 hoofdstukken komen vrijwel dezelfde onderwerpen aan bod als in het eerder genoemde gedenkboek, maar dan haast in romanvorm geschreven en niet geïllustreerd met zakelijke foto's, maar met artistieke tekeningen die het geheel nog luchtiger maken. Van het eerste boek werden 2.500 exemplaren gedrukt;³⁰ het meer literaire werk werd in een oplage van 42.000 exemplaren ruim verspreid onder de werknemers en gepensioneerden van Staatsmijnen.³¹

Jubileumuitgaven in Belgisch-Limburg

De Belgische mijnindustrie was niet beperkt tot de exploitaties in de Kempen. In Wallonië kende de sector een veel langere traditie. Bovendien waren er geen staatsbedrijven. Pas in 1967 werden de Kempense mijnen samengebracht onder de naam de Kempense Steenkoolmijnen (KS), waarin de rol van de staat als aandeelhouder groter werd.³²

Nadat proefboringen van professor André Dumont in As, bij Genk (1901) hadden aangetoond dat er in Belgisch-Limburg winbare kolen voorkwamen, werden er in 1906 en 1907 concessies verleend aan naamloze vennootschappen in Waterschei (S.A. des charbonnages André-Dumont-sous-Asch), Zwartberg (S.A. John Cockerill, division du charbonnages des Liégeois), Helchteren-Zolder (S.A. des charbonnages d'Helchteren-Zolder), Winterslag (S.A. des charbonnages Winterslag), Beringen (S.A. des charbonnages de Beeringen), Eisden (S.A. des charbonnages de Limbourg-Meuse) en Houthalen (S.A. des charbonnages Houthalen).³³

De eerste jubilea van deze mijnbedrijven gingen vrijwel onopgemerkt voorbij, zeker wat betreft gedenkboeken. Alleen de mijn in Eisden publiceerde een gedenkboek bij het 30-jarige jubileum in 1937, getiteld *Limbourg-Meuse à 30 ans d'existence 1907-1937*. Bedrijfspublicaties kwamen pas na de Tweede Wereldoorlog op gang. In 1950 speelde de mijn van Beringen een voortrekkersrol met de publicatie van het eerste personeelsblad voor mijnwerkers *Onder en Boven*; de andere mijnen volgden dit voorbeeld pas jaren later.³⁴

29 B. Bekman, *De boom en zijn vruchten. Vijftig jaar Staatsmijnen in Limburg* (Heemstede 1952) 5-6.

30 *Gedenkboek bij het vijftigjarig bestaan*, 413.

31 Perry, 'Jubeljaren', 25.

32 G. Van Meulder, *Sociale geschiedenis van de Limburgse mijnen. Deel 1: arbeidsverhoudingen en syndicalisme* (Brussel 1999) deel III (niet doorlopend gepagineerd).

33 T. De Rijck en G. Van Meulder, *De ereburgers. Een sociale geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers* (Berchem 2000) 17-19.

34 In Zolder verschijnt *Het Mijnlampke* (1955), in Waterschei *Bij ons te Waterschei* (1958), in Winterslag *Winterslag. Personeelsblad van de kolenmijn* (1961) en in Zwartberg *Nieuws uit Zwartberg* (1957).

In 1957 vierden de zes mijnzetels hun vijftigste jubileum met festiviteiten en de uitgave van zes gedenkboeken. Hoewel de mijnzetels die boeken elk afzonderlijk hebben uitgewerkt, was het idee voor de publicatie ervan ontstaan in een vergadering van het directieoverleg in de Associatie der Kempense Steenkolenmijnen (AKS). Op de bijeenkomst van 1 maart 1957 kwamen ze overeen dat er dergelijke publicaties moesten komen. Tevens bleek dat er al contacten waren gelegd met twee uitgeverijen die daarmee ervaring hadden.³⁵ In de vergadering van 12 april werd besloten twee versies te maken (een Nederlandstalige en een Franstalige) met een oplage van ongeveer 2.000 exemplaren.³⁶ De individuele mijnzetels bepaalden zelf de inhoud van hun gedenkboeken. Uit correspondentie van de mijn van Winterslag blijkt dat de directie een rijk geïllustreerd werk wenste, dat voldoende aandacht zou schenken aan de prestaties van de gewezen en huidige directie.³⁷

Hoewel elke publicatie een eigen inhoud, structuur en uitvoering heeft, zijn er toch een aantal gemeenschappelijke elementen. Tabel 1 geeft een overzicht van de Kempense gedenkboeken. Die houden een evenwicht tussen tekst en afbeeldingen. De tekst staat in het teken van de herdenking van de oprichting van de mijnen en biedt voor elke zetel een overzicht van de geschiedenis van de streek, de impact van de mijnen en de moderne ontwikkeling van de industrie. De meeste uitgaven proberen geen traditie te creëren waarbinnen de mijnbouw gesitueerd wordt, integendeel: in de inleidingen en de historische hoofdstukken wordt het vernieuwende en moderne kader van de Kempense mijnbouw benadrukt.

In drie van de zes gedenkboeken staat 'Studio Minders' vermeld als verantwoordelijke voor de beelden; fotograaf Willy Minders is voornamelijk bekend als Genkse kunstschilder met een bijzonder oog voor de ontwikkeling van het landschap. Het blijft evenwel onduidelijk hoe en waarom Minders in contact is gekomen met de mijnen en de fotoreeksen voor de gedenkboeken.³⁸

De visuele representatie van het mijnbedrijf: één grote gemeenschap ...

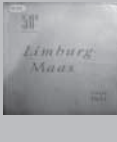

De afbeeldingen in de gedenkboeken lijken op het eerste gezicht een uniform en homogeen beeld van het mijnberoep en de industrie te propageren. In elk gedenkboek zijn de foto's vergezeld van een vaak onpersoonlijk onderschrift. De mijnwerkers worden anoniem afgebeeld, dus zonder naam of functie. Er wordt geen melding gemaakt van de diverse nationaliteiten die in de Limburgse mijnen actief waren en de afbeeldingen tonen een sterk 'Belgisch' en 'Nederlands'

35 Rijksarchief Hasselt, bedrijfsarchief Zolder, inv. nr. 673, 'Verslag van de vergaderingen van de comité-gérants van de AKS te Hasselt op 01/03', 1.

36 *Ibidem*, 'Verslag van de vergaderingen van de comité-gérants van de AKS te Hasselt op 12/04', 1.

37 *Ibidem*, bedrijfsarchief Winterslag, inv. nr. 436, 'Lettre Lucien Meert 10/05/1957'.

38 Voor meer informatie over Minders als kunstschilder, zie: J. Geraerts, D. Lauwaert, K. Reulens en E. Sciot, *Genk door schildersogen. Landschapsschilders in de Limburgse Kempen 1850-1950* (Leuven 2010).

	Helchteren-Zolder	Waterschei	Beringen	Eisden	Winterslag	Zwartberg
Cover						
Opzet	combinatie van tekst en illustratieve afbeeldingen	tekst en fotokatern gescheiden; vormen losstaande delen	tekst en fotokatern gescheiden; vormen losstaande delen	combinatie van tekst en afbeeldingen	combinatie van tekst en afbeeldingen (nadruk op foto's)	combinatie van tekst en afbeeldingen
Uitvoering	vier hoofdstukken: geschiedenis, ondergrond, bovengrond en personeel	specifieke thema's die worden uitgewerkt: geologie, uitbatingsinrichtingen, veiligheid, kapitaal en deelneming	leunt meer aan bij een fotoboek; de korte inleiding over geschiedenis en werking	specifieke thema's worden uitgewerkt: afzetting, ondergrond, bovengrond, verschillende diensten	vier hoofdstukken: de heide en haar verborgen schatten, van verkenning tot productie, aan de spits, de heide bloeit	geen uitgesproken structuur; losstaande facetten van de mijngemeenschap
Fotograaf	Studio Minders, Photo Lux	niet vermeld	Photo Lux, Photo Aeriene, Actualit	niet vermeld (wrschl. Studio Minders)	d'Otreppe, Studio Minders	Studio Minders, Martin, Sergysels& Dietens

Tabel 1. Overzicht van de structuur van de Kempense gedenkboeken

Gebaseerd op: 50ste verjaring van de steenkoolmijnen van Helchteren & Zolder (Brussel 1957), 50e verjaring Limburg-Maas 1907-1957 (Brussel/Luik, 1957), 1907-1957. Zwartberg (Brussel 1957), Beeringen 1907-1957 (Brussel 1957), Charbonnages de Winterslag (Bruxelles 1957), Kolenmijnen André Dumont. Naamloze Vennootschap Waterschei (Brussel 1957).

beeld van de mijnindustrie.³⁹ Hoewel beide mijnstreken een beroep deden op buitenlandse arbeidskrachten, kan uit deze nadruk op het 'lokale' karakter van de mijnarbeid blijken dat de mijndirecties de lokale binding en tradities wens-ten te benadrukken.⁴⁰ De foto's tonen geen conflicten of samenlevingsproblemen en geven een harmonieus beeld.

De afbeeldingen zijn weliswaar duidelijk gebonden aan bepaalde mijnzetels, maar door de compositie en de aard van die afbeeldingen (bijvoorbeeld anonieme arbeiders en algemene beelden van de ondergrond) gaat de specificiteit van

39 Zie over deze kwestie, L. Beyers, *Iedereen zwart? Het samenleven van nieuwkomers en gevestigden in de mijn* (Amsterdam 2007).

40 Serge Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965* (Hilversum 2011) 199-201.

elke mijnzetel min of meer verloren. De industriële beeldtaal is sterk gelijkend.⁴¹ Dit geldt voornamelijk voor de Kempense mijnen; het feit dat Studio Minders betrokken was bij drie van de zes gedenkboeken verklaart uiteraard de aanzienlijke gelijkenissen in fotografische beeldtaal.

... of individuele identiteiten: een overzicht van de thematische diversiteit

Een thematische en kwantitatieve benadering van de foto's laat zien dat 76 procent van de afbeeldingen onder de noemer 'industrieel' valt, terwijl de resterende 24 procent 'sociale' thema's uitbeelden (zie tabel 2). De Nederlandse gedenkboeken leggen meer nadruk op industriële thema's (80 procent tegenover 74 procent in de Kempen), maar het verschil is niet significant. Uitgesplitst per mijn valt op dat Zwartberg relatief meer sociale thema's laat zien (42 procent), terwijl de percentages bij Waterschei naar de andere kant overhellen, met slechts 16 procent sociale onderwerpen. In Nederlands-Limburg leggen de Oranje-Nassau Mijnen meer dan gemiddeld de nadruk op industriële thema's (85 procent tegenover 15 procent). De andere mijnen bevinden zich in de buurt van de gemiddelden.

	Sociaal	Industrieel	N
Helchteren-Zolder	22%	78%	72
André Dumont	16%	84%	82
Beringen	22%	78%	148
Limburg-Maas	31%	69%	106
Winterslag	27%	73%	90
Zwartberg	42%	58%	48
Oranje-Nassau	15%	85%	207
Staatsmijnen	26%	74%	118
Totaal	24%	76%	823

Tabel 2. *Frequentieverdeling van de aard van de afbeeldingen per gedenkboek*

Uit tabel 3 blijkt dat zowel in de Nederlandse als in de Belgische gedenkboeken afbeeldingen van industriële landschappen en bedrijfsaccommodaties het meest voorkomen (30 procent), gevolgd door die van machines (25 procent) en arbeiders (17 procent). In de Nederlandse gedenkboeken neemt het industriële landschap 32 en 46 procent in beslag; afbeeldingen van het dagelijks leven slechts 4 en 1 procent. In de Kempense is die verhouding in veel gevallen heel anders, met als uitschieter Zwartberg, waar 23 procent van de afbeeldingen oog hebben voor het dagelijks leven. De overige verschillen wijken weinig af van de

41 Zie ook M.W. Mariën, *Photography: a cultural history* (New Jersey 2002) 205-211.

	Dagelijks leven, sport en ontspanning, cultureel leven	Machines en uitrusting	Arbeiders	Industrieel landschap en bedrijfsaccommodatie	Sociale voorzieningen, incl. huisvesting	Varia, w.o. veiligheid, stakingen, portretten	N
Helchteren-Zolder	6%	39%	14%	21%	17%	4%	72
André Dumont	7%	28%	13%	41%	9%	1%	82
Beringen	14%	34%	32%	11%	8%	1%	148
Limburg-Maas	12%	21%	8%	38%	19%	3%	106
Winterslag	19%	11%	23%	27%	8%	12%	90
Zwartberg	23%	25%	6%	17%	19%	10%	48
Oranje-Nassau	4%	24%	21%	32%	11%	8%	159
Staatsmijnen	1%	18%	4%	46%	10%	21%	118
Totaal	9%	25%	17%	30%	12%	8%	823

Tabel 3. *De thematische verdeling per mijnzetel*

gemiddelden. Per mijnzetel zijn er wel variaties, maar die tasten het algemene beeld niet aan. Helchteren-Zolder en Beringen richten zich meer dan de andere mijnen op machines en uitrusting, met respectievelijk 39 procent en 35 procent van hun totaal aantal afbeeldingen. Bij de Oranje-Nassau Mijnen (33 procent), Staatsmijnen (46 procent), Limburg-Maas (38 procent) en Waterschei (42 procent) is er veel aandacht voor het industriële landschap. Arbeiders worden in het gedenboek van Beringen veel afgebeeld (32 procent), maar veel minder in andere.

Visuele representatie van de Limburgse mijnwerker

Hoe beelden de huldeboeken de mijnwerker zelf uit? Uit een kwantitatieve analyse blijkt dat er geen eenduidige manier was waarop Limburgse mijnwerkers door de diverse mijnzetels werden afgebeeld. Globaal genomen worden de mijnwerkers meer afgebeeld als onderdeel van een werkprocedé (162 foto's) dan poserend als persoon (68 foto's). Bovendien worden ze in de meerderheid van de gevallen (127 foto's) in een groep gefotografeerd. De beeldvorming is sterk op arbeid gericht en speelt in op een groepsgevoel. Daarin verschillen de mijnzetels weinig.

Op basis van een kwalitatieve analyse van de foto's waarop mijnwerkers staan afgebeeld, is het mogelijk om een typologie op te stellen. Er is een duidelijk onderscheid tussen de mijnwerkers in de context van hun werk en de mijnwerker die gevisualiseerd wordt in zijn sociale kader. Die visuele typologie kan in verband worden gebracht met de bestaande archetypes rond het mijnberoep.

De eerste representatiewijze verbeeldt de mijnwerker als held en geeft hem een haast iconische status (afb. 1).⁴² Dit soort beelden isoleert het individu: de

42 Zie over deze thematiek ook: Thijsen, *Humanistische fotografie*, 31-55.

Afb. 1

focus ligt op de mijnwerker als anonieme figurant. De namen van de mijnwerkers verschijnen niet in het onderschrift, wat bijdraagt aan de heroïek en de mystiek van het beroep. De fotograaf richt zich op de met stof bedekte hoofden van twee mijnwerkers. Hun blik is naar boven gericht, waardoor het statische karakter van de afbeelding dynamischer wordt. Door de *close-ups* is de betrokkenheid met de arbeiders groot, terwijl niet duidelijk is wat ze aan het doen zijn. Hoewel afkomstig uit het gedenkboek van de André Dumontmijn uit Waterschei is het niet helemaal zeker of deze afbeelding in de ondergrond van Waterschei is gemaakt, laat staan of de geportretteerde heren wel mijnwerkers zijn. Het is duidelijk dat de artistieke waarde van de afbeelding primeert op de documentaire waarde.

Afb. 2

Naar aanleiding van het bezoek van koningin Wilhelmina aan de Staatsmijnen in 1945 is een reeks afbeeldingen van haar gemaakt in verschillende omgevingen (ondergronds, tijdens een bezoek aan de mijninstallaties ...). Afbeelding 2 toont een ondergrondse mijnwerker die de koningin een hand geeft. De begroeting is hier de vector die niet alleen wijst op een relatie tussen beide personen, maar ook met de participanten op de achtergrond. De afbeelding is van onderuit genomen waardoor ze allebei een lichte autoriteit uitstralen. De attributen van de man bepalen wie hij is en hoe het mijnberoep wordt gerepresenteerd. Hij is gekleed in zijn werkplunje en zijn gezicht is ongewassen en stoffig. Hij representeert het belang dat in deze periode van wederopbouw aan mijnarbeid wordt gehecht. De encensering is zonder twijfel bewust gekozen. Het was de bedoeling om de koningin een mijnwerker met vuile kledij en een stoffig gezicht te laten ontmoeten: zij toont daarmee respect voor het vuile werk dat de ondergrondse mijnwerkers verrichtten ten dienste van het land.

Dit is een sterk beeld dat veel zegt over het (visuele) imago dat rond mijnarbeid wordt gecreëerd. Dergelijke foto's verlenen mijnwerkers een visuele iconische status: zo zien mijnwerkers eruit, zonder meer. Dit speelt in op de bestaande stereotyperingen rond mijnwerk. Vooral het feit dat mijnwerk 'vuil' is, wordt hier bevestigd. Door het universele karakter van dit soort foto's wordt de uitspraak 'in de mijn is iedereen zwart' gecreëerd en bevestigd.

Afb. 3

Op afbeelding 3 worden mijnwerkers afgebeeld als onderdeel van het werkproces. De focus richt zich nu enerzijds op de kwaliteiten van mijnwerkers als arbeiders en anderzijds op het gebruik van het mijngereedschap. Dit soort afbeeldingen werken volgens het principe van het centrum (of de kern van de afbeelding) en de marge (of de context die de kern verduidelijkt). De machines staan centraal en is de functie van de mijnwerkers eerder beperkt. Twee mijnwerkers bedienen hier een mechanische schepmachine; in het onderschrift wordt enkel verwezen naar die machine. De afbeelding is gemaakt in de ondergrond van de mijn van Eisdon en illustreert het hoofdstuk 'vervoer in de ondergrond'. Na activiteit in steengangen komt er steenpuin vrij; deze machine dient om gangen vrij te maken door het steenpuin in bakken te laden. De mechanische schepmachine vormt het centrum van de afbeelding. Het lijkt dus de bedoeling om de werking van zo'n machine te visualiseren. Het puin, de steengang en de mijnwerkers die rechts en links van de machine staan vormen het beeldkader. De mijnwerker links draagt werkkledij met helm en staat nonchalant met zijn linkerhand in zijn zij. De andere mijnwerker in dezelfde uitrusting houdt de machine vast. Daarmee wordt de indruk gewekt dat de mijnwerkers de machine bedienen, maar visueel ligt de nadruk op de machine.

In een internationale handleiding over industriële fotografie omschrijven Beezley en Zielke dergelijke afbeeldingen met de term *human interest*. De industriële fotograaf moet volgens deze auteurs de man achter de machine vastleggen: 'workers shown in a photograph add reality and warmth' en 'in photographing this relationship it is important that man looks as though he belongs to machine. The best method for achieving naturalness is to use as models men or women who actually operate the equipment'.⁴³ Ze wijzen er overigens op dat het in die tijd technisch niet eenvoudig en tijdsintensief was om dit soort ondergrondse afbeeldingen te maken.⁴⁴

43 F.G. Beezley en M.H. Zielke, *How to take industrial photographs* (New York 1948) 65-66.

44 *Ibidem*, 2.

Afb. 4

Abbeelding 4, gemaakt door fotograaf Nico Jesse voor de Oranje-Nassau Mijnen, toont een arbeider die in de ondergrond aan het roven is. Omdat de arbeider achter een stempel staat, ontbreekt hier een duidelijk centrum. De nadruk op het vasthouden van de hamer en het verwijderen van materiaal maken dat de handeling van de mijnwerker de kern van de foto vormt; het ondergrondse stutsysteem vormt het beeldkader. De educatieve functie van de afbeelding staat voorop: de mijnwerker, die onbekend blijft, vervult één van de vele ondergrondse taken die horen bij het houwen van kolen. In het verlengde daarvan liggen afbeeldingen waarop de mijnwerker wordt gefotografeerd in het (industriële) landschap, in bedrijfinterieurs en bij bedrijfsgebouwen. De positie van de fotograaf en de invalshoek van het beeld tonen het karakter van de industriële arbeid.

Afb. 5

Op afbeelding 5 worden twee beelden gecombineerd: op de achtergrond zien we de laadvloer van de mijn van Beringen, op de voorgrond de lift, of 'kooi', waarmee de mijnwerkers naar de ondergrond werden vervoerd. De laadvloer was de plaats waar mijnwerkers verzamelden voor ze met de 'kooien' of liften afdaalden. De foto is van een zekere afstand genomen waardoor de volledige laadvloer in beeld wordt gebracht. De vier verdiepingen zijn gevuld met mijnwerkers, die allen in de richting van de fotograaf kijken. Die visuele compositie zorgt voor een direct contact met de kijker en laat toe de omvang van de ruimte in te schatten. Het fotografisch perspectief (de afbeelding is vanaf een platform genomen, gericht naar de bovenzijde van het gebouw) doet de indrukwekkende omvang van deze industriële installatie goed uitkomen. Het contrast qua ruimte met de tweede afbeelding is groot; zeven mijnwerkers staan of zitten opeengepakt in de lift, klaar om naar hun ondergrondse verdieping gebracht te worden. De mijnwerkers dragen hun (nog schone) werkkledij, met mijnhelm en mijnlamp. Op een na kijken ze niet naar de fotograaf.

De beeldtaal van dit soort afbeeldingen vormt een terugkerend stramien in bedrijfsfotografie. In hun eerder aangehaalde handleiding noemen Beezley en Zielke dit beelden met *pictorial interest*: 'As a general rule, an angling, three-quarters view is the best camera position. In such a location, the camera may be placed high above the equipment to give the effect of looking down on it'.⁴⁵

45 *Ibidem*, 1-2.

Afb. 6

Een laatste type afbeelding toont een minder voorkomend facet van de Limburgse mijnwerkers in de gedenkboeken, namelijk het dagelijks leven (afb. 6). Twee visuele composities domineren de beeldvorming: ten eerste documentaire foto's, vooral van huizen in de tuinwijken of kolonieën, ten tweede scènes uit het huiselijk leven. Nico Jesse heeft een mijnwerkersvrouw gefotografeerd in het interieur van een mijnwerkerswoning. Waar deze foto genomen is en wie op de afbeelding staat blijft onduidelijk. De vrouw is aan het strijken op de tafel in de keuken/eetkamer. De foto is van een korte afstand genomen, waardoor het lijkt dat we als kijker ook in de keuken/eetkamer staan. De vrouw kijkt evenwel niet op en richt zich op haar bezigheid (dit wil natuurlijk niet zeggen dat dit beeld niet geënceneerd kan zijn). Hoewel het beeldkader beperkt is, zien we verschillende attributen die de ruimte definiëren: de tafel, de donkere kast met servies, het kooktoestel en het rekje tegen de muur. De huiselijke sfeer die deze ruimte uitstraalt en de huishoudelijke activiteit (het strijken) belichten de rol die vrouwen in de ogen van de fotograaf (of, in het verlengde daarvan de mijn-directies) speelden. Die huiselijke beeldvorming plaatst vrouwen aan de haard: ze zorgen voor het gezin, de kinderen en het huishouden terwijl de man op de mijn werkt.⁴⁶

46 Zie ook Januarius, 'Picturing everyday life'.

Afb. 7

In het verlengde van deze huiselijke beeldvorming nemen mijnwerkerskinderen in de huldeboeken een belangrijke plaats in. De kinderen worden zowel in de context van het gezin als daarbuiten afgebeeld, onder meer op school. De mijndirecties hechtten veel belang aan de opleiding tot mijnwerker. De beeldvorming in afbeelding 7 is direct gericht op het mijnwerk zelf: de jonge mijnwerkers in opleiding staan aan een werkbank tijdens een praktische oefening. Ze zijn volledig uitgedost als mijnwerker, met helm, hoewel die hier in feite geen nut heeft. Met dergelijke foto's tonen de mijndirecties dat ze investeren in de toekomst door scholing aan te bieden aan de kinderen van de mijnwerkers. Daarmee kan het beroep van vader op zoon worden overgedragen. Deze beelden creëren het idee dat het mijnberoep een *vak* is.

De foto's over het dagelijks leven van de mijnwerkers in de huldeboeken sluiten aan op het archetype van de mijngemeenschap die bestaat uit een bruisend verenigingsleven en degelijke huisvesting. Binnen die gemeenschap neemt het gezin (vrouw en kinderen) een prominente plaats in. Daarmee wordt niet alleen het leven van de arbeider buiten het werk belicht, maar ook, via de jongere generatie, de toekomst van het mijnbedrijf zelf.

Besluit

In deze bijdrage is de representatie van het mijnbedrijf en het mijnberoep in Belgisch- en Nederlands-Limburg belicht aan de hand van de bedrijfsfotografie in gedenkboeken uit de jaren 1950. De bedrijfsfotografie had uiteenlopende functies, zoals het tonen van prestige, *human interest*, en educatie. Via een analyse van de foto's in de verschillende gedenkboeken heb ik de betekenis van bedrijfsgestuurde beeldvorming onderzocht in relatie tot de bestaande stereotyperingen van het mijnberoep. Uit de analyse blijkt dat de huldeboeken weliswaar specifieke accenten per mijnzetel legden, maar dat de beeldvorming overheerst werd door industriële landschappen, bedrijfsaccommodaties en machines. Afbeeldingen met mensen, hetzij met betrekking tot arbeid, hetzij van het dagelijks leven, ontbreken echter niet. Uit de kwalitatieve analyses van dit laatste type afbeeldingen blijkt welke visuele beeldvorming over het mijnwerk door de mijndirecties (via de fotografen) werd voorgestaan. Mijnwerkers werden zowel in Belgisch- als in Nederlands-Limburg voorgesteld in een industriële context als icoon en als onderdeel van het arbeidsproces, en in een sociale context als deel van de mijngemeenschap, ondersteund door vrouw en kind.

Over de auteurs

Dr. Bart Delbroek (1980) studeerde geschiedenis aan Vrije Universiteit Brussel, waar hij in 2011 promoveerde op een proefschrift getiteld: 'In de put. De dagelijkse werking van de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in Belgisch-Limburg (1900-1966)'. Momenteel is hij verbonden aan het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en volgt hij de master-na-masteropleiding archivalistiek te Brussel.

E-mail: bart.delbroek@maastrichtuniversity.nl

Drs. Peter Ekamper (1964) is wetenschappelijk onderzoeker aan het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI/KNAW) te Den Haag. Hij studeerde economie en demografie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn onderzoek richt zich vooral op de toepassing van geografische analysemethoden en -technieken binnende (historische) demografie. Hij was onder andere betrokken bij de samenstelling van de *Bevolkingsatlas van Nederland; demografische ontwikkelingen van 1850 tot heden*.

E-mail: Ekamper@nidi.nl

Boy Gerrits (1976) studeerde cultuurwetenschappen aan de Universiteit Maastricht en volgt de master archiefwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam. Als archiefmedewerker van het SHCL is hij betrokken bij de inventarisatie van de archieven van de Boerinnenbond (thans ZijActief) en de Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB).

E-mail: Gerrits@rhcl.nl

Dr. Rüdiger Haude (1959) studeerde sociologie, politieke wetenschappen en geschiedenis, en promoveerde en habileerde aan de RWTH Aachen. Hij is verbonden aan dezelfde universiteit als *Privatdozent* en in het kader van het door DFG gefinancierde project *Das Wörterbuch wechseln. Eine Diskursgeschichte der deutsch-niederländischen Grenze*.

E-mail: r.haude@t-online.de

Dr. Joeri Januarius (1983) is assistent bij de vakgroep communicatiewetenschappen en de vakgroep geschiedenis van de Vrije Universiteit Brussel. Hij bereidt een proefschrift voor over visuele representaties en herinneringen van mijnwerkers in Belgisch Limburg, ca. 1910-1966'. Hij is tevens mede-organisator van de Conference on the Historical Use of Images (C-HIM) en publiceerde eerder over visuele methodologie.

E-mail: joerijanuarius@gmail.com

Prof. dr. Ad Knotter (1952) is directeur van het SHCL en bijzonder hoogleraar in de vergelijkende regionale geschiedenis, in het bijzonder die van Limburg en aangrenzende regio's aan de Universiteit Maastricht.

E-mail : a.knotter@maastrichtuniversity.nl

Prof. dr. Frans van Poppel (1947) is wetenschappelijk onderzoeker aan het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI/KNAW) te Den Haag en bijzonder hoogleraar verwantschapsdemografie aan de Universiteit Utrecht. Hij promoveerde in 1992 aan de Landbouwuniversiteit Wageningen op *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische analyse van de 19e en vroeg-20ste eeuw*. Zijn onderzoek richt zich op de historische ontwikkeling van huwelijk en gezin en op de ontwikkeling van de volksgezondheid en sterfte in West-Europa.
E-mail: poppel@nidi.nl

Eva-Maria Roelevink MA (1984) is wetenschappelijk medewerkster bij de leerstoelgroep voor economische en bedrijfsgeschiedenis aan de Ruhr-Universität Bochum. Zij bereid een dissertatie voor onder de werktitel 'Die westdeutsche Kohle und der niederländische Markt, 1915-1931'. Sinds 2012 is zij redactiesecretaris van het *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*.
E-mail: Eva.Roelevink@ruhr-uni-bochum.de

Drs. Thijs van Vugt (1950) studeerde geschiedenis en aardrijkskunde aan de lerarenopleiding te Tilburg en aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Van 1975 tot 1981 was hij werkzaam in het voortgezet onderwijs, sinds 1981 is hij lerarenopleider, later tevens teamcoördinator van de mens- en maatschappijvakken bij Fontys Lerarenopleiding Sittard.
E-mail: m.vanvugt@fontys.nl

Foto's uit het archief van de Boerinnenbond (thans ZijActief)

In haar 80-jarig bestaan heeft ZijActief Limburg een ontwikkeling doorgemaakt van boerinnenbond tot organisatie van plattelandsvrouwen. In 1911 werd er voor het eerst iets georganiseerd voor boerinnen in Limburg. De LLTB riep toen een commissie in het leven voor de oprichting van een landbouwhuishoudschool. Bij de opening van die school in 1914 werd als overweging voor de oprichting genoemd:

Hoe meer bij het boerenbedrijf de wetenschap een rol speelt, hoe meer ook de boerin in die wetenschap ervaren moet zijn, omdat daardoor van zelf bij haar meer liefde ontstaat voor het gekozen bedrijf en zij daardoor in staat is met haren man te kunnen beraden en overleggen, hoe dat bedrijf het doelmatigst en voordeligst kan worden gedreven.¹

De landbouwhuishoudschool werd opgericht door mannen. De scholing van boerendochters diende vooral het bedrijfsbelang; emancipatie was geen doelstelling. Het katholieke standdenken speelde daarbij een belangrijke rol: 'Het doel der Landbouwhuishoudschool is huishoud- en vakonderwijs te verstreken aan meisjes uit den boerenstand en haar onder leiding van de Zusters Ursulinen op te voeden tot godsdienstige en werkzame jongedochters die door het genoten onderwijs den boerenstand zullen hoogschatten, liefhebben en verheffen' (zie afbeelding 1).²

De zelforganisatie van de Limburgse boerinnen had meer voeten in de aarde. Pas in 1930 kwam het tot de oprichting van plaatselijke boerinnenbonden. Tot die tijd werd vanuit het bestuur van de Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB) en het bisdom Roermond getracht de oprichting van boerinnenbonden tegen te houden. Boerinnen dienden zich plaatselijk aan te sluiten bij de LLTB en hooguit vertegenwoordigd te worden door een eigen commissie. Toen lokale boerinnengroepen in Dieteren, Heel, Panningen, Roggel en Weert zich zelf begonnen te organiseren, konden het LLTB-bestuur en het bisdom niet anders dan deze ontwikkeling steunen. In 1935 telde de Limburgse Boerinnenbond al 105 plaatselijke afdelingen met in totaal 6.076 leden, het merendeel in het midden en het noorden van Limburg. De Boerinnenbond had als statutair doel de bevordering van de godsdienstige, maatschappelijke en vakkundige ontwikkeling van de leden. Dit moest worden bereikt door het geven van vaktechnische en huishoudelijke cursussen, voordrachten en (overwegend) religieuze lezingen. In 1939 namen 2.709 vrouwen deel aan cursussen en werden er 409 lezingen gehouden.³

1 J. Ament, *Gedenkboek 1926 bij het 25-jarig bestaan van den Limburgschen Land- en Tuinbouwbond* (Roermond 1926) 79.

2 *Ibidem*, 80.

3 J. Korsten, *Standhouden door veranderingen: de Limburgse Land- en Tuinbouwbond als behartiger van agrarische belangen, 1896 – 1996* (Nijmegen 1996) 81-83.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de Boerinnenbond verplicht opgenomen in de nationaal-socialistische 'Landvrouwen', onderdeel van de 'Landstand'. Daarop zegden alle leden hun lidmaatschap op en dienden de consulenten hun ontslag in. De boerinnen bleven zich echter lokaal en ondergronds organiseren. Uit de verslagen van de LLTB over 1941-1945 en 1946 blijkt dat de bezittingen van de organisatie werden overgenomen door de Landstand. De voormalige consulenten richtten de 'Stichting Maatschappelijk Werk ten Plattelande' op en onder die naam werden nog enkele cursussen gegeven.⁴

Na de oorlog werd de Boerinnenbond heropgericht. In 1946 kreeg de provinciale organisatie voor het eerst een eigen bestuur met mevrouw Haenen-Hendrickx als voorzitter. Pas in 1949 was de Boerinnenbond weer op volle sterkte. Er vond jaarlijks een studiedag plaats, waarop nagenoeg alle afdelingen waren vertegenwoordigd. In de regel bracht ook de bisschop een bezoek aan de daaraan verbonden algemene ledenvergadering. De invloed van de katholieke kerk was erg groot: in het hoofdbestuur en in de kringbesturen had altijd een geestelijk adviseur zitting als bestuurslid. In de afdelingen bestond veel aandacht voor het christelijke leven, onder andere door godsdienstige cursussen en het instellen van een dagelijkse misvertegenwoordiging: elke dag woonde een aantal leden uit plaatselijke afdelingen de mis bij. In 1937 waren er 78 afdelingen met een dagelijkse misvertegenwoordiging. In 1950 hadden 165 van de in totaal 378 lezingen een godsdienstig karakter.

In de jaren 1950 werden de doelstellingen uitgebreid. Naast godsdienstige, sociale en vakkundige vorming, kregen ook culturele, opvoedkundige, en hygiënische vorming aandacht. Bij het 25-jarig bestaan van de Limburgse Boerinnenbond in 1955, telde de organisatie 166 afdelingen met in totaal 11.194 leden.

Aan het eind van de jaren 1960 nam het ledental van de Boerinnenbond sterk af. De toenmalige voorzitter, mevrouw M. Gijbels, weet dit aan de tweede feministische golf. De maatschappelijke positie van vrouwen veranderde ingrijpend en tal van tradities gingen op de helling. Ook werden de gesloten dorpsgemeenschappen opgebroken en meldden zich steeds meer niet-agrarische vrouwen aan als lid van de Boerinnenbond. Deze ontwikkelingen leidden in 1965 tot een naamswijziging: voortaan heette de bond 'Limburgse Vrouwenbeweging' (LVB). Tegelijk veranderde de organisatie van koers door zich vooral te richten op brede maatschappelijke thema's. De nieuwe strategie had succes: in 1970 bedroeg het ledenaantal alweer 12.980.⁵

In de jaren 1970 organiseerde de LVB lezingen, studiedagen en cursussen over de maatschappelijke thema's van die tijd: democratisering, veranderende verhoudingen tussen ouders en kinderen, en de voortschrijdende emancipatie van de vrouw. Toen in 1975 de subsidies voor (agrarische) sociale voorlichting door het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk (CRM) werden stopgezet, viel een belangrijke inkomstenbron weg. In de jaren 1980

4 *Ibidem*, 119.

5 *Ibidem*, 181.

nam de provincie Limburg deze taak over. In 1985 werd er een bestuursovereenkomst met de provincie gesloten, waarin de taken en bevoegdheden op sociaal-cultureel gebied werden vastgelegd. In de jaren 1990 zette de Limburgse Vrouwenbeweging grootschalige projecten op over de positie en emancipatie van allochtone vrouwen, die werden gesubsidieerd door de provincie Limburg. In de jaren 1980 werd de relatie met het bisdom steeds losser en ontwikkelde de LVB een duidelijke eigen visie op de kerk en de maatschappij. In 1983 trok het bestuur van de LVB veel aandacht met haar brief aan de bisschop, waarin zij haar zorgen uitte over het verschil in geloofsbeleving tussen vrouwen en de visie van het bisdom.⁶

Vanaf de jaren 1970 werd het agrarisch vrouwenwerk binnen de LVB minder belangrijk en werd ernaar gestreefd de belangenbehartiging van agrarische vrouwen te integreren in de LLTB. Van 1975 tot 1992 werden die belangen behartigd door de Werkgroep Agrarische Vrouwen van de LVB. Pas in 1993, na een voorbereidingsperiode van tien jaar, konden vrouwen volledig lid worden van de LLTB. Hun belangen worden binnen die LLTB behartigd door de Vakgroep Agrarische Vrouwen van de LLTB.

In 2001 sloot de Limburgse Vrouwenbeweging zich aan bij de landelijke koepelorganisatie ZijActief Nederland (voorheen de Katholieke Plattelandsvrouwen Nederland). Binnen dit katholieke vrouwen netwerk kreeg de beweging de status van vereniging met de naam 'ZijActief Limburg'. De vereniging ging zich steeds meer richten op de leefbaarheid op het platteland. De zorg voor zieke mensen en de bestrijding van sociale vereenzaming vormden de voornaamste speerpunten. In 2006 werd ZijActief Limburg losgekoppeld van de landelijke koepelorganisatie; tot op de dag van vandaag functioneert zij zelfstandig.

De foto's in dit katern zijn afkomstig uit het archief van ZijActief Limburg / Limburgse Vrouwenbeweging / Boerinnenbond in Limburg (1930 - 2001). Het archief werd in 2010 verworven door het SHCL en met steun van ZijActief geïnventariseerd door ondergetekende, met medewerking van Dirk van de Leemput. In het archief werden de foto's bewaard in dozen, albums en enveloppen. Het overgrote deel stamt uit de periode van 1950 tot 1970. De foto's werden vooral gebruikt voor publicitaire doeleinden. Zo werd in het jubileumboek '25 jaar Boerinnenbond', uitgegeven in 1955, veel oud fotomateriaal gebruikt, waarvan een selectie in dit katern is opgenomen.

Boy Gerrits

6 SHCL, archief ZijActief Limburg/ Limburgse Vrouwenbeweging / Boerinnenbond in Limburg, EAN 1241, inv. nr. 542-545.

Onderwijs op het Meisjesinternaat en landbouwhuishoudschool in Posterholt. De school werd in 1914 opgericht door de Ursulinen van de Romeinse Unie met als doel: 'het vormen van jonge boerinnen tot kundige vrouwen voor gezin, organisatie en samenleving'.

De leden van de Boerinnenbond met geestelijk adviseur pastoor-deken H.J.H. Bemelmans (1892-1970) voor het oude Landbouwhuis in 1930. Dit voormalig hotel aan de Neerstraat in Roermond werd door de LLTB gekocht in 1919 en was in gebruik als landbouwhuis tot 1941.

Vlak na de oogst haalden de boerinnen de oogstresten in het veld voor de voeding van het vee. Dit zogenaamde 'Kroeën' was een oud gebruik en vroeger strafbaar na zonsondergang.

Na de bevrijding in 1945 pakte de Boerinnenbond de draad weer op. De Boerinnenbond voorzag in de textielvoorziening voor de heropbouw van de verwoeste boerderijen. Naast werkkleding werden ook matrassen zelf gemaakt.

Demonstratie van plattelandskleding tijdens een speciale LLTB tentoonstelling in het kader van het 50-jarig bestaan, augustus 1951.

In 1952 bezocht koningin Juliana (1909-2004) de algemene ledenvergadering van de Boerinnenbond in Roermond.

De 'Limburgse Bedevaart' van 31 mei tot 7 juni 1955. Vanaf 1953 organiseerde de Boerinnenbond pelgrimages waaraan honderden boerinnen deelnamen. Elke afdeling nam haar eigen vlag mee naar Lourdes.

Vormingsdagen 1965. Voor de bestuursleden van de afdelingen van de Limburgse Vrouwenbeweging (LVB) werden jaarlijks studiedagen georganiseerd met discussies over de inhoud van de cursussen, lezingen en andere activiteiten.

Dag voor alleenstaanden. De LVB had een belangrijke functie voor weduwen. Door het organiseren van activiteiten vonden de boerinnen de nodige houvast na het overlijden van het mannelijke gezinshoofd.

Een moderne Bruynzeelkeuken in de jaren 1950 op een tentoonstelling van de Boerinnenbond.

Algemene ledenvergadering 2003 in de Oranjerie te Roermond. In 2001 sloot de LVB zich aan bij de landelijke koepelorganisatie ZijActief Nederland, katholiek vrouwen netwerk, waarbij de vereniging de naam ZijActief Limburg meekreeg. Sinds 2006 is ZijActief Limburg weer losgekoppeld van de landelijke koepel.

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Jaarverslag 2011

Inhoud

Algemeen	189
Organisatie	189
Wetenschappelijke activiteiten	192
Educatie en publieksdiensten	196
Beheer en ontsluiting van de collecties	197
Bijlage 1. Samenstelling van het bestuur en de raad van advies	202
Bijlage 2. Organisationschema en samenstelling van het personeel	203
Bijlage 3. Lidmaatschappen	204
Bijlage 4. Publicaties	205
Bijlage 5. Lezingen	207
Bijlage 6. Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën	208
Bijlage 7. Schenkers van bibliotheekmateriaal	209
Bijlage 8. Acquisitie en dequisitie van archieven en documentatie	210
Bijlage 9. Begunstigers en contribuanten	212

Algemeen

Wetenschappelijke profilering

In september 2011 werd het onderzoek van de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht over de periode 2005-2010 geëvalueerd door een commissie bestaande uit binnen- en buitenland. Daarbij werd ook het wetenschappelijk onderzoek van het SHCL beoordeeld. Volgens de commissie heeft het SHCL 'an energetic fresh research focus and potential for academic expansion'. Het SHCL 'is an excellent example of fruitfully combining local "roots" with an international outlook and relevance'. De commissie vond de kwaliteit en de wetenschappelijke relevantie van het onderzoek 'zeer goed'; de productiviteit en de levensvatbaarheid zelfs 'excellent'.

In 2011 voltooiden twee aan het SHCL verbonden onderzoekers hun proefschrift. Op 7 oktober promoveerde archivaris Hans van Hall op een onderzoek naar de juridische status en de rechtspraktijk van Eijsden in de middeleeuwen; op 15 december promoveerde Serge Langeweg op een onderzoek naar de arbeidsmarkt in de Limburgse mijnen in de twintigste eeuw. Beide proefschriften werden uitgegeven als premieboek in de reeks Maaslandse Monografieën (deel 74 en 75).

Vorbereiding fusie met het Regionaal Historisch Centrum Limburg

In 2011 werd verder overlegd over de vormgeving van de fusie tussen RHCL en SHCL tot Historisch Centrum Limburg (HCL). Het is de bedoeling dat de Stichting SHCL als derde partner, naast het Rijk en de gemeente Maastricht, zal toetreden tot de bestaande Gemeenschappelijke Regeling Regionaal Historisch Centrum Limburg, bij gelijktijdige naamswijziging in 'Historisch Centrum Limburg'. In 2011 werd een nieuwe Gemeenschappelijke Regeling opgesteld en goedgekeurd door de besturen van beide instellingen. De ingangsdatum van de fusie moest worden verschoven naar 01-01-2013.

Organisatie

Bestuur

Het bestuur werkt conform de regels van *Cultural Governance*. Functieprofielen van voorzitter en bestuursleden zijn vastgelegd in het jaarverslag over 2004, bijlage 2. Op 19 december voerden voorzitter en secretaris het jaarlijkse voortgangs- en functioneringsgesprek met de directeur. De uitkomst werd teruggekoppeld naar het bestuur. Op 17 mei nam de voorzitter als lid van het College van

Toezicht deel aan de jaarlijkse evaluatieve bijeenkomst over de leerstoel van het SHCL. Op 23 november vond het jaarlijkse bestuurlijk voortgangsoverleg plaats met de Provincie Limburg. De secretaris onderhield regelmatig contact met de personeelsvertegenwoordiging van het SHCL. Het bestuur vergaderde op 14 februari, 11 april, 23 mei, 5 september, 14 november en 19 december. Belangrijkste onderwerp van bespreking was de voorgenomen fusie met het RHCL. Er was regelmatig contact met het bestuur van het RHCL over de voortgang van de samenwerking.

In verband met het verstrijken van zijn maximale zittingstermijn trad voorzitter drs. G.C.J. van der Velde per 31-12-2011 af. In november werd de procedure voor zijn opvolging afgerond. Per 01-01-2012 werd prof. dr. H.F.P. Hillen, oud-decaan van de faculteit geneeskunde van de Universiteit Maastricht, tot voorzitter benoemd.

Raad van Advies

De Raad van Advies vergaderde op 23 mei en op 14 november. Op 23 mei hield drs. Barbara Beckers (Universiteit Maastricht) een inleiding over: 'Transfer in de grensstreek. Roermondse dwangarbeiders in het Derde Rijk herinnerd en herdacht'. In verband met verhuizing buiten de provincie Limburg trad drs. Carla Grootjen af als lid.

Donateurs

Tegenover de aanmelding van 15 nieuwe contribuanten stonden 21 uitschrijvingen wegens overlijden, opzegging of achterstalligheid. Voor een aanzienlijk deel is de achteruitgang een gevolg van de vergrijzing van het bestand.

Aantal donateurs per 31-12	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
gemeenten, instellingen bedrijven	144	117	110	109	109	101	101	95	96	94	91	84	81	78	77
personen	539	527	551	729	723	716	678	666	646	624	590	531	519	507	500
totaal	683	644	674	838	832	817	779	761	742	718	681	615	600	585	577

Personeel

Samenstelling

Uit dienst traden de archiefmedewerkers Henk Hondius, Loek de Moor en werkstudente Caroline Langen. Marith Dieker, Lisa van Diem, Boy Gerrits, Marc Laugs

en Dirk van de Leemput waren in tijdelijke dienst als werkstudenten. Herman Wijenberg trad voor 0,6 fte in dienst van het RHCL als huismeester; hij bleef voor 0,4 fte depotmedewerker voor het SHCL. De afspraken met het RHCL over integratie van werkzaamheden ten behoeve van de dienstverlening, archief- en bibliotheekbeheer werden gecontinueerd. De verdeling over de afdelingen van het SHCL treft u aan in bijlage 2.

Personeelsbeleid

Statutair is vastgelegd dat de directeur en het overige personeel worden bezoldigd volgens de bij de Provincie Limburg geldende regelingen. De medezeggenschap is geregeld via een gekozen Personeelsvertegenwoordiging (PVT). De leden zijn: Paul Arnold (afd. algemene dienst), Ella Muyres (idem) en Thea Brockbernd (bibliotheek). De PVT overlegde zesmaal met de directie, met name over de voorbereiding van de fusie met het RHCL. In verband met de fusiebesprekingen kende het bestuur de PVT de (meer uitgebreide) bevoegdheden van een Ondernemingsraad toe. In juni werden door de directeur en de afdelingshoofden met alle personeelsleden beoordelingsgesprekken gehouden. Het in 2010 gestarte traject 'herziening functiebeschrijving' voor alle functies bij het SHCL resulteerde in januari 2011 in een nieuw functieboek op basis van de bestaande organisatiestructuur.

Vrijwilligersbeleid

Het werk van het SHCL leent zich bij uitstek voor ondersteuning door vrijwilligers. Als zodanig waren in 2011 zeven personen betrokken, waarvan een in het kader van een werkervaringsplaats, bij de inventarisatie en de materiële verzorging van archieven, de nadere digitale ontsluiting van gegevensbestanden en andere werkzaamheden. Het vrijwilligersproject 'invoer gegevens uit de nationaliteitsbewijzen 1860-1914' werd afgerond. Van de betrokken vrijwilligsters Annemie de Bruin en Corrie van Lith werd op gepaste wijze afscheid genomen.

Externe contacten

Evenals vorige jaren werden hartelijke betrekkingen onderhouden met andere in Limburg werkzame instellingen op het gebied van de regionale geschiedbeoefening. Dit betrof in het bijzonder de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht, het Regionaal Historisch Centrum Limburg, Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, het Limburgs Museum te Venlo en Continium Discovery Centre te Kerkrade. Goede contacten waren er ook met nationale zusterinstellingen, in het bijzonder het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam en het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in Den Haag, en met instellingen in België en Duitsland, in het bijzonder de RWTH-Aachen, de Vrije Universiteit Brussel, het Institut für soziale Bewegungen/Bibliothek des Ruhrgebiets in Bochum, en het Institut d'Histoire Ouvrière Economique et

Sociale (IHOES) te Seraing. De lidmaatschappen en externe contacten van individuele medewerkers zijn vermeld in bijlage 3.

Wetenschappelijke activiteiten

Bijzonder hoogleraarschap

De Commissie van Toezicht voor de bijzondere leerstoel van het SHCL bestond uit prof. dr. R. de Wilde (decaan FdCMW) en prof. dr. A. Labrie (voorzitter), drs. G.C.J. van der Velde (voorzitter SHCL) en prof. dr. Th. Engelen (namens SHCL, Radboud Universiteit Nijmegen). De commissie vergaderde op 17 mei en oordeelde positief over de werkzaamheden van de hoogleraar. De hoogleraar was lid van de benoemingscommissie voor een te benoemen hoogleraar sociale en economische geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. In december werd prof. dr. Maarten Duijvendak benoemd.

Promotiebegeleiding

- Promovendus Serge Langeweg promoveerde op 15 december op een proefschrift getiteld *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965*. Dr. Willibrord Rutten was copromotor.
- Drs. Leen Roels voltooide het laatste hoofdstuk en begon aan de inleiding bij haar proefschrift over de mijnarbeidsmarkt in Luik.
- Drs. Thijs van Vugt (Fontys Sittard) en drs. Maurice Heemels (Fontys Sittard) schreven nieuwe hoofdstukken voor hun proefschriften over het Maastrichtse Boschstraatkwartier en over institutionele, sociale en culturele aspecten van de begraafplaats 'Kapel in 't Zand' in Roermond 1870-1940. Zij publiceerden artikelen in respectievelijk het *liber amicorum* bij het afscheid van prof. dr. Paul M.M. Klep (Nijmegen) en het jaarboek (2011) van het SHCL.
- Het promotietraject van drs. Maurice Cuypers (Fontys Eindhoven) werd gestaakt.
- Drs. Martin Bergevoet (Gemeentearchief Venlo) ging verder met zijn onderzoek naar de opkomst en toepassing van de begrippen 'integrale zorg' en 'interdisciplinariteit' in de eerstelijnsgezondheidszorg in Nederland, ca. 1955-ca. 1985. Medepromotores zijn prof. Harry Crebolder (UM) en prof. Jouke van der Zee (Nivel/UM).
- De hoogleraar is medepromotor (met prof. Peter Scholliers) van drs. Karen Arijs (Vrije Universiteit Brussel) voor een promotietraject over 'the cultural construction of cross-border Limburg'.

De hoogleraar was als lid van de promotiecommissie betrokken bij de promoties van dr. Widukind De Ridder, 'Loonsystemen, arbeidsorganisatie en

arbeidsverhoudingen in de Belgische glas- en textielnijverheid, 1886-1914' (Vrije Universiteit Brussel 8 maart); dr. Hendrik Jan van Elmpt, 'Een besef van eigen kracht. Limburgse provinciale politiek in de periode 1962-2007' (Universiteit Maastricht 29 juli); dr. Bart Delbroek, "'In de put". De dagelijkse werking van de arbeidsmarkt in Belgisch-Limburg (1900-1966)' (Vrije Universiteit Brussel 30 september); dr. Hans van Hall, 'Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten. Een rechtshistorische schets van de ontwikkeling van een *Minderstadt* tussen Maas en Rijn (ca. 1300-ca. 1550)' (Universiteit Maastricht 7 oktober).

Onderzoek en publicaties

Mijnarbeidsmarkten

In het kader van het project 'Mining labour markets in the Euregio Meuse-Rhine in the 20th century' voltooiden promovendi Serge Langeweg (Continium) en Bart Delbroek (VUB) hun proefschriften over de mijnarbeidsmarkt in respectievelijk Nederlands- en Belgisch-Limburg. Leen Roels voltooide het laatste hoofdstuk van haar proefschrift over de Luikse mijnarbeidsmarkt. Dr. Erwin Steegen gaat met de toepassing van GIS als ruimtelijk analyse-instrument (i.s.m. de leerstoelgroep *Wirtschafts- und Sozialgeschichte* van de RWTH-Aachen). Met de publicatie van het artikel 'Buitenbeentjes' in jaarboek 2011 van het SHCL werd het onderzoek van dr. Willibrord Rutten naar de rol van de Nederlandse grensarbeiders in de Luikse kolenmijnen voltooid. Het onderzoek kwam tot stand in samenwerking met de afdeling Politieke Wetenschappen van de Universiteit Luik en het Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale in Seraing-sur-Meuse.

HIDAMER

Ter voorbereiding en uitwerking van een subsidieaanvraag bij NWO of Europese fondsen voor de opbouw van een database van statistische gegevens op gemeentenniveau in de Euregio Maas-Rijn (HIDAMER: HIStorical DAtabase MEuse-Rhine) werd een subsidie verworven van het KNAW-instituut DANS. In dit project wordt samengewerkt met het Centraal Bureau voor de Statistiek te Heerlen, de Universiteit Gent, de Radboud Universiteit Nijmegen en de RWTH-Aachen.

De Koempel verhaalt

In opdracht van de Stichting 'De Koempel verhaalt' coördineert het SHCL het project 'sociale geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers'. De auteurs zijn dr. Willibrord Rutten (SHCL), dr. Serge Langeweg (Continium Kerkrade), dr. Jan Peet en dr. Erik Nijhof (Universiteit Utrecht). De beeldredactie wordt verzorgd door drs. Paul Arnold (SHCL). Het doel is een wetenschappelijk standaardwerk over de geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers tot stand te brengen. In 2011 kwamen verschillende concepthoofdstukken gereed. Met behulp van middelen van de Stichting 'De Koempel verhaalt' deden de werkstudenten Marc Laugs en Lisa van Diem vooronderzoek naar gegevens over de loonontwikkeling in de archie-

ven van Staatsmijnen, de Mijn Industrie Raad en de werkgeversorganisatie GSL. Ten behoeve van het project inventariseerde en verzamelde Marc Laugs bovendien interviews met ex-mijnwerkers die in afgelopen decennia zijn afgenomen door onderzoekers en journalisten. Vrijwilliger Thei Dibbets assisteerde bij het onderzoek van Wiel Kusters ten behoeve van een publieksboek, eveneens uit te geven door de Stichting 'De Koempel verhaalt'.

Wie-is-wie in de Limburgse kolenmijnen?

Een databestand wordt aangelegd van alle directeuren en (hoofd-)bedrijfsingenieurs die in de Limburgse steenkolenmijnen actief zijn geweest. Wat was hun achtergrond, hoe lang zijn ze gebleven, waar gingen zij naar toe? Er is nu ook een begin gemaakt met de verzameling van personalia van de kopstukken uit de wereld van de mijnwerkersbonden. Daaraan werd medewerking verleend door Harm Duursma en de afdeling Limburg van de Vakbondshistorische Vereniging (VHV). Voorbereidingen zijn getroffen deze informatie onderdeel voor onderdeel op een website te publiceren. Het project wordt uitgevoerd door Th. Dibbets (vrijwilliger) onder leiding van het hoofd onderzoek.

Herstructurering van mijnbouwgebieden

In opdracht van de Stichting Behoud Mijnhistorie was het SHCL betrokken bij een internationaal vergelijkend onderzoek naar de economische herstructureeringen na de mijnsluitingen in een aantal mijngebieden in West-Europa. Dit onderzoek werd samen met ETIL uitgevoerd. In dat kader kwamen rapporten gereed over de herstructurering en de reconversie in Zuid-Limburg en internationaal. Bij het internationale onderzoek was ook promovenda Leen Roels betrokken.

CHARME (Comparative Historical Analysis of Regional Mining Economies)

Het internationale netwerk CHARME leed in 2011 een gevoelig verlies door het overlijden van prof. Klaus Tenfelde, directeur van het *Institut für Soziale Bewegungen/Bibliothek des Ruhrgebiets* in Bochum. In 2010 was al een andere drijvende kracht overleden: prof. Nina Fishman uit Swansea. In november 2011 werden afspraken gemaakt met de opvolger van Tenfelde, prof. Stefan Berger, om te komen tot een nieuwe opzet en activiteitenprogramma van CHARME.

Voorbereiding nieuwe Algemene Geschiedenis van Limburg t.g.v. 150 jaar LGOG

De hoogleraar was lid van de redactie van een te schrijven nieuwe Algemene Geschiedenis van Limburg, ingesteld door het bestuur van het LGOG onder voorzitterschap van prof. Paul Tummers. De redactie organiseerde verschillende bijeenkomsten met auteurs, waaronder een workshop op 27 mei over de sociaal-economische hoofdstukken. Het boek zal verschijnen ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van het LGOG in 2013.

Eurocorecode-project 'Borders and unfamiliarity'

De hoogleraar participeert in een Europees samenwerkingsproject in het kader van het EU-programma 'Eurocorecode' voor onderzoek naar grensregio's, getiteld *The (de)construction of borders and unfamiliarity in the European Union: an analysis of historical representations of otherness and contemporary daily practices in border regions*. Penvoerder is het Nijmegen Centre for Border Research. In dat kader woonde hij conferenties bij in Arnhem (21 maart) en Nijmegen (1 april), en presenteerde hij een paper over de geschiedenis van de grensarbeid van mijnwerkers in de Euregio Maas-Rijn op de internationale BRIT-conferentie ('Border Regions in Transition') in Genève (6-10 september). Samen met prof. Peter Scholliers (Brussel) begeleidt hij een promotieproject over de beide Limburgen met als titel 'Scars of history? The cultural construction of cross-border Limburg (NL and B) in the 19th and 20th century'. Uitvoerder is drs. Karen Arijs (Brussel).

Geschiedenis conservatorium Maastricht

Drs. Jac van den Boogard, medewerker van de afdeling onderzoek, schreef een boek over de geschiedenis van het Maastrichtse conservatorium. Het zal verschijnen in 2012 ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan.

Overig congresbezoek

De hoogleraar bezocht het symposium 'Industrial Heritage' in Continium Kerkrade (2 februari), de jaarlijkse conferentie van het N.W. Posthumus Instituut (Antwerpen 12-13 mei), een studiedag over het Nederlandse slavernijverleden van het Nederlandsch Economisch Historisch Archief (Amsterdam 17 juni), het IHOL-symposium (Maastricht 6 oktober) en het symposium 'Levenslopen in transformatie' ter gelegenheid van het afscheid van prof. Paul Klep (Nijmegen 25 november). Op een internationale conferentie op het NIAS te Wassenaar over taalcultuur en taalidentiteit in Limburg (2-3 december) werd een paper gepresenteerd onder de titel: 'Regional character and regional stereotypes: some thoughts about their construction in Dutch Limburg'. Twee papers die dr. Willibrord Rutten presenteerde op een historisch-demografisch congres van de Radboud Universiteit in 2007, zijn thans verschenen in de bundel *Death at the opposite ends of the Eurasian continent*, onder redactie van Theo Engelen et al.

Overige academische werkzaamheden

De hoogleraar en het hoofd onderzoek verzorgden *peer reviews* voor de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), het Vlaamse Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek (FWO), de *Journal of Borderlands Studies* en het *European Journal of Transport and Infrastructure Research*.

Uitgaven

Als nr. 74 en premieboek 2010 verscheen in oktober in de reeks Maaslandse Monografieën de dissertatie van Hans van Hall, *Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten. Een rechtshistorische schets van de ontwikkeling van een Minderstadt tussen Maas en Rijn (ca. 1300-ca.1550)*. Bij de promotie op 7 oktober was vrijwel het voltallige personeel van zowel SHCL als RHCL aanwezig. Als nr. 75 en premieboek 2011 verscheen in december de dissertatie van Serge Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965*. Bij de promotie op 15 december waren ook veel van zijn collega's van Continium Discovery Centre aanwezig. De 56^e jaargang van de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg*, verscheen volgens plan, met een omvang van 198 bladzijden.

Educatie en publieksdiensten

Educatie

Het SHCL vergroot zijn zichtbaarheid door educatieve activiteiten en door medewerking te verlenen aan verzoeken om informatie door de media (Dagblad De Limburger, NRC-Handelsblad, Trouw, ANP). Willibrord Rutten was 15 september te gast in een uitzending van L1 Radio over misstanden in de jaren vijftig in een zwakzinnigeninstelling in Heel. Nog zo'n trending topic was de verzakking van een parkeergarage in Heerlen in relatie tot de vroegere kolenontginning. In het kader van educatie vallen ook de medewerking van het SHCL aan de website www.demijnen.nl in de vorm van excerpten van artikels uit het jaarboek. Medewerkers van het SHCL zijn op verschillende manieren betrokken bij het onderwijs aan de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen (FdCMW). Ad Knotter begeleidde studente Suzanne Reuvers bij haar master-scriptie 'Limburgse feesten en identiteitconstructie. Een personderzoek in Tongeren en Roermond 1912'. Hij verzorgde een introductiecursus 'global history' voor 'honours' studenten (bachelors) en was betrokken bij het leeronderzoek (bachelors) 'War and cultural memory in a border region'. Jac van den Boogard begeleidde drie stagiairs van de FdCMW. Samen met een van deze studenten bereidt hij een presentatie voor rond het thema 'stad & student'. Hij werd tevens lid van de kunst- en erfgoedcommissie van de Universiteit Maastricht. In het kader van de samenwerking met het RHCL organiseert hij de maandelijkse refererlunches voor medewerkers van RHCL en SHCL.

Externe dienstverlening

Website www.shclimburg.nl

De website van het SHCL is een belangrijk instrument voor informatievoorziening en externe dienstverlening. In augustus 2010 werd een nieuwe website in gebruik genomen, waardoor er het aantal bezoeken op andere wijze werd geteld. Het aantal bezoeken ontwikkelde zich als volgt.

Aantal bezoeken aan www.shclimburg.nl	2005	2006	2007	2008	2009	2010 1 ^e half-jaar	2010 2 ^e half-jaar	2011
Bezoeken	32.551	46.357	32.654	34.147	31.023	14.342	4.411	7.717
Waarvan eenmalig	17.444 (54%)	20.658 (45%)	15.028 (46%)	14.484 (42%)	12.641 (41%)	6.365 (44%)	2.297 (52%)	4.179 (54%)
Herhaalde bezoeken	15.107	25.699	17.626	19.663	18.382	7.977	2.214	3.538

Studiezaal

Het aantal bezoekers aan de studiezaal van het HCL (SHCL en RHCL) bedroeg in 2011: 6.629 (26 per dag). In 2010 was dat 6.008 (24 per dag). Via de studiezaal, per email, of telefonisch werd door SHCL-medewerkers informatie en materiaal verschaft over tal van historische thema's ten behoeve van scripties, publicaties en tentoonstellingen. Het aantal raadplegingen op de studiezaal van archieven en bibliotheekmateriaal (incl. uitleningen uit de SHCL-bibliotheek) was als volgt verdeeld:

Raadplegingen en uitleningen	SHCL	RHCL	Totaal
Bibliotheek	1.036	234	1.270
Archieven	654	11.272	11.926

Beheer en ontsluiting van de collecties

Archieven

Algemeen

Einde 2011 omvatte het bestand archieven en documentatie 4.630 meter. Er werd twee grotere en een aantal kleinere bestanden verworven. Herpak en herordening van bestaande archieven deed de omvang van het bestaande bestand ook enigszins toenemen. Per saldo trad een groei van het bestand op met 150 meter (ruim 3 procent) ten opzichte van vorig jaar.

De archiefsamenwerking met RHCL werd voortgezet en uitgebouwd. Inmiddels is 2770 meter bewerkte SHCL archieven in de depots op de locatie in de Pieterstraat ondergebracht. In de omvang van de resterende 1860 meter aan

nog te bewerken en/of weinig geraadpleegde archieven die zijn gedeponereerd in de Andrieskapel kwam geen verandering.

Met het oog op verwerving van het archief van het Limburgs Volkskundig Centrum te Limbricht werd een bewerkingsplan vervaardigd. Het in het vorige verslagjaar geactualiseerde plan voor de Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB) te Roermond leidde tot resultaat en zal in 2012 in uitvoering worden genomen. Verheugend is dat ook de provincie Limburg uitdrukking geeft aan het belang van het behoud van dit soort archieven door in de kosten voor de noodzakelijke bewerking voor de helft bij te dragen. Het archief van Vallen/Taken Landschapsplanning is tijdelijk tegen vergoeding in depot genomen in afwachting van een opdracht tot bewerking.

De volgende personen waren gedurende het verslagjaar geheel of gedeeltelijk bij de werkzaamheden van de afdeling betrokken: Cees de Beyer, Annemie de Bruin, Harm Duursma, Boy Gerrits, Fleurie Gulikers, Hans van Hall, Mietie Hanssen, Henk Hondius, Marga Janssen, Caroline Langen, Dirk van de Leemput, Corrie van Lith, Andrea Peeters, Suzanne Souren, Herman Wijenberg en Max Wijnen.

Acquisitie, selecteren en vernietigen

Er werden zes archieven en documentaire verzamelingen en daarnaast nog een aantal aanvullingen verworven met een omvang van 225 meter. Voor een specificatie zie bijlage 9. Ca. 75 meter werd voorafgaand of na overbrenging vernietigd.

Depotbeheer, verpakken en materieel verzorgen

Vooruitlopend op definitieve materiële verzorging (die eerst kan plaats vinden na volledige schoning en inventarisatie) werden de in het verslagjaar 10 meter van de verworven bestanden voorlopig ingepakt. De definitieve materiële verzorging van het volledig geschoonde en toegankelijk gemaakte archief van de Unie BLHP kwam gereed. Er werd een begin gemaakt met de verpakking van het archief van de Industriebond FNV district Limburg. In totaal kwam 35 meter gereed. De werkzaamheden omvatten zoals gebruikelijk het stofvrij maken, ontdoen van metalen onderdelen en plastics en het voorzien van gebufferde zuurvrije materialen, dozen en etiketten.

Toegankelijk maken

Mais-Flexis behelst software waarmee archieven toegankelijk worden gemaakt, worden beheerd en ter beschikking worden gesteld. Het grote voordeel van het systeem voor de onderzoeker is dat in alle archieven tegelijkertijd kan worden gezocht, zelfs bij de vele aangesloten archiefdiensten in één keer. Maar door de gebrekkige wijze van presentatie voor de onderzoeker moet die nog te vaak op analoge toegangen terugvallen. Door het toekennen van trefwoorden (categorieën) per bestand is de presentatie enigszins verbeterd. In het in 2008 gestarte project 'korte introducties op de archieven van het SHCL' werd in het verslagjaar

weinig voortgang geboekt. Er zijn 250 introducties gereed, maar de vertaling naar het web vereist nog veel redactioneel werk. In het verslagjaar werden slechts enkele nieuwe introducties *on line* geplaatst.

De inventarisatie van het institutioneel gedeelte van de archieven van de rechtsvoorgangers van het Vincent van Gogh Instituut in Venray (EAN 1181) werd voltooid. Het archief van Industriebond FNV district Limburg (EAN 1219) werd volledig toegankelijk gemaakt. De inventarisatie van het archief van het Economisch en Technologisch Instituut Limburg (EAN 605) werd voortgezet. Eerder vervaardigde toegangen werden gecorrigeerd en aangevuld. De bestaande inventaris op het zogenaamde portefeuillegedeelte van de archieven NV Glasschilderkunst F. Nicolas en zonen, sedert 1940 Max Weiss te Roermond (EAN 987) werd volledig gecontroleerd, gecorrigeerd en deels van nieuwe beschrijvingen voorzien. Er is begonnen met het fotograferen van de 1100 tekeningen en prenten binnen dit bestand. Goede vorderingen werden gemaakt met het toegankelijk maken van het archief van de Limburgse Vrouwenbeweging, voorheen Boerinnenbond in Limburg 1940-2001 (EAN 1241). Tenslotte werden losse aanwinsten verwerkt. Van een aantal kleinere archieven zijn de toegangen gecontroleerd en de beschrijvingen zo nodig aangevuld.

Ook op het terrein van nadere toegangen werd verder gewerkt. Deze worden vervaardigd wanneer specifieke onderdelen van een archief om meer ontsluiting vragen dan alleen een inventaris of een magazijnlijst. De arbeidsintensieve controle van de database van het ledenbestand van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond werd nagenoeg voltooid. De ontsluiting van de Nationaliteitsbewijzen uit het Provinciaal Archief, waarvan de originelen door het RHCL worden beheerd, werd afgesloten.

Voltooid magazijnlijsten en inventarissen

- Archieven NV Glasschilderkunst F. Nicolas en zonen, sedert 1940 Max Weiss te Roermond, portefeuillegedeelte, 1855-1974 (EAN 987) door L. Moonen. Omvang 4 m'. Niveau 2.
- Archief Industriebond FNV, district 15, Limburg te Sittard, 1979-1985 (EAN 1219) door H. Duursma. Omvang 9,5 m'. Niveau 5.
- Kopieën van literatuur betreffende de textielindustrie in de aan Limburg grenzende regio's (DOC 34) verzameld door J.C.G.M. Jansen, herzien en gecontroleerd door A. Knotter. Omvang 0,5 m'. Niveau 2.
- Collectie Kardurk inzake Silicoseproblematiek Oud-Mijnwerkers, 1990-2009 (DOC 120) door H. Wijenberg. Omvang 0,5 m'. Niveau 2.

Bibliotheek

IHOL

De bibliotheek van het SHCL is aangesloten bij het IHOL-netwerk (Infostructuur Hoger Onderwijs Limburg) en neemt als zodanig met een zelfstandige catalogus deel aan het landelijke OCLC-PICA samenwerkingsverband. Ad Knotter is voor-

zitter van het bestuur van de Stichting IHOL, Johan van de Walle is lid van de Raad van Bibliotheacarissen.

Integratie van de bibliotheken van het RHCL en SHCL

De bibliotheken van SHCL en RHCL worden beheerd door de afdeling bibliotheek van het SHCL en gecatalogiseerd in de SHCL-catalogus. In 2011 werd de bibliotheekcollectie van het voormalige Gemeentearchief Maastricht na ontdebelling ingevoerd in de PICA-OCLC catalogus van het SHCL, zodat deze nu ook voor het publiek toegankelijk is.

Samenwerking met Centre Céramique

In opdracht van de Provincie Limburg wordt een gecombineerde toegang ('portal') tot de bibliotheekcollecties van het SHCL/RHCL en de Limburgse-collectie van het Centre Céramique voorbereid. Dit initiatief beoogt de bevordering van de toegankelijkheid van de Limburgse historische informatie en erfgoed bij een enkel aanspreekpunt, onder meer via www.limburgserfgoed.nl. Een advies inzake dit project is in voorbereiding.

Opbouw van een Digitale Bibliografie Limburgse Geschiedenis (DBLG)

Door het bedrijf Betawerk is een website gebouwd waarin een bibliografische toepassing is opgenomen. Op dit ogenblik is een werkend systeem opgeleverd. De bibliografie zal in vier talen, Nederlands, Engels, Frans en Duits, worden aangeboden. Het SHCL heeft hierin het initiatief. Volgens eerder gemaakte afspraken zal het Centre Céramique hierin worden betrokken als het systeem in een verdergevoerd stadium is.

Titelbeschrijvingen

Door de afdeling bibliotheek werden in 2011 2.645 titels (in 2010: 2.452) van monografieën en tijdschriften in de GGC ingevoerd op een totaal van 8.876 bewerkingen incl. mutaties en sanering.

Overige collecties

Vakbondsvaandels en -vlaggen

In 2011 zijn aan de collectie zes vlaggen en twee vaandels toegevoegd. De stukken zijn verworven tezamen met de archieven van de Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB). De vlaggen betreffen de overkoepelende organisatie van de LLTB, de afdeling Belfeld, de afdeling Weert, en de R.K. Jonge Boerenorganisaties in Altweerterheide, Neeritter en Swalmen. De vaandels zijn afkomstig van de Limburgse Landelijke Ruiters Bond van de LLTB en de Vereniging Jonge Boeren Lottum.

De collectie bevat nu 172 stuks. Sinds 2005 berusten 90 vlaggen en vaandels bij het Limburgs Museum te Venlo. De overige 82 zijn bij het SHCL geborgen en worden beheerd door textielrestaurator Doortje Lucassen. Zij is eveneens zelf-

standig werkzaam ten behoeve van het behoud van privé en publiek historisch textiel. Met de digitalisering van de toegang tot de collectie werden goede vorderingen gemaakt.

Fotocollectie

De fotocollectie van het bedrijf 'de Sphinx' (2000 foto's) die enige jaren geleden werd gescand en ontsloten, kon voor een breed publiek online beschikbaar worden gesteld door invoer in het programma Atlantis die door SHCL en RHCL gezamenlijk wordt gebruikt. De verbeterde versie van het programma bevond zich op het einde van het verslagjaar nog in de testfase bij de applicatiebeheerder. Om toch voortgang te kunnen boeken werd begonnen met het scannen van het deel van de fotocollectie afkomstig uit het archief van de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek NV te Maastricht.

Bijlage 1

Samenstelling van het bestuur per 31-12-2011

Drs. G.C.J. van der Velde (*1941) (Maastricht), voorzitter (2004)

Nevenfuncties: voorzitter Adviescommissie Seniorenbeleid Maastricht; vice-voorzitter van de Stichting Leo XIII te Maastricht.

Mw. Mr. C. de Koster (*1954) (Maastricht), secretaris (2005)

Hoofd afdeling Onderwijs, Cultuur, Welzijn en Sport, gemeente Sittard-Geleen

Nevenfuncties: secretaris stichting Cellebroederskapel; secretaris stichting behoud orgel Binvignat; bestuurslid stichting Tafelstraat 13 (studentenecclesia); bestuurslid stichting Maaslandse Monografieën.

Dr. E.H.M. Dormans (*1955) (Valkenburg), penningmeester (2008)

Directeur financiën en control DSM Nederland bv, Sittard-Geleen

Mw. B.J.F.M. Berden-van Lier MMO (*1947) (Roermond) (2009)

Nevenfuncties: lid Raad van Toezicht Onderwijsstichting Swalm en Roer; bestuurslid stichting Maaslandse Monografieën.

Adviserend lid:

Dr. N.J.P.M. Bos (*1957) (Brunssum)

Executive director Maastricht University

Samenstelling van de raad van advies per 31-12-2011

Ere-lid: Dr. G.C.P. Linssen (Roermond), 1973

Ere-lid en voorzitter: Mr. H.J.J.M. van der Bruggen (Roermond), 1987

Prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (Maastricht), 1999

Drs. F.H. van Buren (Geleen), 2000

Prof. dr. T.L.M. Engelen (Cuyk), 2008

John Gilbert MA (Bunde), 2008

Drs. R.L.T. van Loo (Eys), 2006

F.F. Pfeiffer (Munstergeleen), 2001

Drs. C.J.J.S. Majoor (Meerssen), 2008

Prof. dr. P.M.J.E. Tummers (Maastricht), 2000

Prof. dr. L.H.M. Wessels (Heerlen), 2006

De leden van bestuur en raad van advies ontvangen geen vergoeding.

Bijlage 2

Organisatie en samenstelling van het personeel

Adres: Sint Pieterstraat 7, 6211 JM Maastricht
tel. 043-3284191
fax 043-3255788
e-mail: info-shcl@maastrichtuniversity.nl
website: www.shclimburg.nl

Personeelssamenstelling per 31-12-2011

Directie: prof. dr. A. Knotter (8/10 directeur), dr. W.J.M.J. Rutten (2/10 adjunct-directeur).

Algemene dienst (interne organisatie: secretariaat, boekhouding, personeelsadministratie; uitgeverij: persklaar maken van manuscripten, boekenverkoop; voorlichting en publiciteit; beheer website): drs. P.A.A.B. Arnold (8/10 hoofd), mw. I.J.L. Frints (4/10), mw. M. Hanssen (6/10), mw. E.M. Muyres-Schilder (6/10).

Afdeling onderzoek en publicaties (organisatie van symposia; verrichten van onderzoek; voorbereiding van publicaties): dr. W.J.M.J. Rutten (8/10 hoofd), prof. dr. A. Knotter (2/10 bijz. hoogl.), drs. J.J.F. van den Boogard (8/10).

Afdeling archief (acquisitie, beheer en ontsluiting van particuliere archieven): dr. J. van Hall (gedetacheerd door RHCL hoofd 7/10), mw. A.M.L.G. Janssen (5/10), mw. A.M.Th. Peeters (6/10), mw. S.M.P.J. Souren (6/10), H. Wijenberg (4/10), M.I.M.A. Wijnen (10/10).

Afdeling bibliotheek (acquisitie, beheer en ontsluiting van gedrukt documentatiemateriaal; studiezaaldiensten): drs. J. van de Walle (10/10), mw. T.A.G. Brockbernd-Wijts (5/10), H.M. Janssen (10/10), mw. drs. J.M.R.H. Konings (5/10), L.C.C.M. Royakkers (10/10), mw. M.H.H.E.Volkers-Geuskens (5/10).

Vrijwilligers: C. de Beyer, Th. Dibbets, H. Duursma, A. Moonen.

Werkstudenten: mw. M. Dieker, B. Gerrits, M. Laugs, D. van de Leemput.

Bijlage 3

Lidmaatschappen

Drs. Jac van de Boogard

- lid van de websiteredactie van het RHCL
- lid van de commissie presentatie van het RHCL
- lid van de commissie kunst en erfgoed van de UM

Prof. dr. A. Knotter

- voorzitter van de redactie van de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*
- lid van de adviescommissie Metamorfoze van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag
- lid van het Algemeen Bestuur van het N.W. Posthumus Instituut
- lid van de wetenschappelijk adviesraad van het Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale (IHOES) te Seraing
- lid van de Raad van Advies van het Nederlands Economisch Historisch Archief (NEHA)
- voorzitter van het bestuur van de Stichting IHOL
- lid van de Raad van Advies van de Stichting Vrienden van de Historie van de Vakbeweging

Dr. Willibrord Rutten

- secretaris van de redactie van de reeks Maaslandse Monografieën
- lid van de Werkgroep Industrieel Erfgoed Limburg
- lid van het Algemeen Bestuur van het N.W. Posthumus Instituut
- lid Platform DeMijnen.nl
- lid werkgroep Oral History

Drs. Johan van de Walle

- lid van de Werkgroep Speciale Wetenschappelijke Bibliotheken van de Nederlandse Vereniging van Bibliothecarissen
- lid van de Raad van Bibliothecarissen van het samenwerkingsverband IHOL

Bijlage 4

Publicaties

Van SHCL-medewerkers

Boogard, J. van den, *et al.* (red.), *Onder de rook van de mijn. Het leven van de mijnwerker in Zuid-Limburg*. Herziene uitgave van de serie *Weet je nog koempel* (Zwolle 2011).

Boogard, J. van den, *Gods glorie in herbruik. Een wandeling langs in herbruik genomen kerkelijk onroerend goed. Ad Lucem* (Maastricht 2011).

Boogard, J. van den, 'Joseph Timmers (1907-1996), kunsthistoricus en promotor van de middeleeuwse en vroegmoderne kunst van het Maasland', in: Eric van Royen (red.), *Maastricht kennisstad: 850 jaar onderwijs en wetenschap* (Maastricht 2011) 215-230.

Boogard, J. van den, 'Joseph Timmers (1907-1996), art historian and guardian of the medieval and early modern art of the Maasland', in: Eric van Royen (red.), *Maastricht, city of knowledge: 850 years of science, learning and education* (Maastricht 2011) 207-223.

Hall, H. van, *Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten. Een rechtshistorische schets van de ontwikkeling van een Minderstadt tussen Maas en Rijn (ca. 1300-ca. 1550)* (Hilversum 2011).

Knotter, A., "'Little Moscows" in Western-Europe: The Ecology of Small-Place Communism', *International Review of Social History* 56 (2011) 475-510.

Knotter, A. en Th. van Vugt, 'In en uit het Boschstraatkwartier. Mobiliteit en levensloop van een familie uit een Maastrichtse arbeiderswijk in vijf generaties (ca. 1860-ca. 1940)', in: Theo Engelen e.a. (eds.), *Levenslopen in transitie. Liber Amicorum bij het afscheid van prof. dr. Paul. M.M. Klep* (Nijmegen 2011) 248-260.

Knotter, A. [Bespreking van: Duijvendak, M.G.J., e.a. (eds.), *Geschiedenis van Groningen* (3 dln) Zwolle: Waanders; Groningen: Stichting Erven A. de Jager, 2008-2009]. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden/ Low Countries History Review* 126 (2011) 70-72.

Knotter, A. en W. Rutten (eds.) *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg LVI* (Maastricht 2011).

Knotter, A., L. Roels, W. Rutten, e.a., *Na de mijnsluiting in Zuid-Limburg. Herstructurering en reconversie 1965-1990; Na de mijnsluiting. Herstructurering en reconversie internationaal* (Maastricht: E,til/SHCL 2011).

Rutten, W., 'An outline of sociomedical care in the Netherlands, 19th and early 20th centuries', in: Theo Engelen, John R. Shephard, Yang Wen-shan, ed., *Death at the opposite ends of the Eurasian continent. Mortality trends in Taiwan and the Netherlands 1850-1945. Life at the extremes. The demography of Europe and China, Vol. IV* (Amsterdam 2011) 153-163.

Rutten, W., 'The demographic history of smallpox in the Netherlands (18th-19th centuries)', in: *ibidem*, 183-201.

Rutten, W., 'Werken over de taalgrens', in: R. Hackeng, *Groot Verhalenboek van Maastricht. Sprokkels uit het archief* (Zutphen 2011) 192-199.

Rutten, W., 'Buitenbeentjes. Nederlandse kompels in de Luikse kolenmijnen na de Tweede Wereldoorlog', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg LVI* (2011) 3-53.

Wijnen, M., 'Foto's uit de beginjaren van de N.V. ENCI te Maastricht (1928-1929)', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg LVI* (2011) 157-163.

Van promovendi

Heemels, M., 'In paradisum deducant te Angeli? Sociale status en rites de passage na het overlijden in Roermond tussen 1870 en 1940', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg LVI* (2011) 77-105.

Langeweg, S., *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965* (Hilversum 2011).

Bijlage 5

Lezingen

Boogard, J. van den, 'Maastricht, history and culture'. Referaat Hogeschool Zuyd/ Hotelschool, 12 februari.

Boogard, J. van den, 'De stedendriehoek Luik, Maastricht, Aken'. Referaat voor Probus III te Kanne (B), 11 april.

Boogard, J. van den, 'Boekbesprekingen'. Historisch Café LGOG, 28 april en 17 november.

Boogard, J. van den, 'Wat is oral history?'. Maastricht: Historisch Centrum Limburg, 7 november.

Knotter, A., '(Un)familiarity', 'social control', and 'push-and-pull'. Mining and cross-border labour in the Dutch-Belgian-German borderland, 1900-1973'. Conferentie 'Border Regions in Transition', Genève 6 september 2011.

Knotter, A., 'Regional character and regional stereotypes: some thoughts about their construction in Dutch Limburg', NIAS workshop 'The construction of local identities through culture and language in the Dutch province of Limburg', Wassenaar 1-3 december.

Rutten, W., 'Nederlandse kompels in de Luikse kolenmijnen na WO II', Maastricht: Historisch Centrum Limburg, 12 september en Vaals: LGOG Kring Valkenburg/ Heemkundevereniging Sankt-Tolbert, 15 september.

Bijlage 6

Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën

De financiële situatie van de Stichting Maaslandse Monografieën bleef ook in 2011 bevredigend. Het bestuur van de Stichting werd per 31 december 2011 gevormd door drs. F.L.J.F. Jadoul, voorzitter (2010), prof. dr. P.M.J.E. Tummers (2009), vice-voorzitter, drs. H.J.L.M. Boersma MBA (2007), penningmeester, mw. N. Berden-van Lier MMO (2010), mw. mr. C. de Koster (2005). In verband met het verstrijken van zijn zittingstermijn trad dr. J.G.C. Venner af. Om het aantal leden namens het SHCL in evenwicht te brengen met die van het LGOG trad daarop ook dr. E.H.M. Dormans (2010) af. A. Knotter was ambtelijk secretaris. Het bestuur vergaderde in 2011 op 18 februari en 19 oktober. Onderwerp van bespreking waren de uitgave van premieboek 2010 en 2011 en de voorgenomen uitgave van een nieuwe wetenschappelijke geschiedenis van Limburg ter gelegenheid van 150 jaar LGOG in 2013.

De Raad van Advies bestond uit prof. dr. Cl. Bruneel (Louvain-la-Neuve), prof. dr. A. Heinen (Aken), prof. dr. P.M.M. Klep (Nijmegen), prof. dr. A. Labrie (Eben-Emael), prof. dr. J.M.W.G. Lucassen (Amsterdam), prof. dr. J.C.G.M. Jansen (Maastricht), prof. dr. H. Soly (Brussel) en prof. dr. R. van Uytven (Antwerpen) en de gouverneurs van beide Limburgen. Dr. G.W.J. Rooijackers trok zich terug uit de Raad. Hij werd opgevolgd door prof. dr. J.C.G.M. Jansen.

De redactie bestond uit prof. dr. P.J.A. Nissen (2001), voorzitter, dr. W.J.M.J. Rutten (1997), secretaris, dr. M. van der Eycken (1985), mevrouw dr. J.C. Dekker (1997), dr. J.J. de Jong (1997), prof. dr. E. Aerts (2004), prof. dr. R. Aerts (2009), prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (2009) en dr. R. Nouwen, die in 2011 werd benoemd. Robert Nouwen, archivaris van de Provincie Limburg, is bij uitstek deskundig op het gebied van de Gallo-Romeinse archeologie en geschiedenis. De redactie kwam in 2011 bijeen op 18 februari en 12 december.

Als nr. 74 en premieboek 2010 verscheen in oktober 2011 de dissertatie van Hans van Hall, *Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten. Een rechtshistorisch schets van de ontwikkeling van een Minderstadt tussen Maas en Rijn (ca. 1300-ca.1550)*. Als nr. 75 en premieboek 2011 verscheen in december de dissertatie van Serge Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965*.

De Stichting Maaslandse Monografieën kreeg weer uitgebreide assistentie van de afdeling onderzoek en de algemene dienst van het SHCL bij het drukklaar maken en overige begeleiding van de uitgaven, de promotie van de reeks, verzending en verpakking van de boeken, beheer van de voorraad, het werven van nieuwe abonnees/donateurs, het voorbereiden en notuleren van vergaderingen van bestuur en redactie, het aanvragen van projectsubsidies enzovoorts.

Bijlage 7**Schenkers bibliotheekmateriaal 2011**

M = monografieën

P = periodieken

Personen

R. Beaumont	Maastricht	M
W.L. Buitelaar	Amsterdam	M
K. Delic	Maastricht	P
Mevr. Eymael	Maastricht	M
B. Gales	Groningen	M + P
J.C.G.M. Jansen	Maastricht	M + P
Dhr. Kardruk	Heerlen	M
F.H.G. Lemmens	Maastricht	M
L. van Neer	Maastricht	M
St. Panzer	Bamberg	M
P. Paulissen	Maastricht	M
A. Tihon	Brussel	M
M. Wijnen	Maastricht	M + P

Instellingen

Gemeente Heerlen	Heerlen	P
Kamer van Koophandel	Maastricht	P
Limburgs Museum	Venlo	M
LLTB	Roermond	M + P
Provincie Limburg	Maastricht	M
Stichting Maaslandse Monografieën	Maastricht	M
Universiteit van Amsterdam	Amsterdam	P

Bijlage 8

Acquisitie en dequisitie van archieven en documentatie

Verworven archieven en documentatie

EAN 1243

Naam: Rechtsvoorgangers van Traject welzijnsonderneming voor Maastricht en Heuvelland

Omvang: 7,25 meter

Bereik: 1967 - 2006

Rubriek: Sociale zorg, Welzijn

EAN 1244

Naam: Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB): bestuur en directiesecretariaat

Omvang: circa 150 meter

Bereik: (1901) 1946 - circa 2000

Rubriek: Vak- en standsorganisaties

EAN 1245

Naam: Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB): circa 8 vakgroepen/vaktechnische organisaties

Omvang: circa 60 meter

Bereik: 1946 - 2000

Rubriek: Vak- en standsorganisaties

EAN 1246

Naam: Artishock

Omvang: circa 1,5 meter

Bereik: 1964 - circa 1970

Rubriek: Beeldende kunst, foto, film

EAN 1247

Naam: Oos Mergelland Sjaop

Omvang: 0,12 meter

Bereik: 1978 - 2004

Rubriek: Landbouw, veeteelt en visserij

DOC 0120

Naam: Collectie Kardurk inzake Silicoseproblematiek Oud-Mijnwerkers

Omvang: 0,5 meter

Bereik: 1990 - 2009

Rubriek: Mijnbouw

Verworven aanvullingen op archieven en documentatie

EAN 0308

Naam: NV Staalwerken De Maas te Maastricht

Omvang: 3 meter

Bereik: 1925 - 1964

Rubriek: Industrie, handel en dienstensector

EAN 0671

Naam: Vereniging Nederland-Amerika Instituut, afdeling Limburg

Omvang: 1,5 meter

Bereik: 1952 - 1995

Rubriek: Sociale zorg, Welzijn

EAN 0962

Naam: J.A.A. Hermans te Maastricht

Omvang: 0,25 meter

Bereik: 1914 - 1985

Rubriek: Families, Personen

EAN 1005

Naam: Sampers, F.J.W.A., hoofdaalmoezenier van Sociale Werken te Maastricht

Omvang: 0,12 meter

Bereik: 1930 - 2002

Rubriek: Sociale zorg, Welzijn

EAN 1214

Naam: Brouwerij Maes

Omvang: 0,12 meter

Bereik: 1850 - 1950

Rubriek: Handel, nijverheid en industrie

EAN 1018

Naam: Katholieke Plattelandsjongeren Limburg (KPLimburg), voorheen Jonge Boeren en Tuindersbond (JBTB) van de Limburgse Land- en Tuindersbond (LLTB) te Roermond

Omvang: 0,75 meter

Bereik: 1982 - 1999

Rubriek: Vak- en standsorganisaties

EAN 1203

Naam: De Leo XIII Stichting

Omvang: 0,25 meter

Bereik: 1952 - 2001

Rubriek: Sociale zorg, Welzijn

N.B.: Bevat ook stukken van Katholiek Maastricht, 1952 - 1975

Bijlage 9

Begunstigers en contribuënten

Gemeenten

Gemeentebestuur Meerssen (1951) Meerssen

Bedrijven

Boven & Van der Bruggen, Van, Advocaten (1988) Roermond
 Centraal Archief D.S.M. (1994) Heerlen
 Dakdekkersbedrijf Verkoelen Weert B.V. (2000) Weert
 Delfin Maastricht bv (2006) Maastricht
 Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951) Maastricht
 Fonds voor Sociale Instellingen, Stichting (1988) Brunssum
 Laudy Bouw & Ontwikkeling b.v. (2002) Sittard
 Laura-fonds, Stichting (1978) Eijgelshoven
 Lindeboom Bierbrouwerij B.V. (1988) Neer
 Oranje-Nassau Groep B.V. (2000) Amsterdam
 Satijnplus Architecten b.v. (2000) Maastricht
 Schuffelers B.V., P. (1982) Maastricht
 Smurfit Kappa Roermond (1988) Roermond
 Thomas Regout N.V. (1988) Maastricht

Organisaties en instellingen

Administratiekantoor Graucho's (2005) Maastricht
 Alphonsianum Paters Redemptoristen (1959) Wittem
 Architectenbureau P.T.N. Haane (1999) Maastricht
 Bisdom Roermond (1949) Roermond
 Carbooncollege, locatie St. Jan (1979) Hoensbroek
 Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven (1972) Leuven (B)
 Charlemagnecollege (1978) Landgraaf
 Continium (2005) Kerkrade
 Coöp. Bouwvereniging Ons Belang BA (1995) Maastricht
 Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976) 's-Gravenhage
 Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958) Maastricht
 Elisabeth Strouven, Stichting (1958) Maastricht
 Eijdsens Verleden, Stichting (1976) Eijsden
 Fontes Rodenses, Stichting (1976) Kerkrade
 Fontys Lerarenopleiding (1980) Sittard
 Gemeente Weert, afd. Archivariaat (2000) Weert
 Gemeentearchief Kerkrade (2005) Kerkrade
 Gemeentearchief Venlo (1973) Venlo
 Gemeentelijke Bibliotheek (1979) Lanaken (B)
 Geschied- en Heemkundige Kring (1988) Thorn
 Groot Seminarie Rolduc (1986) Kerkrade
 Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979) Beek
 Heemkundevereniging Geleen (1980) Geleen
 Heemkundevereniging Helden (1984) Panningen
 Heemkunde Vereniging Maas- en Swalmdal (1981) Reuver
 Heemkundevereniging 'Medelo' (1984) Meijel
 Heemkundevereniging OCGL (2000) Landgraaf

Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)	Sint-Odiliënberg
Historische Werkgroep 'De Borch', Stichting (1996)	Baarlo
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeselt (B)
Hogeschool Zuyd, Lectoraat Toerisme en Cultuur (2000)	Maastricht
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Kamer van Koophandel Limburg (1961)	Venlo
Kanunnikessen van het H. Graf (2009)	St.-Odiliënberg
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Roermond
Meertens Instituut (1995)	Amsterdam
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Swalmen
MKB-Limburg (1951)	Venlo
Musea en Erfgoed Antwerpen (1982)	Antwerpen (B)
Museum De Kantfabriek, Stichting (1994)	Horst
Museum van de Vrouw (1961)	Echt
Nolensfonds, Stichting Dr. (1997)	Brunsum
Openbare Bibliotheek (2000)	Sittard
Regionaal Historisch Centrum (1974)	Eindhoven
Regionaal Historisch Centrum Bibliotheek (2004)	Maastricht
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2007)	Amersfoort
R.K. Scholengemeenschap 'Bouwhens van der Boye College' (1978)	Panningen
Rotswoning, Stichting De (2008)	Limbricht
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO 'Groenewald' (1978)	Stein
Stadsarchief Heerlen (1979)	Heerlen
Stadsarchief Sittard-Geleen (2000)	Sittard
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Maastricht
Stadsbibliotheek/Bibliotheek ILOG (Keulen) (1995)	Maastricht
Universitätsbibliothek (1982)	Münster (D)
Universiteitsbibliotheek-140 (1973)	Amsterdam
Universiteitsbibliotheek Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
Vereniging Historie Schinnen (1988)	Oirsbeek
Vereniging van Ingenieurs in Zuid-Limburg (2005)	Hulsberg
VVV Zuid-Limburg (2000)	Valkenburg a/d Geul
Woningstichting Sint-Servatius (1977)	Maastricht
Zusters Onder de Bogen (1949)	Maastricht

Persoonlijke contribuanten

Aben, J.M. (1988)	Venray
Acampo, H. (2005)	Neerharen (B)
Admiraal, mr. W.A.M. (1979)	Heiloo
Ahsmann-Wishaupt, mevr. M.C.J.Th. (1988)	Heerlen
Appelboom, W.J.M.J. (1995)	Schin op Geul
Arends, A. (1993)	Roermond
Arijs, Karen (2011)	Hasselt (B)
Arkenbout, C. (2000)	Maastricht
Augustijn, A. (1996)	Zuidhorn
Augustin, H. (2007)	Maastricht
Baars, P. (1995)	Pey-Echt
Bär, H.M. (2000)	Baexem
Barkmeijer, B.E. (2000)	Maastricht
Barske, A.C. (2004)	Urmond
Bartelds, J.H. (1988)	Bij de Wijk
Bartels, mr. J.M.A.L. (1988)	Maastricht

Bartholomeus, P.H.J. (2000)	Roden
Baur, W.M.J. (2007)	Landgraaf
Beckers, Alfons (2010)	Hechtel-Eksel (B)
Beckers, drs. Barbara (2011)	Roermond
Beckers, G.H. (2000)	Beek
Beckers, drs. J.L. (2004)	Wijchen
Beckers, mr. L.J.T.A. (2000)	Beek
Beek, Chr.W. ter (1974)	Venray
Bemelmans, V.J.P.M. (2000)	Maastricht
Benneker, J.S.H.A. (1993)	Oirsbeek
Berden-Van Lier, mevr. B. (2009)	Roermond
Berge, A.A. ten (2000)	Roermond
Bergers, H. (1981)	Maastricht
Berk-Verbeek, mevr. M.H.M. van den (2000)	Holtum
Berkvens, prof. dr. A.M.J.A. (1996)	Maastricht
Bernards, Frans (2011)	Gronsveld
Bertens, drs. J.W. (1975)	Maastricht
Bertrand, drs. R.M.M. (2000)	Klimmen
Besselaar, mevr. A.G. van den (2000)	Maastricht
Beurskens, H.J.H. (2000)	Heel
Beyer, C. de (2000)	Maastricht
Bie, P.J.C.M. de (1995)	Eijsden
Bijsterveld, prof. dr. A.-J. (2000)	Tilburg
Birken, mr. H.H. (2002)	Groningen
Bisscheroux, R. (2005)	Bovenkarspel
Bloemen, H.A.C. (1966)	Markelo
Boersma MBA, drs. H.J.L.M. (1975)	Maastricht
Boersma, M.Th.L.W. (1982)	Valkenburg a/d Geul
Boesten, H.M.P.L.B. (1979)	Heerlen
Bogers, J. (1998)	Maastricht
Bokken, H.L.M. (1979)	Thorn
Bollen, F. (1998)	Hechtel-Eksel (B)
Bonnet, J.J. (1979)	Maastricht
Boogard, drs. J.J.F. van den (2009)	Maastricht
Boom, Th.M.P.M. (1982)	IJsselstein
Boomen, Nynke van (2011)	Nijmegen
Boomgaard, H.M. van den (2004)	Soest
Bootz, J. (2006)	Maastricht
Boreas, W.J.G.M. (1989)	Meerlo
Bos, dr. N.J.P.M. (1990)	Brunssum
Bosch, dr. A. (2005)	Nijmegen
Bosch, René (2010)	Maastricht
Botman, S.G.J.M. (1974)	Valkenburg a/d Geul
Bouts, mr. F.L.M. (2000)	Roermond
Bouwens, S. (2003)	Maastricht
Bovens jr, Th. (1979)	Maastricht
Braad, R. (2008)	Heerlen
Brassé, ir. J.G.M. (1993)	Roermond
Brassee, Ch.J.P. (1973)	Landgraaf
Breukers, H.A.M. (2000)	Thorn
Bronzwaer, P. (2000)	Maastricht
Brouwer, ir. J.F.H. (1979)	Heythuysen
Bruekers, A.W.J. (1988)	Ospel
Bruggen, mr. H.J.J.M. van der (1986)	Roermond

Bruin, dr. A.A. de (2004)	Sevenum
Bruijn, mr. A.H. de (2000)	Maastricht
Buchem-Hermans, mevr. I. (1989)	Munstergeleen
Buren, F. van (1988)	Geleen
Busard, H.M.G. (2000)	Maastricht
Busker, W.P. (2000)	Roermond
Caljé, P.A.J. (2000)	Maastricht
Cammaert, dr. F. (2003)	Maastricht
Castermans, W.P. (1979)	Maastricht
Charpentier, P.H.M. (1983)	Eijsden
Cillekens, drs. C.M.H. (2004)	Maastricht
Claessens, J.P.L. (2000)	Einighausen
Claessens, drs. Th.J.A.H. (1960)	Valkenswaard
Cleuters, M.G.J. (2000)	Simpelveld
Cobben, A.P.H.M. (2000)	Beek
Cohlst, J.M.F. (1982)	Vaals
Coolen, G.M.A. (1987)	Maastricht
Cox, drs. G.W.H. (1958)	Goirle
Cox, prof. dr. H.L. (1989)	Rheinbach (D)
Cox-Geraedts, mevr. J.H. (2000)	Swalmen
Cozijnsen, W. (1979)	Maastricht
Creusen, J. (2007)	Vilt-Valkenburg
Crolla-Baggen, de heer en mevr. A.M.G. (1964)	Noorbeek
Cruts, R. (2000)	Beek
Crutzen, pastoor F.G.H.M. (1979)	Ransdaal
Crijns, ir. A.W.N.J. (1967)	Bunnik
Cuypers, M. (2008)	Venlo
Dackus, B. (2000)	Oirsbeek
Dackus, W.M.F. (2000)	Maastricht
Daelen, G.E.R. van (2000)	Maastricht
Daniëls, A.L.M.J. (1977)	Maastricht
Daniëls, mr. J.H.J. (1987)	Roermond
Dassen, E.E.M.J. (1998)	Maastricht
Debets, drs. R.M.C. (1974)	Hoofddorp
Deckers, H.T.M. (2008)	Kerkrade
Defesche-Derks, drs. P.M.C. (1974)	Bunde
Delbroek, Bart (2011)	Hasselt (B)
Delsing, drs. E.H.A. (2004)	Boxmeer
Deursen, M. van (1992)	Nijmegen
Dierick-Van Loo, mevr. M.C.G. (1977)	Stein
Dieteren, J.H.M. (1971)	Sittard
Dieteren, J.J.G. (1984)	Sittard
Dieteren, J.W. (1964)	Spaubeek
Dinjens, G. (1988)	Maastricht
Dinjens, J.M.L. (2004)	Maastricht
Dittrich, dr. K. (2000)	Maastricht
Donners, mr. drs. K.H.M. (2002)	Wijre
Donners, W.A.B. (2000)	Susteren
Dormans, E.H.M. (1979)	Valkenburg a/d Geul
Douben, prof. dr. N.H. (1987)	Eindhoven
Drenth, J.H. (1981)	Kerkrade
Driessen, J. (2000)	Lanaken (B)
Dijck, H.L.M. van (2000)	Kessel
Dijck, drs. R.E.P.M. van (1993)	Grathem

Dycks, L.C. (2004)	Koningsbosch
Ehlers, N. (2003)	Kerkrade
Einig, drs. P.C.A. (1974)	Roermond
Enckevort, P. van (2009)	Sevenum
Engelen, dr. Th.L.M. (1982)	Cuijk
Ernst-Martens, mevr. M. (2000)	Posterholt
Erve, M.J.W.J. van het (1993)	Roermond
Eurlings, mr. P.A.H. (1988)	Voerendaal
Evers, drs. I.M.H. (2000)	Maastricht
Eijk, J.M.H. van (2000)	Maastricht
Eijs, mevr. C. (2008)	Maastricht
Feller, drs. J.C. (1979)	Venlo
Feron, B.M. (2010)	Utrecht
Fleré, mevr. drs. E.C.M. (1998)	Geleen
Fleuren, dr. J.W.A. (2006)	Nijmegen
Franssen, M. (1979)	Vaals
Friedrichs, W. (2008)	Maastricht
Frijns, A.C.M. (1988)	Maastricht
Frijns, T.F.P. (1995)	Stein
Gales, dr. B. (1975)	Groningen
Gasselt, drs. R.H.M. van (2004)	Bunde
Geenen, drs. W. (1982)	Wijlré
Geer, C.J. v.d. (2000)	Schipperskerk
Gehlen, prof. mr. A.Fl. (2009)	Heerlen
Geraets, mr. J. (2010)	Roermond
Geraets, J.H. (2000)	Best
Gerards, A.J.M. (1979)	Sittard
Gerards, F.M. (1998)	Voerendaal
Gerrits, Boy (2011)	Eben-Emael (B)
Gerwen, J. van (2000)	Amsterdam
Geurts, A.J. (1977)	Almere
Geurts, A.Th.G.M. (2000)	Schinnen
Geurts, H.M.L. (2000)	Weert
Geux, A.J. (1972)	Helden
Gielen, drs. B.J.M. (2000)	Amsterdam
Gielen, P.M.P.J. (1978)	Simpelveld
Gielkens, ir. J.W. (2002)	Geleen
Gierlings, R.E.J. (2000)	Roermond
Giesen, J.R.I. (2006)	Meerssen
Gilissen, mevr. I. (2000)	Sittard
Glasz-Wöltgens, mevr. M.J.H. (2006)	's-Gravenhage
Glaudemans, F.J.T.H. (1982)	Cadier en Keer
Goes, mevr. H.M. (1974)	Maastricht
Goyaarts-Kroes, mevr. A. (2009)	Brunssum
Goyen, L.M.W. (2000)	Herten
Göbbels, P. (2004)	Maastricht
Grootjen, mevr. C. (2008)	Papenhoven
Grothues, B.A. (1998)	Hoensbroek
Gubbels, G.J.H.M. (2004)	Noorbeek
Gulpers, mevr. J. (2009)	Capelle a/d IJssel
Haanen, drs. E.P.H.P.T. (1974)	Swartbroek
Hall, drs. J.H.M.M. van (1999)	Banholt
Hamans, prof. dr. P.W.F.M. (1986)	Sint-Odiliënberg
Hamers, G.W.F. (2002)	Sittard

Hanneman, H. (2010)	Valkenswaard
Hardy-Oberjé, mevr. M.T. (1958)	Epen
Hautvast, J.P.G. (1979)	Heerlen
Heemels, M.G.M. (2006)	Heythuysen
Heerma van Voss, L. (1999)	Diemen
Hendrix, H. (2007)	's-Hertogenbosch
Henrar, A.F. (1975)	Eben-Emael (B)
Hensberg, A.P.J. (2009)	Haelen
Hermans, J.J. (1991)	Hoensbroek
Hermans, Dipl. Ing. M.J.F.L.G. (2002)	Maastricht
Hermans, R.H.W.W.M. (2002)	Papenhoven
Hermans-Duijf, mevr. C. (2010)	Panningen
Herp, drs. P.J. van (1964)	Treebeek
Heus, G.M. de (1974)	Valkenburg a/d Geul
Heijden, P.J. van der (2000)	Amsterdam
Heijden, drs. R.P.W.J.M. van der (1974)	Meerlo
Heijenrath, L.J.A. (1999)	Kerkrade
Hoebbers, drs. P.G.M. (1974)	Horst
Hoelijmakers, W.B.M. (2009)	Echt
Hol, F.A.G. (2000)	Heerlen
Homburg, prof. dr. E. (1994)	Eijsden
Hoogerwerf, M. (2000)	Landgraaf
Horsten, drs. M.M.M. (1994)	's-Hertogenbosch
Houben, J. (2000)	IJsselstein
Houtmortels, mevr. D. (2004)	Maastricht
Houwen, J.Th.M. (2000)	Maastricht
Hovens, F.E.R. (1996)	Maastricht
Hovens, P.J.H. (2009)	Steyl
Huisman, F. (2000)	Maastricht
Hustinx, mevr. E.M.L.A. (1995)	Maastricht
Hutschemaekers, drs. A.J. (1987)	Roermond
Huys, J.S. (1999)	Grubbenvorst
Jacobs, A. (2004)	Hoensbroek
Jacobs, H.L.J. (2000)	Geleen
Jadoul, drs. F.L.J.F. (2010)	Maastricht
Jammers, M. (1974)	Maastricht
Jansen, prof. dr. J.C.G.M. (1999)	Maastricht
Jansen-Rompen, mevr. C.J.M. (2000)	Sittard
Janssen, drs. A.M.P.P. (1988)	Sittard
Janssen, drs. H.J.F.H. (2000)	Valkenburg a/d Geul
Janssen, H.L.E. (2010)	Meerssen
Janssen, H.M. (2007)	Roosendaal
Janssen, drs. J.A.J. (1974)	Nuth
Janssen, J.P.H.M. (1979)	Molenhoek
Janssen, R. (1979)	Maaseik (B)
Jenniskens, drs. A.H. (1975)	Maastricht
Jessen, mevr. L. (1989)	Stevensweert
Jetten, J.M.A. (1982)	Gulpen
Jochems, dr. D.B. (1988)	Schin op Geul
Jong, dr. J.J. de (2008)	Maastricht
Jongen, E. (1995)	Lanaken (B)
Jongen CJ, P.M.J. (2011)	Weert
Joosten, E.A. (1988)	Swalmen
Jorritsma, H.H.M.D. (1976)	Amsterdam

Kamp, H.J. op den (1979)	Munstergeleen
Keltjens, J.G. (1998)	Arcen
Kempen, dr. W. van (2000)	Geijsteren
Kerpershoek, R.C. (1995)	Landgraaf
Kessels, F.A.H. (1974)	Venlo
Keysers, P.J.A.M. (2010)	Kerkrade
Kicken, R.J.A. (1986)	Schimmert
Kirkels, L. (1979)	Meerssen
Kissels, W. (2000)	Sittard
Klaassen, drs. W.J.M. (1974)	Alphen a/d Rijn
Klep, prof. dr. P.M.M. (1978)	Nijmegen
Klerk, J.H.C. de (2000)	Roermond
Klerken, C.J.W.A. (1995)	Blerick
Kleutghen, A. (1979)	Overpelt (B)
Klijjn, mevr. A. (2000)	Maastricht
Knapen, drs. J.G.J. (1975)	Bavel
Knoors, H.J. (1979)	Roermond
Knoors, J.A. (1972)	Grevenbicht
Knotter, A. (2010)	Maastricht
Knotter, J. (1999)	Zetten
Koekkelkoren, E. (2009)	Maastricht
Koene-Gorren, mevr. M.H.H. (2006)	Maastricht
Kohlbacher, J. (1988)	Maasmechelen (B)
Koken, H. (1999)	Landgraaf
Koldewey, dr. J. (1982)	Buren
Konings, mevr. M. (2000)	Maastricht
Koolen, H.W.M. (2000)	Heythuysen
Korsten, G.H.M. (1999)	Jabeek
Koster, mevr. C. de (2006)	Maastricht
Kreukels, drs. J. (2002)	Geleen
Kreukels, dr. L. (2000)	Maastricht
Kreuwels, ir. W.G.J. (1984)	Geldrop
Kunder, J. de (1988)	Heythuysen
Kusters, W. (2009)	Maastricht
Kuijper, mevr. E.F.M. (2000)	Roermond
Labrie, prof. dr. A. (1997)	Maastricht
Lakmaker, mevr. F. (1986)	Gronsveld
Lambriex, P.H.M.J. (1988)	Maastricht
Langeweg, H.A.S.M. (2010)	Maastricht
Langeweg, drs. S. (1994)	Maastricht
Lardinois, P.M.J.P. (1975)	Maastricht
Laumen, J. (2004)	Weert
Lebens, mr. R.P.M. (2000)	Buchten
Lemmens, E. (2000)	Brussel (B)
Lemmens, J. (2009)	Weert
Lemmens, L.A. (2002)	Beek
Lensen, J.G. (2002)	Sittard
Lenssen, J.A.M.G. (1991)	Eindhoven
Leurs, ing. C.J.P. (1974)	Venray
Leyen, C.J.M. (1974)	Heerlen
Lieshout, J.W.V. van (1981)	Jabeek
Linschoten, P. van (1989)	Geleen
Linssen, A. (2002)	Sittard
Linssen, mr. A.J.C. (1974)	Amstenrade

Linssen, dr. C.A.A. (1962)	Groningen
Linssen, dr. G.C.P. (1960)	Roermond
Linssen, H.H.J. (1974)	Weert
Linssen, J. (2002)	Thorn
Loo, T.F.J. van de (1979)	Venlo
Louer, R.P.M. (1987)	Tilburg
Lucassen, Doortje (2011)	Maastricht
Lucassen, prof. dr. J.M.W.G. (1974)	Gouda
Luthjens, dr. ir. L.H. (1976)	's-Gravenhage
Lyna, mr. D. (2007)	Antwerpen (B)
Maassen, mevr. A.M.G. (2005)	Maastricht
Maes, J. (1979)	Maastricht
Majoor, drs. C.J.J.S. (2008)	Meerssen
Mantel, J.L. (1956)	Heerlen
Mars, H. de (2005)	Maastricht
Martens, M.J.M. (1979)	Nijmegen
Masthoff, P.M.H.M. (2000)	Geleen
Mathijssen, mr. H.J.M.E. (1977)	Venray
Meering, F.W. (2000)	Maasbracht
Meessen, H.L. (1981)	Ulestraten
Meeuws, J.B.R.G. (1974)	Nijmegen
Mennens, P.G.H. (1974)	Beek
Merks-Lodewick, mevr. Y. (2006)	Maastricht
Mertens, C.G.A. (1958)	Blerick
Mertens, prof. dr. F.J.H. (1987)	's-Gravenhage
Mertens, ir. P.A.M. (1974)	Hoensbroek
Mes, W.A.A. (2003)	Maastricht
Mevis, G.J.M. (2005)	Aruba
Mevis, M. (2009)	Bemmel
Meijden, C.P.J. van der (1995)	Rotterdam
Meijel, Hans van (2011)	Merselo
Meijers, P.H. (2002)	Sittard
Min, J.M. (2011)	Venray
Minis, drs. S. (1981)	Maastricht
Minkman, G.H. (1999)	Meerssen
Mobers, H. (1979)	Hoogezand
Moorer, W.T. (1982)	Brunssum
Moorman, W. (1998)	Horst
Morreau-Magnee, mevr. M.J.C. (2007)	Maastricht
Mourmans, M.M.J. (1978)	Maastricht
Muijsenbergh, mr. C.W.F.H. van den (1958)	Goirle
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Mulleners, J. (1979)	Amstenrade
Naus, J.H. (1975)	Panningen
Neer, L.P.G. van (1979)	Maastricht
Neukirch, dr. R. (1967)	Köln (D)
Niessen, drs. L.F.P. (1974)	Klimmen
Nieuwenhuijzen Kruseman, prof. dr. A.C. (2000)	Maastricht
Nilsen, A.L.J. (2003)	Maastricht
Nissen, prof. dr. P.J.A. (1980)	Nijmegen
Nijsten, mevr. dr. M. (1988)	Meerbusch (D)
Oberndorff, J.G.M. (2007)	Sittard
Oberndorff, Th. (1995)	Bunde
Olivers-Bouvrie, mevr. I. (2000)	Malden

Orloo, drs. J.H.F.L. (2000)	Heteren
Oojen, P.W.A. van (1981)	Gulpen
Panhuysen, J.F.M. (1982)	Maastricht
Parren, drs. H.P.C.M. (1974)	Thorn
Patelski, A.S.M. (1982)	Klimmen
Peerboom, P.E.H.G. (1990)	Eijsden
Peet, dr. J.M. (2008)	Nijmegen
Peeters, drs. J.G.H. (1958)	Boxmeer
Peeters, P.E.G.M. (2006)	Echt
Penders, M. (2003)	Maastricht
Penders, P.G.M. (2002)	Buren
Penners, W.J.A.M. (1982)	Sittard
Pennings, W. (2000)	Voerendaal
Pernot, R.A.J.G. (1982)	Sittard
Perry, dr. J. (1976)	Maastricht
Peters, L.P.G.F. (2000)	Thorn
Philips, dr. J.F.R. (1999)	Maastricht
Piets, J.P.M. (1983)	Eijsden
Pluijmen, L.J.H. (1979)	Valkenburg a/d/ Geul
Poell, drs. W.A.G. (1974)	Mheer
Pouls, Jos. H. (2010)	Roggel
Pijls, H. (2000)	Brunssum
Pijls, J.R. (2000)	Roermond
Quaedvlieg, drs. N.T.J. (1982)	Landgraaf
Quint-Maagdenberg, mevr. drs. M.J.I. (1983)	Vaals
Raedts, ir. C.J.B.M. (1984)	Horion-Hozemont (B)
Ramakers, J.J.E.L. (2000)	Heerlen
Reinders, H.E.P. (2009)	Panningen
Renes, J. (1988)	Utrecht
Renkens-Gommans, mevr. A.C.M. (2000)	Maastricht
Rens, W.W.H.G. van (2000)	Sittard
Rensch, mr. T.J. van (1975)	Gronsveld
Reijnders, H.M. (2000)	Voerendaal
Richter, M.M.G.M. (1999)	Linne
Roberts, P. (1979)	Molenhoek
Roebroeck, J.M.G.F. (1981)	Maastricht
Roes, mr. F.W.M. (2001)	Leiden
Rongen, drs. W. (2008)	Almere
Roosmalen, Hubert L.L.M. van (2011)	Meerssen
Roost, P.M. (1982)	Ittervoort
Ros, Joh.J. (1979)	Reuver
Royakkers, L. (2000)	Maastricht
Royen, E.J.G. van (1979)	Maastricht
Rouw-Weusten, mevr. M.Th. de (2007)	Klimmen
Rutten, J. (1998)	Brunssum
Rutten, mr. R.H.H. (2000)	Bemelen
Rijcken, R.J.L.M. (1979)	Heeze
Sandt, W.M. van de (1997)	Maastricht
Schaaf, G. (1980)	Maastricht
Scharmman, dra. J.-Ch. (2007)	Maastricht
Schefman, P. (1979)	Maastricht
Schinck, drs. P.J.G. (1991)	Baarlo
Schmeits, F.Ch.M. (2004)	Maastricht
Schoenmakers, drs. P.J.J.M. (2000)	Roermond

Schouten, P. (2000)
 Schruers, J.H. (2010)
 Schreurs, J.W.J. (1976)
 Schreurs, mej. Maria J.J.G. (1973)
 Schreven, drs. L.J.G. (2002)
 Schulpen, W.F.M. (2000)
 Schuren, C. (2000)
 Schwanen, H.M.M. (1975)
 Seelen, drs. Th.L.A.M. (1959)
 Seerden, mevr. W. (1990)
 Selman, R.E. (2009)
 Severens, J.J. (1979)
 Simonis, J.G.C. (1977)
 Slangen, drs. J. (2001)
 Slootweg, G.J. (1980)
 Smeets BNA, mr. ir. J.J.W.M. (1982)
 Smeijsters, drs. E.M.A. (1974)
 Sniijders, P.J.M.H.T. (2000)
 Spits, L. (2001)
 Spoormans, prof. dr. Huub (2011)
 Spronck-Janssen, mevr. C.H. (2000)
 Stals, L. (1979)
 Standaert, C.M.H. (1982)
 Starmans, drs. J.C.J.M. (1988)
 Stassen, mr. R.J. (1969)
 Steegen, dr. E. (2006)
 Steen, F.M.J. van der (1970)
 Stegge, C. aan de (2000)
 Stevens, H. (1988)
 Stevens, M.F.M.N. (1981)
 Stienstra, P.F.M. (2005)
 Stille, mr. A.L.G.A. (1979)
 Stoeper, drs. Henk (2011)
 Straatman, R. (1986)
 Stratum, dr. J.C.M. van (1965)
 Stroekxs van den Broek, L.H.M. (2000)
 Stijnen, P.J.J. (1979)
 Suilen, mevr. M. (2000)
 Tagage, pastoor S. (1982)
 Teeuwen, dr. P.J.M. (1980)
 Teunissen, A. (1996)
 Thelen, dr. A. (2000)
 Theunissen, drs. J.A.M.Th. (2000)
 Theunissen, R.J. (1983)
 Thewissen, drs. E.J.C.G. (1982)
 Thijs, drs. P. (1975)
 Tindemans, mevr. J.M. (2002)
 Titulaer M.F.E., ir. M.J.J. (1994)
 Tonnaer, F.J.G.J. (1981)
 Tonnaer, dr. F.P.C.L. (1999)
 Tonnaer, J.J.G. (1958)
 Tonnard, L.H.M. (2011)
 Tops, drs. P.M.J.A. (2002)
 Trijbels, J. (2000)

Swalmen
 Papenhoven
 Herten
 Eindhoven
 Voorburg
 Susteren
 Arnhem
 Kerkrade
 Venlo
 Weert
 Sittard
 Heerlen
 Maastricht
 St.-Odiliënberg
 Limbricht
 Merkelbeek
 Spaubeek
 Beegden
 Valkenburg a/d Geul
 Maastricht
 Maastricht
 Weert
 Thorn
 Dreischor
 Roermond
 Oud-Heverlee (B)
 Helden-Beringe
 Bunnik
 Maastricht
 Landgraaf
 Maastricht
 's-Gravenhage
 Wylre
 Amsterdam
 Zaltbommel
 Dordrecht
 Maastricht
 Herten
 Maastricht
 Venlo
 Margraten
 Gemert
 Cadier en Keer
 Sint-Odiliënberg
 Wijlré
 Maastricht
 Ingber
 Mheer
 Mbabani (Swaziland)
 Thorn
 Sittard
 Gronsveld
 Sittard
 Landgraaf

Tummers, dr. P.M.J.E. (1971)	Maastricht
Urlings, A. (1998)	Schimmert
Vaessen, J.S.G. (1976)	Ridderkerk
Vaessen, J.W. (1972)	Sittard
Vaessen, W.H. (2008)	Heerlen
Valentijn, J.H.G.M. (2000)	Posterholt
Varst, J.L.A. van der (2000)	Posterholt
Veelen, M.J. (1990)	Posterholt
Velde, drs. G.C.J. van der (2000)	Maastricht
Ven, C.P.H.W. van de (2000)	Delft
Venne, P.M.A. v.d. (2000)	Vlodrop
Venner, dr. J.G.C. (1982)	Grathem
Verbeet, dr. G.J.B. (1960)	Maastricht
Verdeuzeldonk, J.C. (2000)	Meijel
Verheijen, G.F. (1973)	Horst
Verheijen-Zach, mevr. M. (1979)	Heerlen
Vermeer, H. (2008)	Klimmen
Verstegen, J. (2000)	Sittard
Verstraelen, drs. J.H.H. (1989)	Weert
Verzijlbergh-Woittiez, dhr. en mevr. (1998)	Maastricht
Veugen, F.L.G. (1982)	Sittard
Visschers, J.Ch.F. (2000)	Beek
Visser, mevr. J.S. (2004)	Leiden
Vlerken, drs. J.P. van (1974)	Aarle-Rixtel
Vos, mevr. C.C.J.M.G. (2006)	Maastricht
Vrancken, mr. S.J.H. (2011)	Maastricht
Vranken, D.C.A.M. (1999)	Maastricht
Vrencken, ir. drs. J.H.A.M. (1979)	Sittard
Vries, prof. dr. Joh. de (1974)	Amersfoort
Vromen, G.J. (1975)	Eersel
Vugt, Th. van (1986)	Klein-Doenrade
Wachelder, J. (2001)	Schin op Geul
Wadsworth, S. (1994)	Eijsden
Walle, J. van de (2000)	Gulpen
Waltmans, R.F.B. (1979)	Klimmen
Wanders, mr. J.W.M. (1968)	Brunssum
Wanders, mr. R.M.H. (1971)	Venlo
Warreburg, W.F.M. van de (1974)	Nederweert
Warrimont, A. de (1989)	St.-Martensvoeren (B)
Wassink, H.J. (1999)	Schoten (B)
Waterval, mevr. M. (1995)	Simpelveld
Weber, J.W. (2000)	Geulhem
Weltens, H.A.J. (1988)	Maastricht
Wersch, A.A.J.J. van (2009)	Mijnsheerenland
Wersch, H. van (2011)	Alphen a/d Rijn
Wessels, L.H.M. (2005)	Heerlen
Wetering, J.L.H. van (1964)	Maastricht
Wetzels, P.J.M. (1975)	Maastricht
Wevers, J. (2006)	Maastricht
Weijer, mr. L.W.S. van de (2001)	Maastricht
Weijnen, Th.J.G. (2009)	Dordrecht
Widdershoven, A.J.H. (1982)	Susteren
Willems, H.A.E. (1986)	Meijel
Willems, drs. L.J.J. (1995)	Sittard

Willemsen, Th.G.M. (2000)
Wintgens, D. (1981)
Wijler, P.J.L. (2000)
Wijnen, prof. dr. W. (1981)
Wijnen, drs. W.G.N. (2002)
Wijshoff, H.M.A. (2000)
Wolf, Rob (2010)
Xhonneux, ir. G.S.J.A. (1982)
Zanders, dr. H.L.G. (1969)
Zimmermann, H. (2000)
Zuijdgeest, L.P.W.A. (2000)
Zijlstra, N. (1982)
Zwart, M.H. (2004)

Roermond
Heerlen
Opijnen
Bunde
Eijsden
Grevenbicht
Nijmegen
Gulpen
Brugge (B)
Elsloo
Weert
Hoensbroek
Herkenbosch

